Dordrecht Ondergronds 40

Stadsontwikkeling op het Statenplein

een archeologisch onderzoek

Opkomst en ondergang van een 14e–eeuwse ambachtswijk in Dordrecht

M.C. Dorst e.a.

Gemeente Dordrecht

Ruimtelijke Realisatie / Archeologie

Gemeente Dordrecht
Spuiboulevard 300
Postbus 8
3300 AA Dordrecht
www.dordrecht.nl/archeologie

DORDRECHT

40 Dordrecht Ondergronds Stadsontwikkeling op het Statenplein

Dordrecht Ondergronds 40

Stadsontwikkeling op het Statenplein

Opkomst en ondergang van een
14e -eeuwse ambachtswijk in Dordrecht

M.C. Dorst e.a.

2014

Gemeente Dordrecht
Stadsontwikkeling/Ruimtelijke Realisatie/Archeologie

Colofon

ISSN:	1876-2379
Tekst:	M.C. Dorst
Inhoudelijke toetsing:	J. Hoevenberg en D.B.S. Paalman
Redactie:	D.B.S. Paalman
Afbeeldingen:	Gemeente Dordrecht, Ruimtelijke Realisatie/Archeologie, tenzij anders vermeld.
Vormgeving:	D.B.S. Paalman en Jantijn Ontwerp
Drukwerk:	Drukkerij RAD
Uitgave:	Gemeente Dordrecht, november 2014

Gemeente Dordrecht
Sector Stadsontwikkeling / Ruimtelijke Realisatie / Team Archeologie
P: Postbus 8, 3300 AA Dordrecht
T: (078) 7708223
E: monarch@dordrecht.nl
W: www.dordrecht.nl/archeologie.nl / www.facebook.com/DordrechtOndergronds

© Gemeente Dordrecht, 2014
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, elektronisch databestand of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave dient men zich tot de uitgever te wenden.

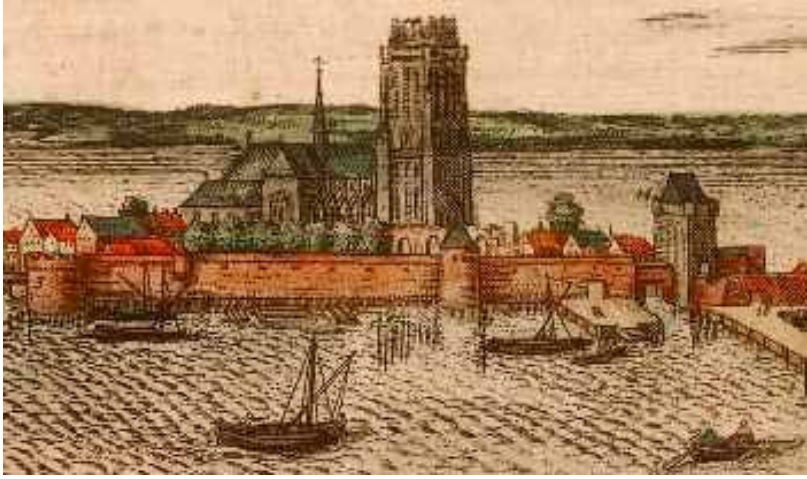

Inhoud

1. Inleiding 7

1.1. Onderzoekskader 7

1.2. Administratieve gegevens 8

2. Gegevens onderzoeksgebied 9

2.1. Plan- en onderzoeksgebied 9

2.2. Archeologische verwachting 10

3. Bureauonderzoek 11

4. Veldonderzoek 19

4.1. Doel en vraagstelling 19

4.2. Methoden 19

5. Resultaten veldonderzoek 21

5.1. Bodemopbouw 21

5.2. Sporen en structuren 26

5.2.1. De ontginningsperiode en de oudste ophogingen: circa 1175-1300 26

5.2.2. De eerste huizenperiode (houtbouw/vroege baksteenbouw): circa 1300-1400 30

5.2.3. De tweede huizenperiode (baksteenbouw): circa 1400-1600 40

5.2.4. De derde huizenperiode: circa 1600-1960 54

6. Vondsten 61

6.1. Vondsten uit de ontginningsperiode en de oudste ophogingen: circa 1175-1300 61

6.2. Vondsten uit de eerste huizenperiode: circa 1300-1400 71

6.2.1. Fase 1 71

6.2.2. Fase 2 121

6.3. Vondsten uit de tweede huizenperiode: circa 1400-1600 133

6.4. Vondsten uit de derde huizenperiode: circa 1600-1965 151

7. Interpretatie bewoningsgeschiedenis 163

7.1. De ontginningsperiode en de oudste ophogingen: circa 1175-1300 163

7.2. De eerste huizenperiode: circa 1300-1400 163

7.3. De tweede huizenperiode: circa 1400-1600 175

7.4. De derde huizenperiode: circa 1600-1960 176

8. Conclusies 177

Literatuur 190

Begrippen en afkortingen 194

Bijlage 1 196

Beschrijving van de in 1997 en 1998 opgegraven 16e –eeuwse munten uit ophogingslagen en de sprantvulling.

Bijlage 2 198

Beschrijving van de in 1997 en 1998 opgegraven 17e-20e –eeuwse munten uit ophogingslagen en de sprantvulling

Bijlage 3 208

Beschrijving en herkomst van de middeleeuwse insignes van het Statenplein

Bijlage 4 214

Beschrijving van de in 1997 en 1998 opgegraven laatmiddeleeuwse munten uit ophogingslagen en de sprantvulling

Bijlage 5 220

Verantwoording bij de reconstructies van de verschillende bebouwingsfases zoals weergegeven in afb. 199–201

Sloop in 1969 ten behoeve van het Statenplein. Foto: Regionaal Archief Dordrecht.

1. Inleiding

Dat de geschiedenis zich herhaalt is niets nieuws. Hebben we in de binnenstad van Dordrecht nu te maken met leegstand van winkels en de woonruimtes daarboven, aan het eind van de 19e en het begin van de 20e eeuw werden eens welvarende ambachtswijken geteisterd door verkrotting. Maar voortschrijdend inzicht maakt grootschalige sanering en sloop zoals in de jaren ’60 van de 20e eeuw onnodig. We willen de historische binnenstad beschermen. We maken monumenten van oude panden en knappen ze op. We zoeken er nieuwe bestemmingen voor. We zorgen voor een levendige binnenstad.

De stad blijft zich ontwikkelen en de stedenbouwkundige inzichten ook. Het Statenplein, dat in een van oorsprong middeleeuwse stad zonder pleinen ontstond, is gedeeltelijk weer bebouwd. Dat bood in 1997, 1998 en 2000 kansen om te zien hoe de stadsuitbreiding van Dordrecht eigenlijk begon en hoe dit werd gestuurd. Dit onderzoek gaat over stadsontwikkeling.

1.1. Onderzoekskader

In het kader van het stadsvernieuwingsproject Statenplein zijn in de jaren 1997, 1998 en 2000 archeologische onderzoeken uitgevoerd door het toenmalige Bureau Monumentenzorg en Archeologie van de gemeente Dordrecht.[1] Bij de beoogde nieuwbouw was een ondergronds winkelniveau gepland. Aangezien de locatie is gelegen in de historische binnenstad, was op voorhand al duidelijk dat hierdoor bewoningsresten uit de voorgaande eeuwen zouden worden verstoord.

Het veldonderzoek was erop gericht om de bewoningssporen te documenteren die door de geplande graafwerkzaamheden zouden worden vernietigd. Een belangrijk aspect van de onderzoeken was de publieke presentatie van zowel het archeologisch veldwerk, alsook van de opgegraven voorwerpen. Met verschillende presentaties is het publiek geïnformeerd. Daarnaast zijn in enkele kleine tentoonstellingen in de stad opgegraven voorwerpen te zien geweest.
De wetenschappelijke waarde van de onderzoeken voor de stad is groot. In totaal is hier het grootste aaneengesloten terrein aan de zogenoemde ‘landzijde’ van de stad opgegraven. Het gaat hierbij om de middeleeuwse stad ten zuiden en oosten van de Voorstraatshaven. Tot dan toe waren de meeste grootschaliger onderzoeken uitgevoerd aan de ‘poortzijde’ van de stad.[2] Door de opgravingen is veel informatie verkregen over de eerste grote stadsuitbreiding van Dordrecht: het ontstaan en de ontwikkeling van een ambachtswijk. Hierbij is sprake van bewoningscontinuïteit vanaf het einde van de 13e eeuw.

Dit rapport behandelt de drie fases van veldonderzoek (1997, 1998 en 2000), een bouwhistorisch onderzoek, een historisch bewonersonderzoek en verschillende specialistische (materiaal)onderzoeken. Het gaat om de uitwerking van onderzoek dat pas na 17 jaar samenvattend is geanalyseerd. De uitwerking betreft een analyse en fasering van de bewoningssporen en de daarbij behorende (erf)sporen.
Geen van de vondstcategorieën is systematisch gedetermineerd en geanalyseerd. Wel wordt het vondstmateriaal per context besproken en is hiervoor een (relatieve) datering gegeven. Sommige speciale voorwerpen zijn (destijds) wel gedetailleerd bestudeerd. Deze worden hier uitgebreider besproken. Het doel van de uitwerking is het presenteren van de bewoningsgeschiedenis van de locatie. Het vondstmateriaal wordt hierin per context en periode geplaatst en besproken.

1 Het team Archeologie is tegenwoordig opgenomen in de afdeling Ruimtelijke Realisatie binnen de sector Stadsontwikkeling.
2 Tolbrugstraat-waterzijde en omgeving.

1.2. Administratieve gegevens

Type onderzoek	Opgraving en archeologische begeleiding
Gemeentelijke projectcode	9701, 9802 (opgraven) en 2001 (begeleiding)
ARCHIS Onderzoeksmelding	1669
ARCHIS Vondstmeldingsnr.	423401
Archeologische periode	Late Middeleeuwen – Nieuwe Tijd
Datum veldonderzoek	1997, 1998 en 2000
Wijk	Historische stadskern/binnenstad
Straat	Statenplein (Kolfstraat en Kromme Elleboog)
Gemeente	Dordrecht
Provincie	Zuid-Holland
Kaartblad	38C
RD-coördinaten: Centrum Noord Oost Zuid West	 105.440 / 425.300 105.446 / 425.329 105.475 / 425.297 105.436 / 425.268 105.410 / 425.301
Opdrachtgever	Gemeente Dordrecht, Sector Stadsontwikkeling
	Medewerkers Gemeente Dordrecht: J. Hendriks (gemeentelijk archeoloog), D.B.S. Paalman (archeologisch specialist), M. van Oeveren (conservering en restauratie). Veldmedewerkers: E. van der Kuijl (veldtechnicus), E. Noels (vondstverwerking), A. Fokma-Bijvoets (student UvA), M. Spits (student Universiteit Leiden), L. de Vlaming (kraanmachinist).
	Drechtwerk: A. Vreekamp (Merewade College), I. Bruggeman (Zelden-rust-Steelantcollege), L. den Hoed (De Brug), X. Brans, M. Cornelissen, B. Haneveer, G. van Hees, P. den Hengel, J. v.d. Hoek, T. Huggen, M. Mulder, P. Reyme, J. Visser, J. Voogt, G. Vrouwerf en K. van Wingeren.
	AWN, afd. Lek- en Merwestreek: F. Bakker, E. van Boshoven, A. Flinterman, A. Gerritsen, K. Groeneveld, T. Groeneveld, R. de Jong, J. Koonings, B. van Loon, C. Lugtenburg, A. Osseweijer, K. Verduyn, R. v.d. Weg, N. v. Wel, N. Zaalberg, C. Westra.
Uitvoerder veldwerk	Gemeente Dordrecht, sector Stadsontwikkeling, afdeling Inrichting Stadsdelen
Rapportage	Gemeente Dordrecht, sector Stadsontwikkeling, afdeling Ruimtelijke Realisatie/ Archeologie
Autorisatie rapport	mevr. J. Hoevenberg (senior archeoloog)
Bevoegde overheid	Gemeente Dordrecht
Digitale archivering	Archief Ruimtelijke Realisatie/Archeologie (www.dordrecht.nl/archeologie) / e-depot Nederlandse Archeologie (http://www.dans.knaw.nl)
Analoge deponering	Archief Ruimtelijke Realisatie en het Stadsdepot, gemeente Dordrecht

2. Gegevens onderzoeksgebied

2.1. Plan- en onderzoeksgebied

Het plangebied 'Statenplein' ligt in de historische binnenstad van Dordrecht. Het gebied wordt begrensd door de huidige bebouwing van de Statenplaats in het noorden, het Statenplein in het oosten, de Sarisgang in het zuiden en de Statengang in het westen (afb. 1 en 2). Het bouwblok is circa 45x45 m groot. Bij de herontwikkeling van het in de jaren '60 ontstane plein is onder andere een nieuwe woon- en winkeltoren gebouwd.

In het gebied is in drie fases archeologisch onderzoek uitgevoerd. Onder een deel van de woon- en winkeltoren is een ondergronds winkelniveau gerealiseerd met een oppervlak van circa 40x25 m. Hier is in 1997 en 1998 opgegraven tot een diepte van maximaal 7 m – mv (5,6 m – NAP). In 2000 is het resterende deel van het onderzoeksgebied onderzocht, waarbij minder diep gegraven is. In totaal is een terrein van 46x43 m archeologisch onderzocht.

Afb. 1. Ligging van het onderzoeksgebied Statenplein in de binnenstad van Dordrecht (rood).

Afb. 2. Ligging van het onderzoeksgebied Statenplein in detail (rood).

2.2. Archeologische verwachting

Aangezien het plangebied in de oude middeleeuwse stadskern ligt, was op voorhand zeker dat er behoudenswaardige bewoningsporen aanwezig zouden zijn.[3] De oudste resten konden dateren uit de Late Middeleeuwen, vanaf circa de 10e of 11e eeuw. Voor de locatie geldt een zeer hoge archeologische verwachting op de aanwezigheid van archeologische waarden. Door de gemeente Dordrecht is besloten dat het terrein voorafgaand aan de bouwactiviteiten archeologisch onderzocht moest worden.

3 Beleidsnota J. Hendriks (Stevige grond onder de voeten, 1996), Categorie 2, zeer belangrijk archeologisch gebied.

3. Bureauonderzoek

In 1997 is een archiefstudie uitgevoerd naar de bewoningsgeschiedenis van vijf van de in het plangebied opgegraven percelen, namelijk die aan de voormalige Kromme Elleboog. Dit onderzoek is uitgevoerd door dhr. E. Havers van het Stadsarchief van de gemeente Dordrecht.[4] De historische bebouwingsgeschiedenis is, waar mogelijk, aangevuld met de bewonersgegevens uit deze rapportage. De percelen met bijbehorende bebouwing zijn in dit rapport aangeven met de letters A tot en met E.

Perceel/huis	adresboek 1887-1888	adresboek 1854	kadastrale minuut 1811-1832
A	nr. 12	1563	936
B	nr. 14	1564	935
C	nr. 16	1565	934
D	nr. 18	1566	933
E	nr. 20	1567	932

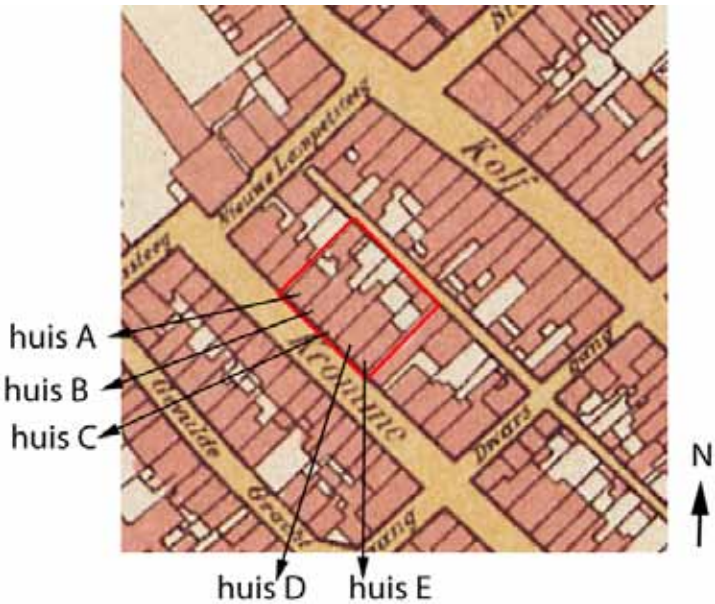

Afb. 3. De huizen waarvoor een bewonersonderzoek is uitgevoerd, weergegeven op de kadastrale kaart uit 1923.

Ontstaan van stad en stratenplan

De Voorstraat is, samen met de Wijnstraat, één van de oudste bewoningsassen van Dordrecht. Algemeen wordt aangenomen dat de stad in de 11e eeuw ontstond aan weerszijden van een watergang die de Thure(drith) werd genoemd. Verondersteld wordt dat deze rivier hierbij geheel of gedeeltelijk in gebruik is genomen als haven: de huidige Voorstraats-/Wijnhaven werd toen nog gewoon "haven" genoemd. De Voorstraat was in feite de dijk van de Dordtse Waard. Hierop werd gewoond. In historische bronnen is vanaf het einde van de 12e eeuw sprake van de bewoning aan de huidige Voorstraat.[5] Dit wordt bevestigd door archeologische onderzoeken die zijn uitgevoerd aan en direct achter de Voorstraat. Zowel aan de Voorstraat 254, 252 en 252a als aan de Voorstraat 244 zijn bewoningssporen aangetroffen die dateren vanaf circa het einde van de 12e eeuw.[6]

4 E. Havers 1997, ongepubliceerd, intern rapport.
5 Pas vanaf 1457 wordt gerefereerd aan "de Voorstraat". Daarvoor heette het de Hoogstraat (Hoge straten, Hogestrate, Hoechstrate, vanaf 1407).
6 Dorst 2013, 2011

Het gaat om ophogingspakketten, voorwerpen, afval- en mestkuilen en houtwerk dat toe te schrijven is aan houten huizen en daarbij behorende perceelsscheidingen. Door het ontbreken van grootschaliger, gedetailleerder onderzoek naar de resten uit deze periode, bestaat er geen duidelijk beeld van de oudste bewoningsfase van Dordrecht.

Doordat er vanaf eind 13e en begin 14e eeuw meer schriftelijke bronnen voorhanden zijn, wordt de structuur van de middeleeuwse stad duidelijker. Het onderzoeksgebied ligt direct ten zuiden van het (vermoedelijk) oudste bewoningslint aan de huidige Voorstraat. Haaks hierop waren, in zuidelijke richting, verschillende uitvalswegen aanwezig. Deze straten zijn nu nog aanwezig, maar hebben vaak een andere naam gekregen. Het gaat onder andere om de Kauwersinesteghe, de huidige Nieuwstraat, 's Matthys Stege, de huidige Kolfstraat, het Sinte Pieters- of Tolbrugsstraatje[7] en de Heer Henriks Vriezen- of Minrebroedersstraat[8], de huidige Vriesestraat.
In eerste instantie zullen de straten niet verder gelopen hebben dan tot aan het laagste deel van (opgehoogde) oeverwal ten zuiden van de Voorstraat. Dit was ongeveer de lijn Lange Breestraat, Korte Breestraat, Blindeliedengasthuissteeg, Steenstraat en Doelstraat. Vanaf hier zijn, in het verlengde van de uitvalswegen, smalle grachtjes (spranten) gegraven die in zuidelijke richting aansloten op de bredere Lindegracht die parallel aan de haven en Voorstraat liep. De zogenoemde spranten waren doodlopende zijtakken van die bredere gracht waarin door getijdenwerking (destijds tot wel 2 meter verschil tussen eb en vloed) sprake was van doorstromend water.

Een nieuwbouwwijk en de Kromme Elleboog

Tijdens de stadsuitbreiding, die kan dateren vanaf het laatste kwart van de 13e eeuw, worden de uitvalswegen in zuidelijke richting doorgetrokken tot aan de nieuwe stadsgracht (de huidige Spuihaven), die mogelijk tussen 1271 en 1284 is gegraven. De gronden aan weerszijden van de uitvalswegen en spranten zouden vanaf het begin van de 14e eeuw in snel tempo worden bebouwd. Aangenomen wordt dat zich hier in eerste instantie allerlei ambachtslieden vestigden die met hun werkplaatsen (stank)overlast veroorzaakten, als (brand)gevaarlijk en vervuilend werden beschouwd of veel ruimte innamen. De nieuwe 'wijkindeling' uit het begin van de 14e eeuw is op alle kaarten uit de 16e tot 19e eeuw herkenbaar (afb. 4, 5 en 6).

Het onderzoeksgebied betreft één van deze 14e –eeuwse uitbreidingswijken. Aan de oostzijde wordt het gebied begrensd door de Kolfstraat en aan de westzijde door de Kromme Elleboog. De Kolfstraat wordt voor het eerst genoemd in 1312, toen deze nog *'s Matthys stege* heette.[9] De *Crommen Ellenbooch* was een steeg met een haaks verloop. Het straatje liep vanuit de Vriesestraat in noordwestelijke richting, om net voorbij de Tolbrugstraat in zuidelijke richting af te buigen richting de Stoofstraat. De oudste vermelding van de Kromme Elleboog dateert uit 1451 waarin gesproken wordt over: "*...after in die tollebrugstrate inden crommen elleboighe*".

De oudst bekende kaarten en gedetailleerde bewonersinformatie dateren uit de 16e eeuw. Op een kaart van Jacob van Deventer is de situatie rond 1550 weergegeven (afb. 4). Dezelfde bebouwingssituatie is gedetailleerder afgebeeld op een kaart van Braun & Hogenberg uit 1581 (afb. 5).

7 De 17e –eeuwse benaming voor de Tolbrugstraat, uit: Balen 1677, 67.
8 De 17e –eeuwse benaming voor de Vriesestraat, uit: Balen 1677, 67. De benaming Heer Henriks Vriezenstraat (Hendrick Vriese) is mogelijk ook de middeleeuwse naam en verwijst voor de schepen Hendrick Vriese die in 1285 veel in de stadsrekeningen voorkomt (Lips 1974, 447).
9 Van Baarsel 1992, 62-62.

Afb. 4. Locatie van het onderzoeksgebied (rood) bij benadering weergegeven op een uitsnede van een kaart van Van Deventer uit circa 1550. Op de kaart is aan weerszijden van de Kromme Elleboog en de Kolfstraat bebouwing te zien die op de achter-erven gescheiden zijn door een sprant.

Afb. 5. Locatie van het onderzoeksgebied (paars) bij benadering weergegeven op een uitsnede van een kaart van Braun & Hogenberg uit circa 1581.

Op de 16e –eeuwse kaarten is bebouwing weergegeven langs de Kromme Elleboog en de Kolfstraat. De achterven van deze bebouwing zijn gescheiden door een smalle sprant. Op een aantal kaarten, o.a. van Blaeu, uit het midden van de 17e eeuw, is echter een afwijkende bebouwingssituatie weergegeven (afb. 6).

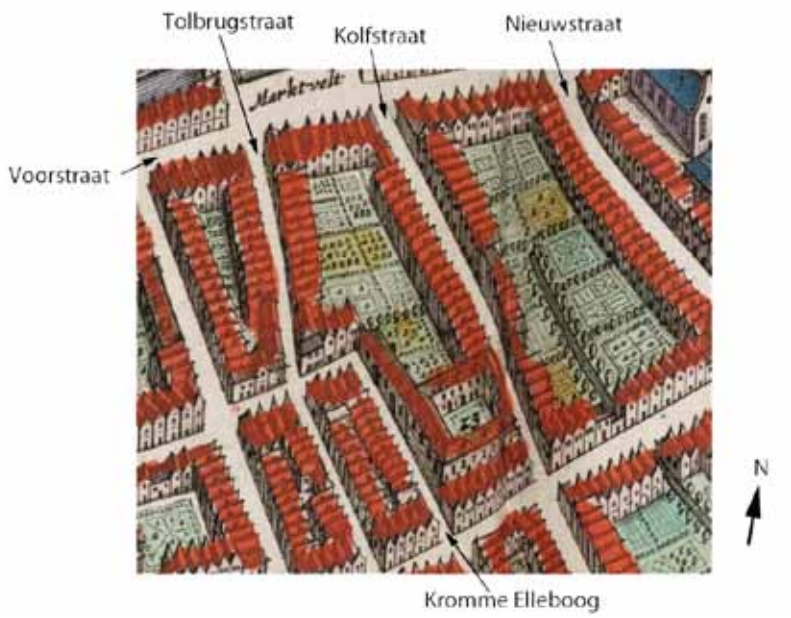

6. Uitsnede van een kaart uit de Atlas van Van Loon uit 1649. Op de onderzoeks locatie is een groot vierkant pand te zien met in de tuin het nummer '23'. In de legenda staat hierbij dat het "De Doelen" betreft.

Merkwaardig is dat de sprant niet is afgebeeld en er bebouwing is weergegeven die niet bekend is uit historische bronnen. Het gaat om een doelencomplex dat hier nooit heeft gestaan.[10]

Bewonersonderzoek (1563-1633)

De oudste bewonersinformatie dateert pas uit de periode 1563-1633. Over de bewoners van de vijf opgegraven huizen aan de Kromme Elleboog is het volgende bekend:

Huis A

Rond 1600 was Thonis van Berckelo de eigenaar van dit huis. In 1594 woonde hij er zelf, maar in 1604 had hij het verhuurd aan de kalkdrager Ariaen Geritsz. Hij zal tussen 1620 en 1623 zijn overleden, waarbij (waarschijnlijk) zijn zoon het huis overneemt. In 1623 blijkt er namelijk ene Geerit Ariensz. in het huis te wonen. Gezien de naam is hij vermoedelijk de zoon van Ariaen Geritsz. Hij bewoonde het huis samen met zijn moeder, vrouw en twee kinderen. Het zal een arm gezin zijn geweest, aangezien Geerit in 1623 vrijgesteld was van het betalen van hoofdgeld.[11] Uit het huwelijksregister weten we dat hij in 1614 trouwde met Maeycken, de dochter van Pieter Goverts die in de vlakbij gelegen Tolbrugstraat Landzijde woonde. Als beroep wordt hier arbeider vermeld. Uit het doopregister is bekend dat Geerit en Maeycken drie kinderen kregen: Stijnken (1615), Jacomijntken (1616) en Neelke (1618). Daarna hebben Pieter den Hespel, een klapperman (stadsomroeper) en Bartram Janzs. die stratenmaker was in het huis gewoond.

Huis B

In 1604 woonde hier de wever Gijsbrecht Andriesz., die het huis huurde van Marijken Stevens. In het haardstedenregister[12] is hij aangeslagen voor twee haardsteden. Gijsbrecht bewoonde het huis ook nog in 1623, maar vermoedelijk heeft hij toen inwoning gekregen van een andere wever: Adriaen Pietersz. en zijn vrouw en drie kinderen. Gijsbrecht is vermoedelijk in 1626 overleden, waarna Adriaen en zijn gezin het huis voor zichzelf hadden. In 1633 blijkt de twijnder Lambert Cornelisz.,in het huis te wonen. Hij huurde het van de toenmalige eigenaar Cornelis Pietersz. Swanenborgh.

Huis C

In 1594 was de speldenmaker Willem Jansz. de eigenaar van het huis. In 1604 had hij het verhuurd aan de linnenwever Daniel Jansz. Hij kwam uit Tilburg en trouwde in 1587 met Anneke, dochter van Willem Martensz., afkomstig uit Vught. Ze waren beide Brabanders en waarschijnlijk was hun huisbaas dat ook, aangezien bijna alle speldenmakers migranten uit Den Bosch waren.[13] Wellicht heeft hun gemeenschappelijke achtergrond meegeholpen bij het vinden van de woning. Het gezin had tien kinderen waarvan er in 1623 nog twee thuis woonden.[14] Op basis van het haardstedenregister is bekend dat er in het huis één haardplaats aanwezig was. Het was een arm gezin, want ook Daniel Jansz. was vrijgesteld van het betalen van hoofdgeld.

Huis D

Rond 1600 heette dit huis: 't huis van den Hesspele en behoorde aan de brouwerij In 't Rijplant. De brouwerij was gevestigd aan de Voorstraat, in de omgeving van de Botgensstraat. In 1594 woonde hier de linnenwever Daniel Jansz. Hij verhuisde kort daarna naar het goedkopere naastgelegen huis (huis C).
In de jaren 1606, 1608 en 1610 werd het huis bewoond door de messenmaker Jan Govertsz., die het pand (met twee haardplaatsen) huurde van de brouwerij.

---

10 Dit is zowel gebaseerd op historische bronnen als op de resultaten van dit archeologisch onderzoek.
11 Hoofdgeld was een vorm van personele belasting, waarbij de gezinshoofden werden aangeslagen voor ieder gezins- en personeelslid.
12 In de Middeleeuwen werd 'haardstedengeld' betaald. Dat hield in dat er belasting betaald moest worden naar het aantal haarden in je huis. De gedachte hierachter was: hoe meer haarden in huis, hoe rijker de bewoner. Dit was in die tijd een goede manier om naar rato belasting te betalen.
13 Hendriks 1999, intern interimverslag.
14 Op basis van een vermelding in het hoofdgeldregister.

In 1619 en 1620 werd het huis bewoond door de lintwerker[15] Dirick Thomasz, die het huurde van de erfgenamen van Francois Fransz. die het pand kocht van de brouwerij.
In 1626 en 1633 werd het pand bewoond door de kussenmaker Andries Hubertsz., die het huurde van Adriaen van Beaumont.

Huis E

De oudst bekende bewoner van het huis is de houthakker Joest Joestensz. Daarna woonde hier tussen 1619 en 1620 de soldaat Jan Geritsz. In 1621, toen het Twaalfjarig Bestand ten einde liep, blijkt hij weer te zijn vertrokken. Hij huurde het huis van de weduwe van Jan Jacobsz. Na zijn vertrek woonde de wever Huijbert Dircxz. met zijn vrouw en zes kinderen in het huis. Het gezin woonde hier tot ten minste 1633.

De oorspronkelijke, middeleeuwse bebouwingssituatie blijft tot in de jaren '60 van de 20e eeuw bestaan. Op de kadastrale minuut van 1811-1832 is de bebouwingssituatie per perceel weergegeven (afb. 7). Langs de straten zijn (woon)panden aanwezig met daarachter vaak deels bebouwde achtererven die tot aan de sprant lopen.
Mede door toedoen van een cholera-epidemie werd besloten de binnengracht met de spranten te dempen. De doodlopende sprant in het onderzoeksgebied is in 1854 bij wijze van experiment als eerste dichtgegooid (afb. 8).[16] Door de economische achteruitgang in de 18e en 19e eeuw vervielen veel panden in de wijk tot onbewoonbaar verklaarde krotten.

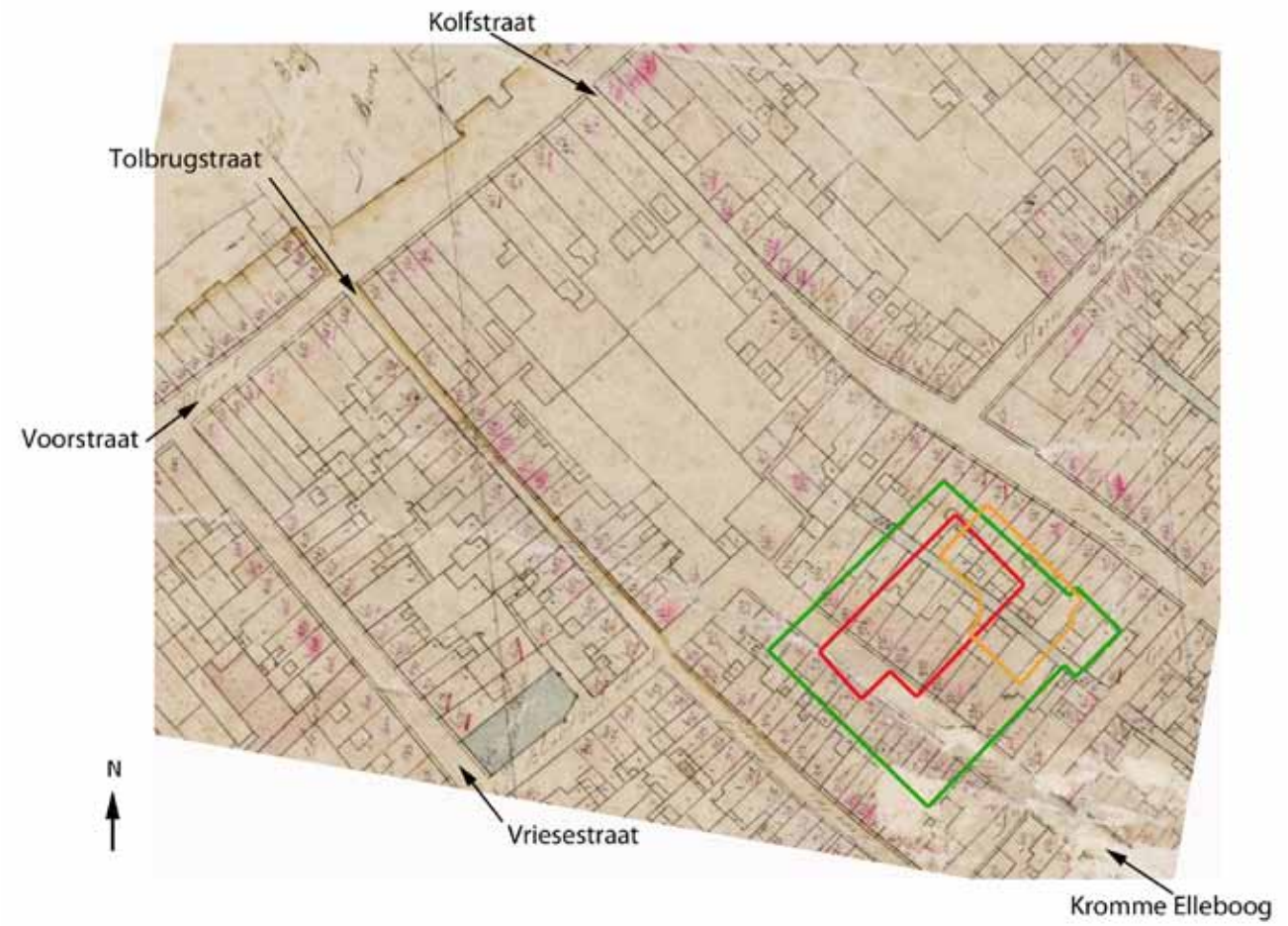

Afb. 7. Uitsnede van de kadastrale kaart uit 1811-1832 met daarop de locaties van de drie opgravingsputten. In rood is de put uit 1997 aangegeven, in oranje de put uit 1998 en in groen het resterende deel van het onderzoeksgebied dat in 2000 door middel van een archeologische begeleiding is onderzocht.

15 Een lintwerker was iemand die linten van textiel maakte, het gaat zowel om banden, boordsel en galons (voor kleding).
16 Olvers 1982, 18.

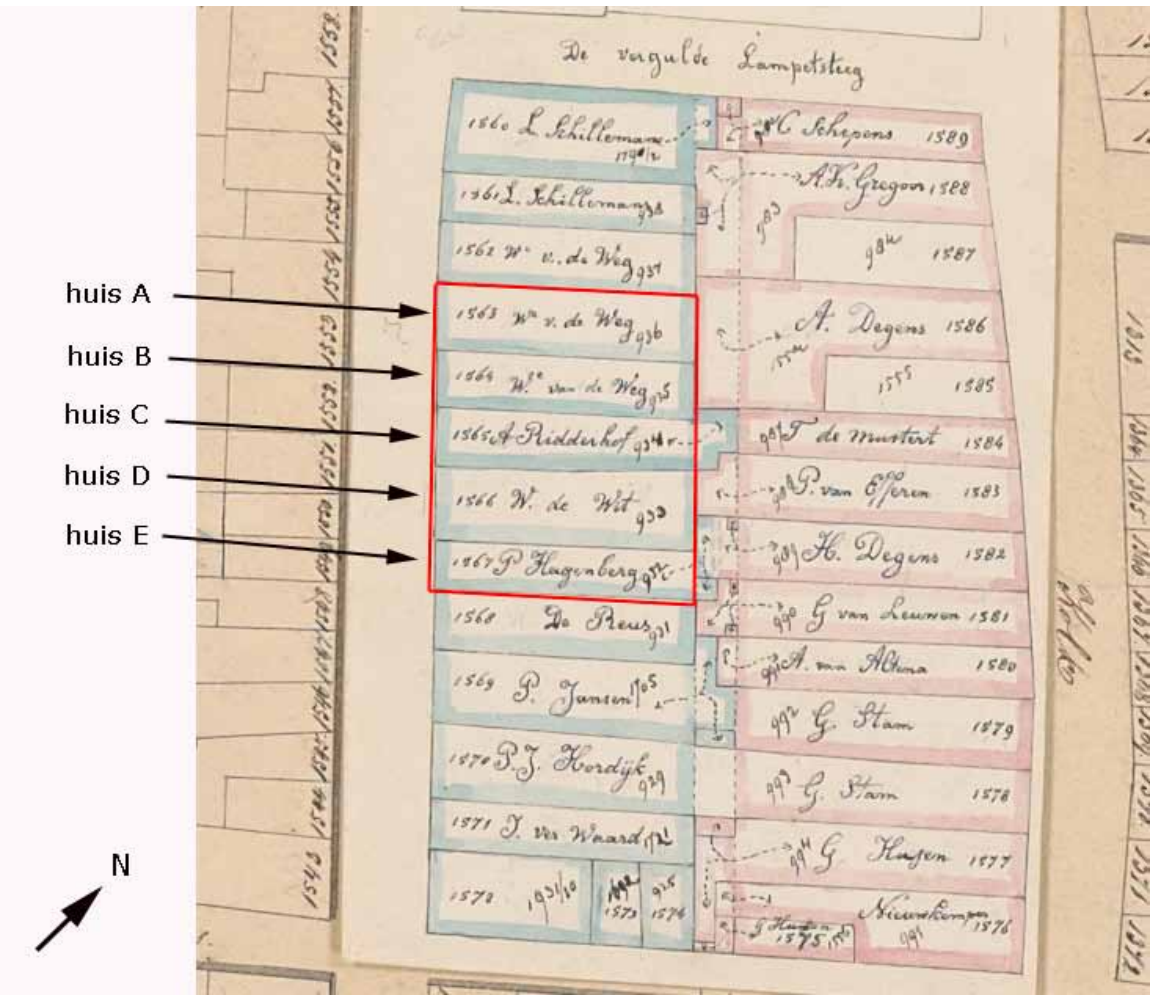

Afb. 8. Uitsnede van de kadastrale minuut uit 1854 met daarop de percelen waarvoor een bewonersonderzoek is gedaan. In de percelen zijn de eigenaren, de oude kadastrale nummering uit 1811-1832 en de nieuwe kadastrale nummering vermeld. In 1854 is ook de sprant gedempt en is hierin een riool aangelegd. De nieuwe grond bleef eigendom van de stad, maar werd aan de belendende eigenaren in gebruik gegeven (Beeldbank RAD, nr. 552_260077).

Bewonersonderzoek (1854)

Huis A

In 1854 worden er in het adresboek twee personen genoemd. Waarschijnlijk gaat het om de kostwinners die hier met hun gezinnen woonden. Dit waren G. Kamberg en G. du Vijn, die beide zakkendrager waren. De eigenaar van het pand was de weduwe Van de Weg.

Huis B

In 1854 woonden hier de gezinnen van A. Kroonen (particulier) en J.G. Alblas (kleermaker). Ook dit huis was toen in bezit van weduwe Van de Weg.

Huis C

In 1854 worden er drie bewoners (met hun gezinnen) vermeld, namelijk J. Vermaas (particulier), A. Blackstone (kleermaker) en J. Tijssen (zakkendrager). Zij huurden het huis van de eigenaar ’t Ridderhof.

Huis D

In 1854 werd het huis bewoond door drie gezinnen, namelijk die van de zeilmaker A. Mijndors, de metselaar L. Zwang en J.C. Ditlijn die als arbeider geregistreerd staat.
De eigenaar van het huis was W. de Wit.

In 1925 woonden er zelfs vier gezinnen, in totaal 22 personen, onder één dak. Elk gezin had een woonkamer die tegelijkertijd dienst deed als slaapkamer. Op de begane grond woonden twee gezinnen die gebruik maakten van een privaat achterop het achtererf. Voor de bewoners boven was er een privaat in het toegangsportaal op de verdieping. De kleinste ruimte, benedenvoor, had een oppervlakte van nog geen 11 m2. De ruimte aan de achterzijde op de bovenverdieping was de grootste, namelijk 24 m2. In drie van de vier vertrekken was een bedstede aanwezig en elke woonruimte beschikte over een gootsteen. De sanitaire voorzieningen lieten dus te wensen over. Het gezin dat boven aan de voorzijde woonde bestond uit negen personen en had de beschikking over een zoldertje waar drie ledikanten stonden. De woonomstandigheden waren dermate slecht dat het gemeentebestuur het huis in 1926 onbewoonbaar liet verklaren. Op de begane grond was ten minste vanaf 1950 een fietsenstalling gevestigd (afb. 9).[17]

Afb. 9. De bebouwingssituatie aan de oostzijde van de Kromme Elleboog omstreeks 1950. Het grote pand geheel links is het huis op de hoek Kromme Elleboog-Nieuwe Lampetsteeg (zie afb. 8) Huis D is herkenbaar aan het uithangbord waarop 'stalling' staat (Collectie RAD).

In vergelijking met de bebouwing aan de oostzijde, stonden er aan de westzijde van de Kromme Elleboog meer en lagere huisjes.

Afb. 10. De bebouwingssituatie aan de westzijde van de Kromme Elleboog in 1965, vlak voor de sloop. Tijdens het onderzoek in 2000 zijn de resten van deze huizen onderzocht. Aan de oostzijde is huis D herkenbaar aan het bordje van de fietsenstalling. Op de achtergrond is de Nieuwe Lampetsteeg (de huidige Statenplaats) te zien (Beeldbank RAD, nr. 554_34803).

17 Ongepubliceerd interimverslag door J. Hendriks, 1999.

Bij de grote stadsvernieuwing in de beginjaren ’60 van de 20e eeuw, is alle bebouwing gesloopt en vervolgens in 1963 het Statenplein aangelegd (afb. 11).

Afb. 11. Het Statenplein in 1967, gezien in noordelijke richting met de achtergevel van de V&D. Links is de Tolbrugstraat landzijde te zien. De straat rechts op de voorgrond komt enigszins overeen met de toenmalige Kromme Elleboog (Beeldbank RAD, nr. 554_33057).

4. Veldonderzoek

4.1. Doel en vraagstelling

Het doel van het veldwerk was het documenteren van archeologische sporen die door de geplande graafwerkzaamheden zouden worden verstoord. Daarbij zijn voor het veldwerk van de jaren 1997 en 1998 de volgende onderzoeksvragen geformuleerd:[18]

Hoe verliep het ontginningsproces in de 13e eeuw, dat ten grondslag lag aan de bouw van de nieuwe stadswijk? Hierbij is het van belang vast te stellen wat de ouderdom is van de sprant tussen de Kromme Elleboog en de Kolfstraat. Ook dient te worden vastgesteld of deze in oorsprong te herleiden is tot één van de vermoedelijke ontginningssloten die haaks op Voorstraat zullen hebben gelegen.

Hoe verliep de ontwikkeling van de wijk tussen de 13e en de 20e eeuw? Wat is de exacte ouderdom/startdatum van de bebouwing aan dit deel van de Kromme Elleboog en Kolfstraat? Welke fasen kunnen daarin worden onderscheiden en op welke criteria zijn die faseringen gebaseerd?
Is er op basis van de aanwezige structuren en vondsten iets te zeggen over de sociale status van de bewoners in de stadswijk? Het gaat hierbij om de samenstelling van de bevolking: de beroepen en sociale klasse van de bewoners en hun materiële neerslag.
Is de ontwikkeling van de bebouwing (archeologisch) per periode van elkaar te onderscheiden? En is er rond het midden van de 17e eeuw sprake van een Doelencomplex, zoals aangegeven op kaarten van onder andere Johannes Blaeu?

Tijdens de archeologische begeleiding in 2000 is onderzocht of de in 1997 en 1998 aangetroffen bebouwing zich voortzette in het resterende deel van het onderzoeksgebied. Hiervoor zijn de volgende vraagstellingen opgesteld:[19]

Zetten de in 1997 en 1998 opgegraven huizenrijen aan de Kromme Elleboog en Kolfstraat zich naar het noorden en zuiden voort? En zijn er archeologische aanwijzingen dat er aan de westzijde van Kromme Elleboog ook huizen aanwezig waren?
Leveren de structuren en vondsten in deze delen van de wijk nog aanvullende of afwijkende informatie over de ambachten en levenswijzen van de bewoners?

4.2. Methoden

Het veldwerk is uitgevoerd in 1997, 1998 en 2000 (afb. 12). In 1997 is, vrijwel over de gehele breedte van het plangebied, een put gegraven van 35,5 x 18,6 m. Hierbij is gegraven tot een maximum van 6,47 m – mv, tot welke diepte ook het noordprofiel is getekend. De bewoningssporen zijn echter niet over het gehele putoppervlak tot deze diepte gedocumenteerd. Vanwege instortingsgevaar van de putwanden is namelijk getrapt gegraven, waarbij de diepst gelegen, oudste bewoningssporen zijn opgetekend in een resterend vlak van circa 16x5 m. Dit sporenvlak lag op circa 4,6 m – NAP (5,8 m – mv). Op de jongere (minder diep gelegen) sporenniveaus zijn vlakken met een groter oppervlak aangelegd. In totaal zijn negen sporenvlakken gedocumenteerd.
In 1998 is een noord-zuid georiënteerde put gegraven in het oostelijke deel van het plangebied. De put had een afmeting van circa 23x15 m en ook hier is getrapt gegraven tot een maximale diepte van 6 m – mv. Hier is het oudste sporenniveau opgetekend over een oppervlak van 12,5 x 5,5 m. Van de jongere sporenniveaus zijn ook hier grotere oppervlakten gedocumenteerd. In totaal zijn zes sporenvlakken onderscheiden. Van de put is het oostprofiel tot een maximale diepte van 6 m – mv gedocumenteerd.
In 2000 zijn de graafwerkzaamheden in het resterende deel van het plangebied archeologisch begeleid. Hierbij is slechts globaal de aanwezigheid van de bakstenen huizen opgetekend. Van

18 Hendriks 1999.
19 Fokma 2000.

de oudere bewoningsfases van vóór circa 1400 kon vanwege tijdsdruk geen informatie verzameld worden. De putten zijn ingemeten door de afdeling Geoinformatie van de gemeente Dordrecht. Tijdens alle onderzoeken is een grote hoeveelheid vondsten verzameld. Deze zijn zowel afkomstig uit de verschillende ophogingslagen als uit 'gesloten contexten' zoals putten, kuilen, sloten en de sprant. Het vondstmateriaal dateert uit de periode tussen circa 1175 en 1980.

Ten tijde van deze opgraving werd nog niet gewerkt met de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA). Het onderzoek is uitgevoerd conform de destijds binnen de beroepsgroep geldende normen, onder de opgravingsbevoegdheid van de toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Afb. 12. Overzicht van de opgravingsputten in de jaren 1997, 1998 en 2000 en de locaties van de bodemprofielen.

5. Resultaten veldonderzoek

5.1. Bodemopbouw

Op basis van twee bodemprofielen zijn zes bodemeenheden onderscheiden. Op afbeelding 13, 14 en 15 zijn deze in een oost-west en een noord-zuid georiënteerd profiel weergegeven. Het bodempakket bestaat voornamelijk uit antropogene (kunstmatige) ophogingen. Op basis van de vondsten kan de ouderdom van de verschillende lagen slechts met een brede marge bepaald worden. De aangegeven dateringsgrenzen van de ophogingen zijn voornamelijk bepaald door de vloerniveaus van de stookplaatsen van de verschillende huisfases en de ingravingsniveaus van bijbehorende, gedateerde grondsporen.[20] Per woonerf is sprake van een verschil in dikte, diepteligging en fasering van de opgebrachte grondlagen. Dit is afhankelijk van de ontwikkelingsgeschiedenis, die per perceel verschillend is. Het verschil is echter niet heel groot en de hier gepresenteerde bodemopbouw is daarom een representatief gemiddelde voor het onderzoeksgebied. De eenheden worden van onder naar boven beschreven.

Organisch pakket A

Het diepst aangetroffen pakket bestaat uit bruin veen met wortelhout. De diepteligging van de top van het veen varieert sterk en is, in het noordelijk deel van de put, aanwezig tussen circa 3,3 m – NAP en 4,87 m – NAP. Dit verschil is te verklaren, want de oudste ophogingen zijn waarschijnlijk opgebracht vanaf de voorlopers van de ontginningswegen aan de Kolfstraat en de Kromme Elleboog en ter hoogte van deze latere straten en de direct hierachter gelegen achtererven zijn de ophogingspakketten dan ook het dikst. Hier ligt de top van het veen echter ook het diepst, terwijl de bovenkant van het veen tussen de straten in juist hoger ligt. Dat is het gevolg van zetting. Door de grotere druk (van het dikkere pakket) op het veen ter hoogte van de ontginningsassen, is het veenpakket in het tussenliggende gebied omhoog gedrukt. Vermoedelijk lag de top van het veenpakket voorafgaand aan de (middeleeuwse) bewoning tussen circa 4 en 4,5 m – NAP.[21] Organisch pakket A is een intacte veenafzetting die wordt gerekend tot de Formatie van Nieuwkoop: het Hollandveen Laagpakket.

Klastisch pakket 1

Op het veen is op enkele locaties een laag bruingrijze, venige klei aanwezig. Hierin bevinden zich veenlaagjes. De afzetting heeft een dikte tot circa 55 cm. De kleilaag is doorworteld en er is een grondspoor in aangetroffen dat is geïnterpreteerd als een boomval. Klastisch pakket 1 is een komkleiafzetting die behoort tot de Formatie van Echteld. Het pakket kan gedateerd worden in de periode vóór de oudste (middeleeuwse) bewoning op de locatie en is waarschijnlijk afgezet door de rivier de Thure(drith). De top van de afzetting is door mensen beïnvloed: in de kleilaag zijn houtskool, (vermoedelijk) sporen van fosfaat, spitsporen en ontginningssloten aanwezig. Deze bewoningssporen hangen samen met de ontginningswerkzaamheden en de oudste landbouwactiviteiten tussen circa 1175–1275.[22] In deze periode was de top van klastisch pakket 1 het loop-/leefniveau (maaiveld).

Antropogeen pakket 1

Antropogeen pakket 1 is het oudste, opgebracht pakket. Het bestaat uit donker bruin-grijs tot zwarte, sterk humeuze (zavelige) klei. Hierin is stro, mest, leer en keramiek aanwezig. Ophogingen die behoren tot de oudste periode bevinden zich alleen ter hoogte van de (latere) straten Kromme Elleboog en Kolfstraat. Ze hebben een dikte van circa 80 cm en de top ligt op circa 4 m - NAP. In de ophogingspakketten zijn verschillende bewoningssporen aanwezig, waaronder een perceelsscheidingssloot, palen en paaltjes, houten vlechtwerk en kuilen (zie hfst. 5.1.2.). De ophogingen markeren het bouwrijp maken van de locatie. Dit kan het gevolg zijn van het naar achter uitbreiden van al bestaande woonerven ten oosten en westen van het opgegraven terrein. In deze periode worden de ontginningssloten ook opgevuld. Op basis van

20 Het gaat om dateringen van vondstmateriaal in sloten, afval- en mestkuilen en dendrochronologische dateringen van hout van (water)putten.

21 Deze hoogte is deels gebaseerd op het ingravingsniveau van de ontginningssloten. Eén daarvan ligt in een zone waar, in theorie, minder sprake is van het zettingsprobleem.

22 Op basis van vondstmateriaal uit de actieve (watervoerende) gebruiksfase van de sloot.

de vondsten uit de ophogingslagen en de opvullingen van de sloten kan dit ophogingspakket gedateerd worden in de periode 1250-1325.

Antropogeen pakket 2

Antropogeen pakket 2 is een gevarieerd ophogingspakket. De aard van de verschillende lagen is afhankelijk van het gebruik van de locatie. In deze periode worden de eerste duidelijk herkenbare huizen gebouwd. In het onderste traject van het pakket aan de Kromme Elleboog zijn enkele strolagen aanwezig. Dit kan wijzen op een aantal verschillende loop-/leefniveau's, maar kan ook een aanwijzing zijn dat het pakket in zijn geheel, in vrij korte periode is opgebracht. Dergelijke strolagen worden ook vaak in dijklichamen aangetroffen. Ze zouden zorgen voor een goede hechting tussen de verschillende ophogingslagen en de waterafvoer in het pakket bevorderen. Hierop zijn enkele dikkere, homogene ophogingslagen aanwezig. De dikste laag bestaat uit donkerbruine, humeuze klei met hout, keramiek, metaal, leer, dierenbotten en mosselschelp. De homogene samenstelling van enkele relatief dikke ophogingslagen kan erop wijzen dat er sprake is van grondlagen die in één actie of een korte periode van enkele worpen is afgezet. Het gaat hier om grondlagen die zijn opgeworpen voorafgaand aan de bouw van een huis of huizen en de daarop volgende opeenstapeling van afval tijdens de bewoning. Het loop-/leefniveau van de oudste fase van huis A ligt aan de Kromme Elleboog in de top van dit pakket, tussen circa 2,37 m – NAP. Op het achtererf is dit 2,9 m – NAP.[23]
Aan de Kolfstraatzijde is het pakket duidelijk anders. Hier bestaat het uit een groot aantal verschillende lagen van wisselende samenstelling. Het gaat om lagen grijze, bruine en zwarte zavel met stro, mest en veel huisafval waaronder leer, mosselschelpen en keramiek. Hiertussen bevinden zich lagen die geheel uit mest bestaan. De heterogene aard van het pakket lijkt erop te wijzen dat hier sprake is van achtererven van huizen aan de Kolfstraat, die achterwaarts worden opgehoogd met (voornamelijk) huisafval. Afhankelijk van de locatie heeft antropogeen pakket 2 een dikte tussen circa 100 en 300 cm en is te dateren tussen 1300/1325 en 1400.

Antropogeen pakket 3

Antropogeen pakket 3 bestaat uit verschillende lagen die variëren van bruine tot grijze, humeuze kleilagen tot lagen zand met puin. De laatste zijn voornamelijk aanwezig als onderdeel van het ophogen van het straatniveau van de Kromme Elleboog. Het pakket heeft een dikte van maximaal 300 cm. In de verschillende lagen is huisafval aanwezig waaronder stro, mest, bouwpuin, keramiek, metaal, leer, dierenbotten en mosselschelp. In de ophogingen zijn verschillende (bakstenen) muurfunderingen, (mest- en afval)kuilen, (ton)putten en houtwerk uit verschillende bouwfasen aanwezig. Het pakket is opgebracht in de periode tussen circa 1400 en 1600.

Antropogeen pakket 4

De bovenste bodemlaag is een verstoord ophogingspakket dat is opgebracht ná circa 1600. De verstoring is veroorzaakt tijdens de sloop van de huizen tussen 1960 en 1965 en de daaropvolgende aanleg van het Statenplein. Het pakket heeft een dikte van ongeveer 100 cm.

23 Gebaseerd op de diepteligging van de poeren/slieten waarop de dragende staanders van dit huis aanwezig waren en (vermoedelijke) ingravingsniveaus van geassocieerde grondsporen op het achtererf.

Afb. 13. Documenteren van het noordprofiel van de put in 1997, gezien vanaf de voormalige Kromme Elleboog in noordoostelijke richting (het gebouw op de achtergrond is het pand van V&D). Links zijn globaal de diktes van de ophogingspakketten aangegeven. Geheel linksboven zijn in het profiel de resten te zien van het huis uit de 15e-17e eeuw op perceel A.

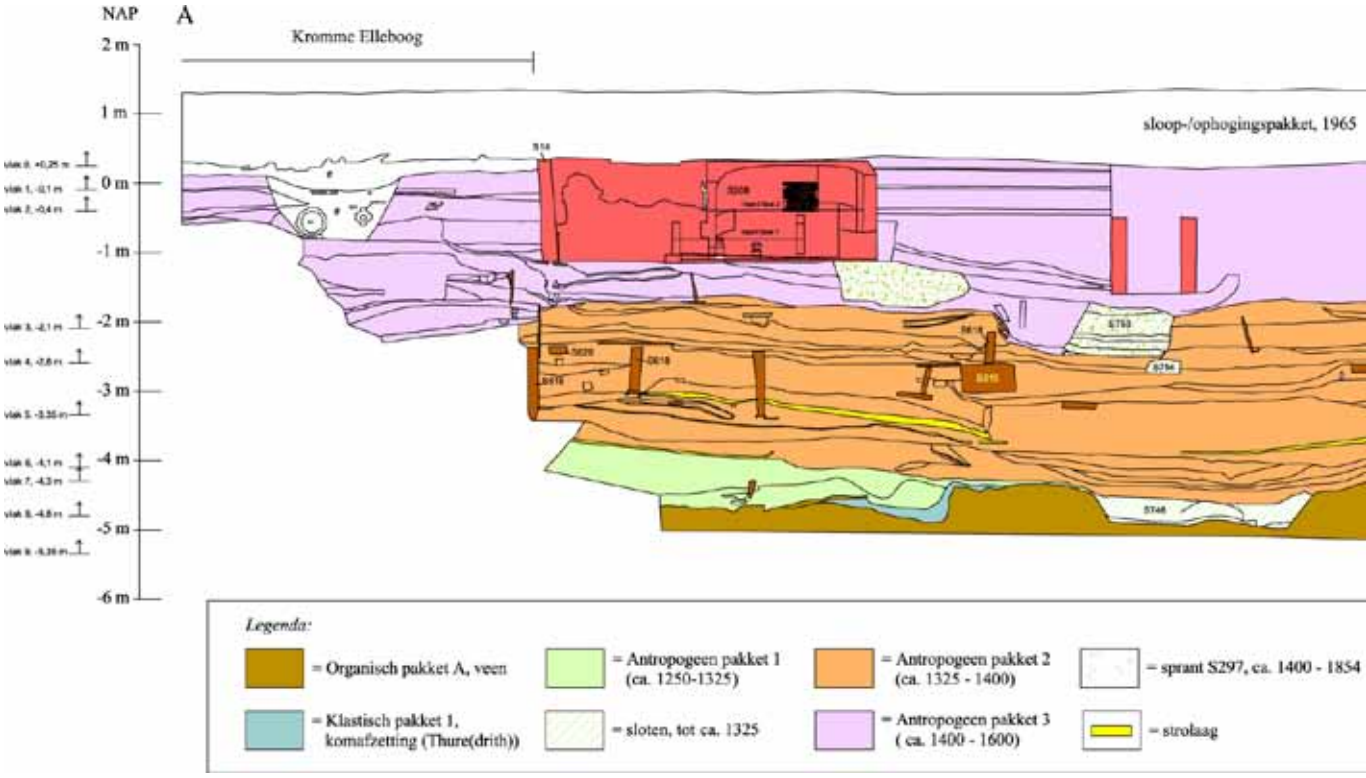
NAP
A
Kromme Elleboog
2 m
1 m
0 m
-1 m
-2 m
-3 m
-4 m
-5 m
-6 m
sloop-/ophogingspakket, 1965
Legenda:
= Organisch pakket A, veen
= Antropogeen pakket 1 (ca. 1250-1325)
= Antropogeen pakket 2 (ca. 1325 - 1400)
= sprant S297, ca. 1400 - 1854
= Klastisch pakket 1, komafzetting (Thure(drith))
= sloten, tot ca. 1325
= Antropogeen pakket 3 (ca. 1400 - 1600)
= strolaag

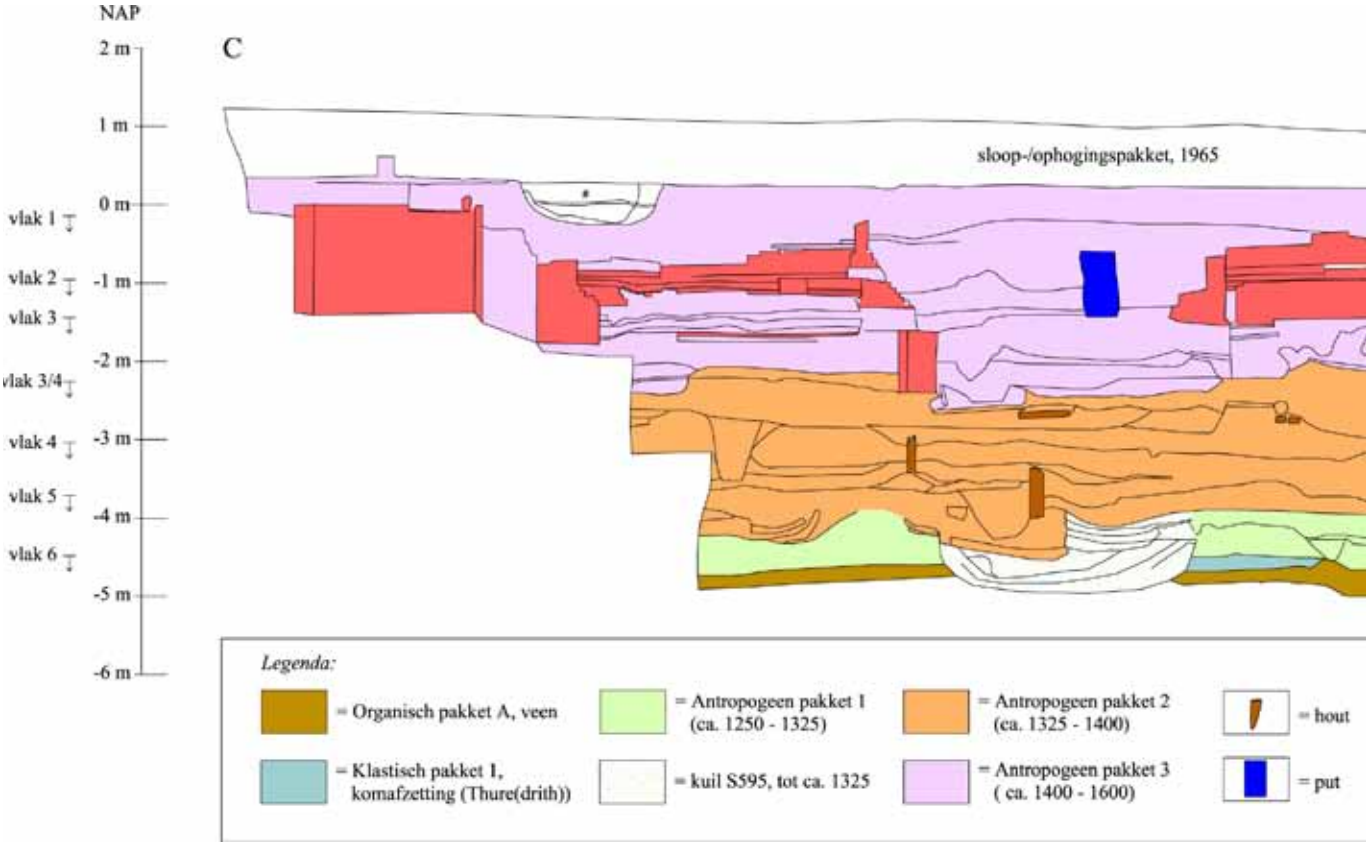
NAP
C
2 m
1 m
0 m
-1 m
-2 m
-3 m
-4 m
-5 m
-6 m
vlak 1
vlak 2
vlak 3
vlak 3/4
vlak 4
vlak 5
vlak 6
sloop-/ophogingspakket, 1965
Legenda:
= Organisch pakket A, veen
= Antropogeen pakket 1 (ca. 1250 - 1325)
= Antropogeen pakket 2 (ca. 1325 - 1400)
= hout
= Klastisch pakket 1, komafzetting (Thure(drith))
= kuil S595, tot ca. 1325
= Antropogeen pakket 3 (ca. 1400 - 1600)
= put

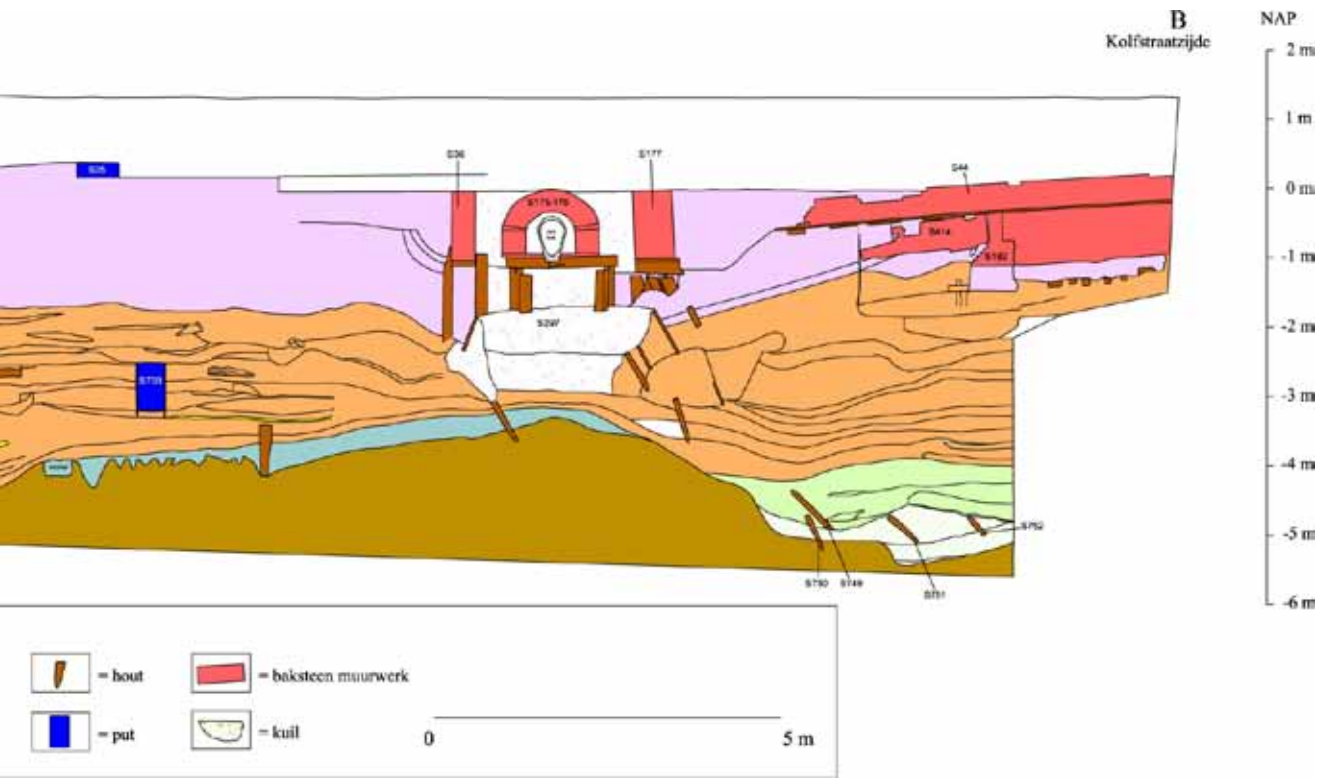

Afb. 14. Oost-west georiënteerd bodemprofiel (noordprofiel) van de opgravingsput uit 1997. Links is de Kromme Elleboog te zien met de daaraan gelegen restanten van de verschillende huizen uit de periode van houtbouw en baksteenbouw.

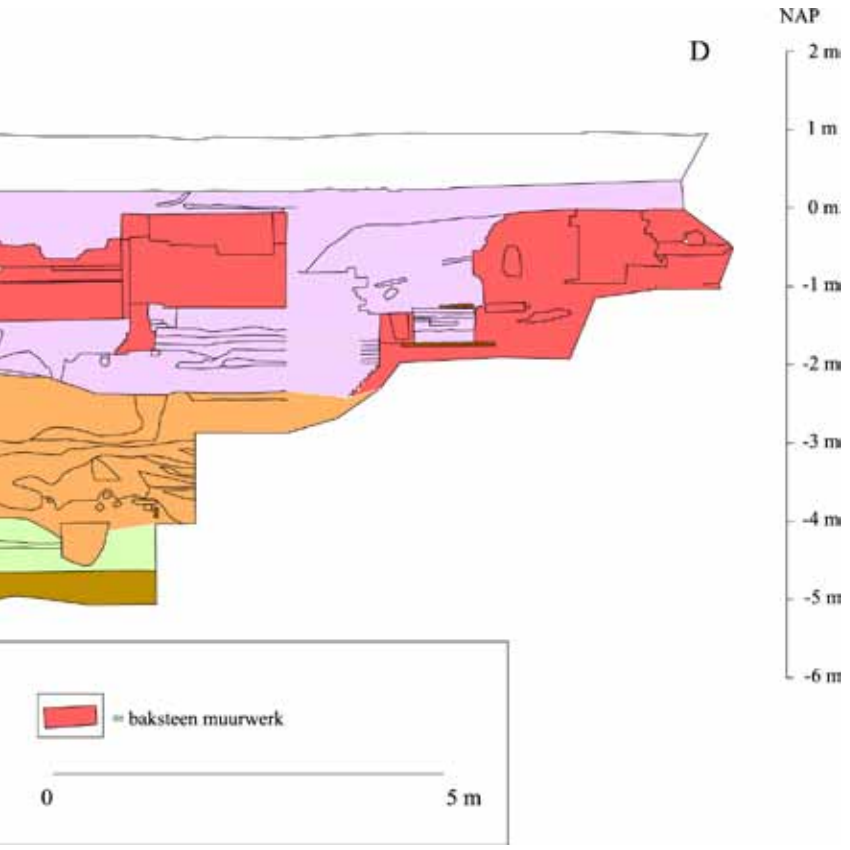

Afb. 15. Noord-zuid georiënteerd bodemprofiel (oostprofiel) van de opgravingsput uit 1998. In het profiel zijn dwarsdoorsnedes te zien van de huizen die aan de Kolfstraat stonden.

5.2. Sporen en structuren

Tijdens het veldwerk zijn bewoningssporen gedocumenteerd uit de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd, vanaf circa het einde van de 12e eeuw tot de 20e eeuw. Op basis van de dateringen van de verschillende bouw- en ophogingsfasen en vondstcomplexen zijn de sporen ingedeeld in vier bewoningsperioden:

Ontginningsperiode: circa 1175–1300
Eerste huizenperiode: circa 1300–1400
Tweede huizenperiode: circa 1400–1600
Derde huizenperiode: circa 1600–1965

Hieronder worden de verschillende bewonings-sporen per periode behandeld. Uit de verschillende ophogingspakketten, (afval- en beer)kuilen, water- en tonputten en de sprant zijn vondsten verzameld. Deze worden in het volgende hoofdstuk per periode besproken. Op basis van de dateringen van deze sporen en de geassocieerde structuren wordt de bebouwingsgeschiedenis in beeld gebracht. Voor enkele perioden was het mogelijk om ook verschillende bebouwingsfasen te onderscheiden.

5.2.1. De ontginningsperiode en de oudste ophogingen: circa 1175-1300

Over de oudste (ontginnings)periode van Dordrecht is vrijwel niets bekend. De huidige aanname is dat de oudste bewoning bestond uit een lintbebouwing op de oevers van de rivier de Thure(drith), ter hoogte van de huidige Voorstraat en Wijnstraat. Bij de aanleg van de Dordtse Waard zou op de zuidelijke oever een dijk zijn aangelegd. Het wordt algemeen aangenomen dat de oudste huizen op en direct achter deze dijk gelegen waren, mogelijk op hillen.[24] De (monding van de) Thure(drith) werd hierbij in gebruik genomen als haven. De eerste bewoners waren waarschijnlijk boeren en vissers. Over de periode waarin en de wijze waarop het gebied ten zuiden van de Voorstraat in cultuur is gebracht, hebben de opgravingen op het Statenplein als eerste kunnen bijdragen aan de kennisleemte. Op grond van deze onderzoeken bleken de oudste bewoningssporen onder te verdelen in twee fases. In de oudste fase is sprake van ontginningssloten en spitsporen (afb. 16), in de tweede fase zijn antropogene (kunstmatige) ophogingen aanwezig waarin enkele palen, vlechtwerk en kuilen zijn aangetroffen (afb. 17).

24 Een hil is de Zuid-Hollandse en Zeeuwse benaming voor een terp, dit zijn door mensen opgeworpen heuvels waarop gewoond werd.

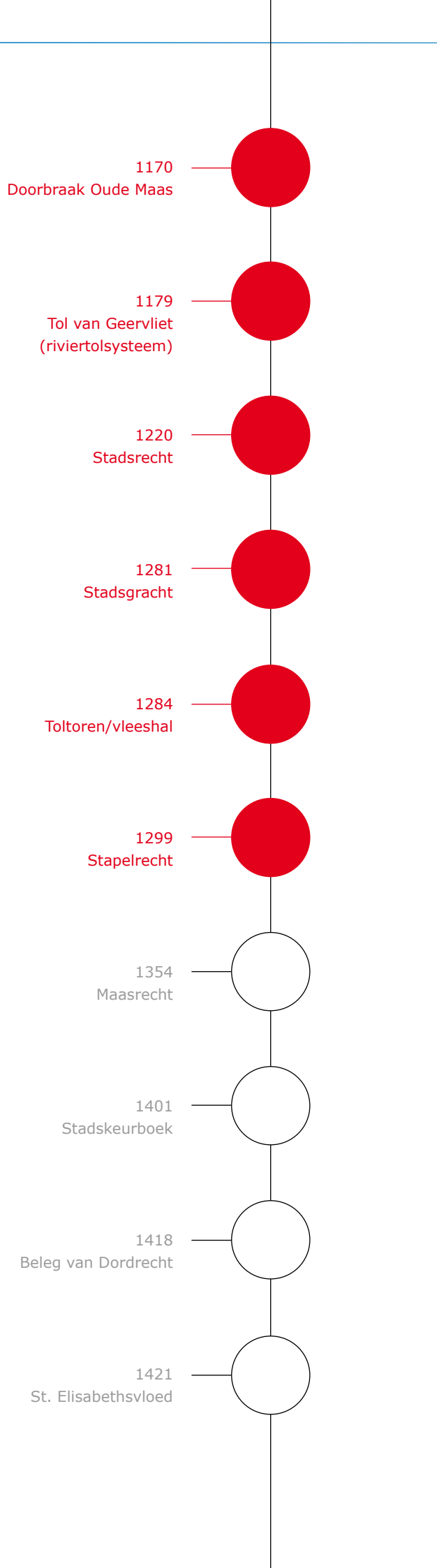

1457
Stadsbrand

1572
Eerste vrije Statenvergadering

1603
1e Polder (Oude land van Dubbeldam)

1618
Nationale Synode

1853
Cholera-epidemie

1953
Watersnoodramp

1975
Sloop van het oude postkantoor

1997
Start opgraving Statenplein

2015
Museum Het Hof open

Fase 1: ontginningssloten en spitsporen

De oudste bewoningssporen zijn aanwezig in de top van de komkleiafzetting die op het veen is afgezet.[25] Het gaat om twee brede ontginnnings-sloten en enkele onduidelijke grondsporen die mogelijk met landbouwactiviteiten kunnen worden geassocieerd.[26] De ontginningssloten zijn haaks op de Voorstraat georiënteerd. De sloten waren onderdeel van het oudste ontginningspatroon en zijn gegraven met als doel het laaggelegen gebied te ontwateren en het voor landbouw geschikt te maken. De westelijke sloot had een breedte van circa 2,25 m, de oostelijke was ongeveer 3 m breed. De onderlinge afstand was circa 12 m. De slootkanten waren schuin, de bodem plat. De oostelijke sloot bleek op een aantal plaatsen (in verschillende fases) beschoeid te zijn met vlechtwerk. De slootvullingen bestonden uit verschillende lagen bruine/licht bruingrijze, sterk humeuze zavelige klei met huishoudelijk afval, waaronder houtskool, dierlijk bot, schelpresten, leer, metaal en keramiek. De ontginningssloten en mogelijk met landbouw geassocieerde sporen kunnen gedateerd vanaf het einde van de 12e eeuw.

Fase 2: antropogene ophogingen, palen, vlechtwerk en kuilen

De oudste ophogingen zijn aanwezig ter hoogte van de latere straten Kromme Elleboog en de Kolfstraat (afb. 17 en afb. 13, paragraaf 5.1). In eerste instantie blijven de ontginningssloten (deels) nog in gebruik. In deze fase wordt alleen nog ter hoogte van de (latere) straten opgehoogd (zie afb. 13, 14 en 17). In de zone tussen de beide ontginningssloten zijn nog geen ophogingslagen aanwezig. De oudste ophogingen dateren vanaf circa 1250 tot 1300/1325. In en op de genoemde ophogingen zijn palen, vlechtwerkwandjes, een sloot en kuilen aanwezig (afb. 17).[27]
Op het noordelijkste (onderzochte) perceel aan de Kromme Elleboog zijn palen en vlechtwerkwandjes van een onduidelijke structuur opgegraven.

25 Het ingravingsniveau (de top van deze sporen) ligt rond de 4,6 m – NAP.

26 Spoornummers ontginningssloten S746 (1997) en S596 (1998), zijsloot S732 (1997) en de mogelijk antropogene sporen S743, S744 en S748. In de vulling van grondspoor S744 is een fragment baksteen aangetroffen (V1188). De afmetingen zijn [24]? x 12 x 6 cm. Bakstenen van dergelijke afmetingen kunnen in Dordrecht gedateerd worden in de periode midden en late 14e eeuw.

27 Spoornummers vlechtwerk (1997): S735, S736, palen S737, S738, S739, S740, S742. Spoornummers kuilen (1998): S544, S594 en S595. Sporen tussen circa 3,6 en 4 m – NAP.

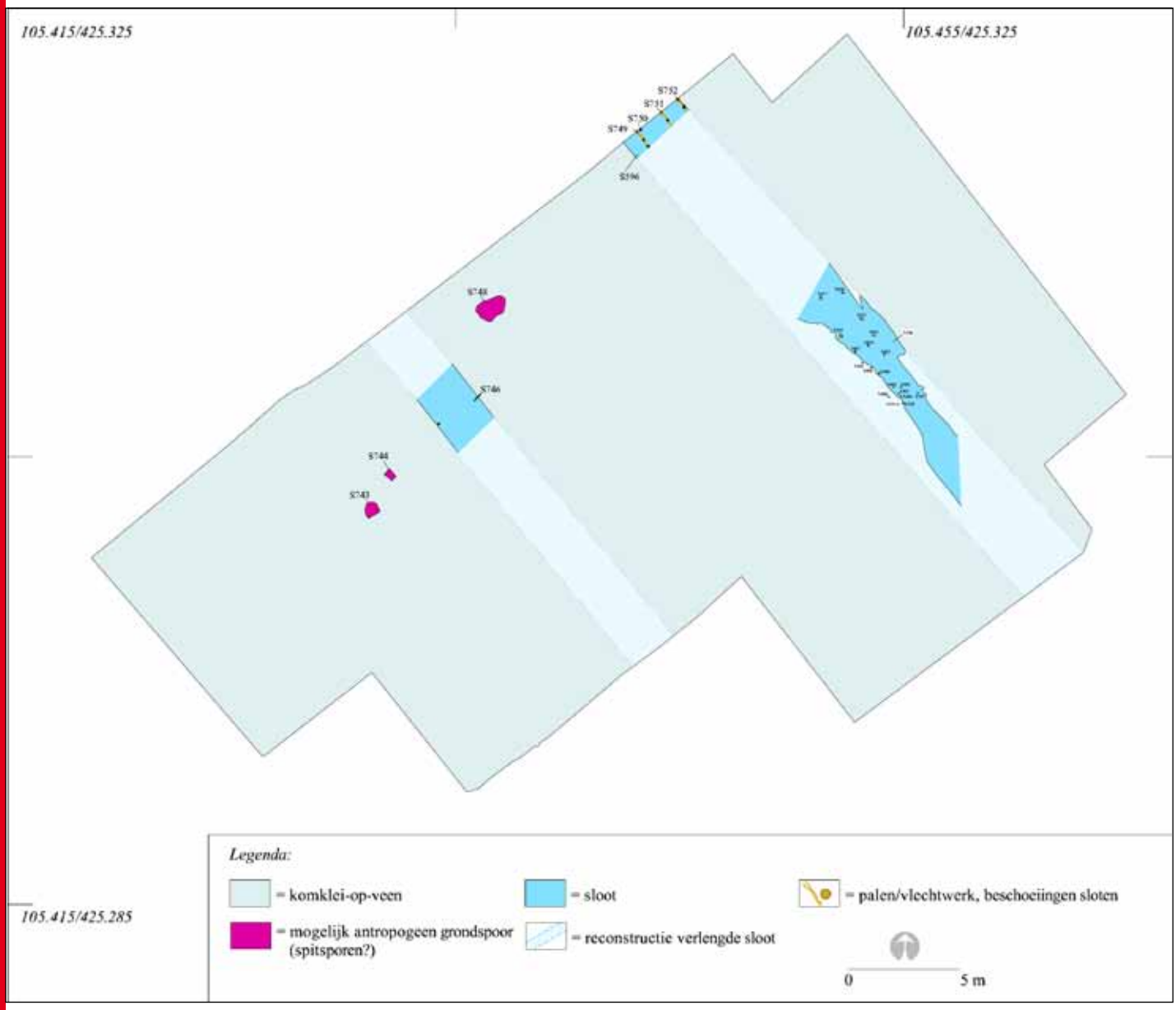

Afb. 16. Bewoningssporen uit de eerste fase van de ontginningsperiode (putten 1997 en 1998). De sporen zijn te dateren tussen 1175 en 1250.

Mogelijk gaat het om de achterzijde van een huis.[28] Op basis van enkele leervondsten zou kunnen worden opgemaakt dat het perceel in deze periode al in gebruik was door een leerbewerker. Haaks op de westelijke ontginningssloot werd een smallere zijsloot met een breedte van 0,8 m gegraven. De sloot kan een erfscheiding zijn geweest van het oudste huis. In het continue proces van ophogen raken de brede ontginnings-sloten en de zijsloot langzamerhand in onbruik en worden ten slotte dichtgeworpen met grond.

28 Spoornr. S735.

Afb. 17. De bewoningssporen uit de tweede fase van de ontginningsperiode (putten 1997 en 1998). Deze zijn te dateren tussen 1250 en 1300/1325.

In de top van de afzettingen zijn, rond de vlechtwerkwandjes, afdrukken van schoenen en hoefsporen van dieren gevonden. Aan de Kolfstraatzijde waren alleen drie kuilen zonder vondstmateriaal aanwezig (afb. 17). De bewoningssporen dateren uit de periode 1250–1300/1325.

5.2.2. De eerste huizenperiode (houtbouw/vroege baksteenbouw): circa 1300-1400

Vanaf circa 1300 is er zeker sprake van de aanwezigheid van huizen. Deze zijn georiënteerd op de (voorlopers van de straten) Kromme Elleboog en Kolfstraat. Afgezien van de oriëntatie van de huizen zijn er geen directe aanwijzingen gevonden voor de aanwezigheid van een straat ter hoogte van de Kromme Elleboog. Als er al sprake was van een weg, dan was deze vermoedelijk onverhard en mogelijk smaller dan vanaf de 15e eeuw het geval was.[29] Voorafgaand en gedurende deze periode werd het terrein voortdurend opgehoogd. Dit gebeurde waarschijnlijk zowel langzaam en perceelsgebonden alsook in korte tijd over een groter oppervlak, waarbij dikke pakketten ophogingen werden opgebracht. Als achtererfscheiding van de huizen aan de beide straten werd een sprant gegraven. Op basis van het ingravingsniveau kan vastgesteld worden dat dit gebeurde toen er al een relatief dik pakket ophogingen aanwezig was. Op de achter- en naastgelegen erven van de huizen waren palen, water- en afvalputten, afval- en mestkuilen, een erfscheidingssloot, houtstructuren en bestratingen aanwezig.

Op basis van dateringen van afvalkuilen en houtresten is een fasering in de huizenbouw onderscheiden.[30] Vrijwel geen van de erfsporen kon op basis van het vondstmateriaal scherper gedateerd worden dan de 14e eeuw. Hierdoor konden de sporen niet altijd eenduidig aan één specifiek huis of fase worden toegeschreven. Waar dit wel enigszins mogelijk was is het in de tekst vermeld. De bewoningssporen worden per perceel besproken.
Bewoningssporen uit de eerste huizenperiode zijn alleen gedocumenteerd tijdens het onderzoek in 1997 en 1998. De verschillende (huis)percelen zijn met letters aangeduid, te beginnen bij het noordelijkste perceel aan de (latere) Kromme Elleboog en in zuidelijke richting oplopend, van A tot en met E. De opvolgende letters F tot en met L zijn gebruikt voor het benoemen van de percelen aan de Kolf-

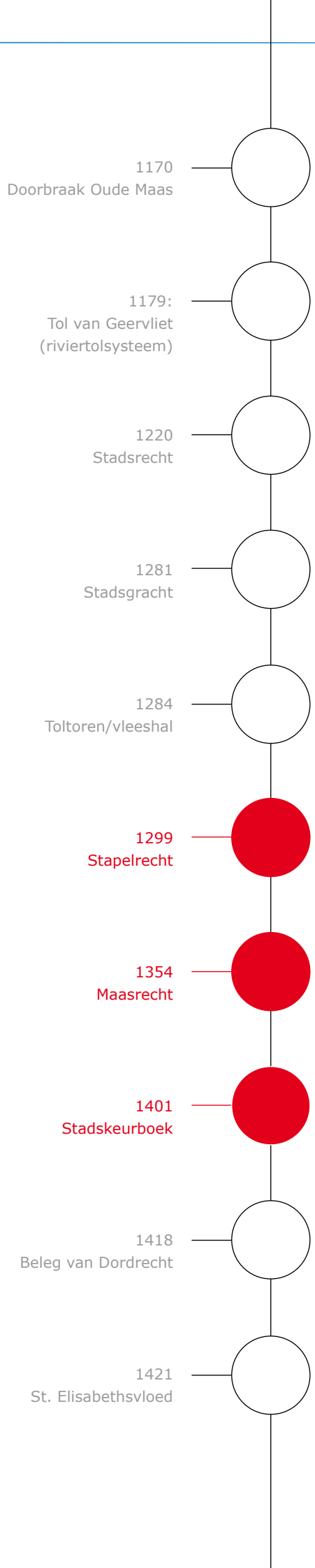

29 Verharding (natuursteen, hout of baksteen) die wijst op de aanwezigheid van een straat is niet aangetroffen. De aanname dat de Kromme Elleboog smaller was, is gebaseerd op de aanwezigheid van een vlechtwerk (huis)wand of erfscheiding (S668) die onder de latere 15e –eeuwse bestrating ligt.

30 Het gaat zowel om relatieve dateringsargumenten (oversnijdende sporen en dateringen van geassocieerde erfsporen) als absolute dateringen (dendrochronologische data). Daarnaast kon onderscheid gemaakt worden tussen oorspronkelijke houtbouw huizen en combinaties van hout- en baksteenbouw (of 'verstening' van houtbouw).

1457
Stadsbrand

1572
Eerste vrije Statenvergadering

1603
1e Polder (Oude land van Dubbeldam)

1618
Nationale Synode

1853
Cholera-epidemie

1953
Watersnoodramp

1975
Sloop van het oude postkantoor

1997
Start opgraving Statenplein

2015
Museum Het Hof open

straatzijde (afb. 18). De perceelsindeling waarbij op alle percelen bebouwing aanwezig is dateert uit de periode ná circa 1400, maar de oorsprong is al herkenbaar in deze oudste huizenperiode.

Fase 1: sporen en structuren Kromme Elleboog

Vanaf 1300 worden aan beide straatzijden huizen gebouwd. De aard van de huizen is slechts bij benadering duidelijk geworden. Het gaat om houten huizen waarbij sprake is van verschillende (ver)bouwfases. Eenduidige plattegronden van deze oudste huizen zijn dan ook niet waargenomen. De sprant is in de vroegste fase nog niet aanwezig (afb. 18).

Percelen A en B

Het oudste houten huis aan de latere Kromme Elleboog lag op de locatie van de percelen A en B. Het pand kent tenminste twee fases met houtbouw. De oudste fase is herkenbaar aan een zuidelijke standgreppel met vlechtwerk en verbrande huttenleem, liggende planken aan de noordwand, een vlechtwerk afscheiding of wand aan de kant van de Kromme Elleboog, twee inpandige palenrijen en een stookplaats (afb. 18).[31] De huisresten zijn aanwezig tussen 2,83 en 3,9 m – NAP. De verschillende bodemlagen in dit pakket worden gescheiden door strolagen die waarschijnlijk de verschillende vloerniveaus aangeven (zie afb. 14).

De aard van het gebouw is onduidelijk. Het lijkt om een vrij licht gebouwde structuur te gaan waarvan de achterzijde bestaat uit twee rijen inpandige staanders met daar omheen een buitenwand van vlechtwerk met leem. Het zou om een (deels) drieschepig gebouw kunnen gaan van ongeveer 13,5 m lang en 5,5 m breed. In de noordoosthoek was een haard-/stookplaats aanwezig.[32] Deze bestond uit een vierkant plateau van bakstenen (afb. 20).[33]

31 Zuidelijke standgreppel met vlechtwerk en verbrande huttenleem S755 (3-3,4 m – NAP), noord- en westwanden S709-711, S715-720, S707, S708 (2,92-2,45 m – NAP), vlechtwerk wand aan de Kromme Elleboog S668 en S670 (3 m – NAP), verschillende palen(rijen) S721 -725, S726, S727, S705-707, S712 (tussen 3,6-3,9 m – NAP), stookplaats S610 (2,83 m – NAP).

32 Het is in deze fase niet met zekerheid te zeggen wat de voor- en achterzijde van het huis was. Een haard is te verwachten in het voorhuis. Het is niet duidelijk of de huizen eventueel anders georiënteerd waren, of dat er sprake is van een werk- en handelsruimte in het voorhuis en een woonfunctie in het achterhuis.

33 Vondstnr. 1072. Baksteen niet opgemeten en gedeselecteerd uit verzameling.

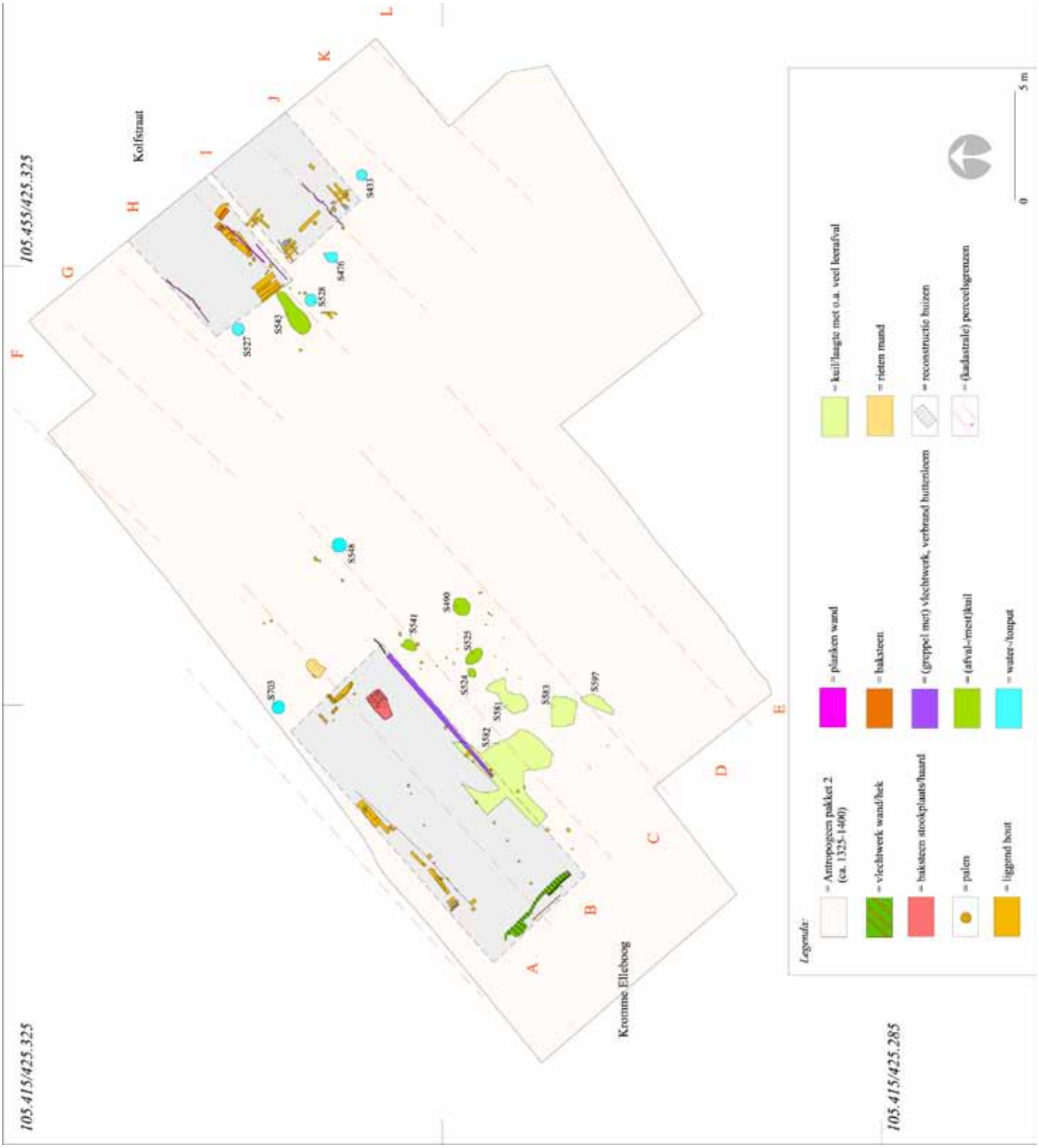

Afb. 18. Huisresten uit de eerste bewoningsfase gedurende de periode 1300-1400 (putten 1997 en 1998). De hier gepresenteerde huisplattegrond op perceel A-B betreft de resten van (ten minste) twee verschillende bouwfases.

Afb. 19. Vlechtwerk wand (of erfscheiding) aan de westzijde op perceel A-B.

Afb. 20. Haardplaats van het 14e –eeuwse houten huis op perceel A-B.

De lemen vloer vóór de stookplaats was verbrand. Hierin bevond zich een aspot: een (hergebruikte) kom met standvinnen van grijsbakkend aardewerk, te dateren in de periode 1300-1350 (afb. 21).[34]

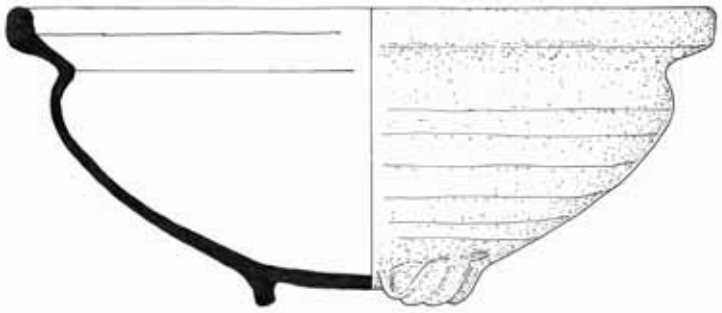

Afb. 21. Kom van grijsbakkend aardewerk, hergebruikt als aspot in de stookplaats van het houten huis op perceel A-B.

34 Inventarisnr. 9701.1073.001, Deventer-classificatiecode g-kom-10. Hierbij is ook een wandfragment bijna-steengoed gevonden dat dateert uit de late 13e en begin 14e eeuw.

Voorafgaand aan de tweede houtbouwfase op deze percelen wordt een vrij homogeen pakket klei opgeworpen met een dikte van circa 50 cm.[35] De tweede bouwfase is vooral herkenbaar aan de noord-, west- en oostwanden. Deze bestonden uit palen, liggende planken en balken (poeren) met daarop staanders, verticale planken wanden in messteekverbinding en liggend hout met gaten.[36] De westelijke gevel[37] wordt naar achteren verplaatst en komt te liggen op de raailijn die het in alle opvolgende perioden zal hebben. Deze aanpassing vertegenwoordigt mogelijk het ontstaan van de Kromme Elleboog. De noordelijke zijwand van deze houtbouwfase is ook weergegeven in het noordprofiel (afb. 13). Het pand is in opzet vergelijkbaar met dat uit de eerste fase maar heeft nu een afmeting van circa 10,5x5 m.
Op het achter- en zijerf waren een (water)put, een beschoeide kuil en verschillende afvalkuilen met onder andere veel leerafval aanwezig.

Fase 1: sporen en structuren Kolfstraat

Op de percelen aan de Kolfstraat waren in deze periode van de eerst huizenbouw ook al huizen aanwezig. Dit is zeker voor de percelen H en I/J. Vermoedelijk stonden er ook huizen op de percelen F en G.

Perceel H

De oudste bebouwing bestond ook hier uit een houten huis dat met de voorgevel aan de Kolfstraat stond. Van het pand is alleen de achterzijde waargenomen. De resten bestaan uit palenrijen met opstaande planken wanden, liggende planken, enkele staanders en bakstenen muren/poeren.[38] Verschillende muurresten en liggend hout kunnen ook deel hebben uitgemaakt van een latere 'verstening' van verschillende delen van het huis. De bebouwingsresten zijn aanwezig rond 3 m – NAP (zie afb. 14). De aard van dit gebouw is vrij onduidelijk. Ook hier lijkt het om een vrij licht gebouwde structuur te gaan waarvan met name de opstaande houten zijwanden de begrenzingen vormen. De achterkant is vermoedelijk te herleiden uit de aanwezigheid van enkele achtererfsporen (afb. 18). Het (zaal)huis was ongeveer 4 m breed en (tenminste) 6 m lang. Op het onbebouwde achtererf zijn enkele palen, liggend hout, twee tonputten en één afval/mestkuil aanwezig.[39]

Percelen I en J

Ook op het naastgelegen perceel I/J bevond zich vermoedelijk al een houten huis maar de aard van het gebouw is onduidelijk. Hiervan is ook alleen de achterzijde waargenomen. De bebouwingsresten zijn aanwezig tussen circa 2,15 en 3 m – NAP en bestaan uit een vlechtwerk wand, palen, liggend houtwerk en fragmenten natuursteen die mogelijk als poer gediend hebben.[40] Van deze resten is evenmin duidelijk in hoeverre ze deel hebben uitgemaakt van een houten huis of een latere 'verstening' daarvan. Ook hier lijkt sprake van een vrij licht gebouwde structuur waarvan de dragende palen op liggend hout en (natuurstenen) poeren hebben gestaan. In de gevellijn van de zijwanden en achterwand zijn daarnaast ook staanders aanwezig, mogelijk in een gezekerde staander-ligger constructie (afb. 22). Dit (zaal)huis was ongeveer 4 m breed en (ten minste) 5 m lang. Op het achter- en naastgelegen erf bevonden zich twee tonputten (afb. 18).

35 Zie afb.13, grondpakket onder het houtbouwhuis aan de Kromme elleboog tussen 2,4 en 3 m – NAP.
36 Westwand (voorgevel?) S628-S632 (2,5 m – NAP), noordwand S617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 708, 709, 710 (2,1 -2,5 m – NAP), oostwand S611- 616 (2,83 -2,58 m – NAP). Van het liggende hout met gaten is niet duidelijk of hierin staken hebben gestaan van vlechtwerk wanden (horden) of dat het hergebruikt (scheeps)hout (met gaten) betreft.
37 De verticale plankenwand in mes-steek verbinding met bakstenen voet aan de straatzijde (S628-632).
38 Spoornummers 1998: planken wanden S485, 509-526, S462, S475. palen S463, S467, S500, S507. liggend hout S460, S481, S465, S503, S504, S505.
39 Spoornummers 1998: palen S483, S477, S478, S479. liggend hout S481 en S482, tonputten S527 en S528, afval-/mestkuil S543.
40 Spoornummers 1998: vlechtwerk wand S430, palen S455, S456, S474, S586, S453, S451, S449, S585. Liggend hout S454, S468, S457, S569-573, S452, S445, S447, S448, S446, S444, S501. Natuurstenen poeren S440, S584.

Afb. 22. Enkele resten van de noordelijke zijgevel van een 14e –eeuws houten huis op perceel I-J: een staander met aan weerszijden liggende houten balken (mogelijk hergebruikt scheepshout). Ten noorden daarvan zijn de resten te zien van het houten huis op perceel H. Gezien in noordelijke richting.

Fase 2: sporen en structuren Kromme Elleboog

Gedurende de 14e eeuw wordt ook op perceel D een huis gebouwd. Op perceel C zijn verschillende sporen aanwezig die wijzen op gebruik van dit stuk grond als erf, maar er werd ook een onduidelijke structuur gevonden.
Een andere grote aanpassing in deze fase is de aanleg van de sprant, vermoedelijk rond 1350. Deze scheidde de achtererven van de huizen aan de Kromme Elleboog en de Kolfstraat (afb. 23). Daarnaast zijn er aanwijzingen dat het huis op perceel AB (deels) opnieuw wordt gebouwd met baksteen. Ook op de percelen I en J is in een tweede bouwfase mogelijk sprake van 'verstening' van de huizen. Exacte dateringen voor deze veranderingen kunnen niet worden gegeven, maar vermoedelijk dateren deze van ná het midden van de 14e eeuw en mogelijk pas rond het einde van de 14e eeuw.

Perceel A en B

De zuid- en oostgevel uit deze fase bestaan uit naast elkaar gelegen stammetjes elzenhout. Dit zijn waarschijnlijk de restanten van de houtfundering van een bakstenen huis.[41] De bakstenen van de muren zijn in een latere periode verwijderd, wat blijkt uit een uitbraakspoor dat boven deze stammetjesfundering aanwezig was.[42] Aan de zuidzijde was langs het huis waarschijnlijk een verhard erf (of looppad) van veldkeien aanwezig.[43] In de zuidwand was een afvalkuil of een mogelijk deel van de uitbraaksleuf aanwezig.[44]

41 Spoornrs. 601-609, 665, 672-677, 681-690, 704. NAP-hoogte stammen tussen -2,86 en -3,12 m. Vergelijkbare muurfunderingen van elzenhout zijn (onder andere) aangetroffen bij de 14e –eeuwse, eveneens 'versteende' houten huizen op de vindplaats Rotterdam Hofdame (Ichthus-locatie, Binnenrotte). Hallewas & Guiran et al 2011.

42 Spoornr. 481 (1997, niet gedigitaliseerd spoor, op veldtek. 50, NAP-hoogte top op -2,28 m). Mogelijk is afvalkuil S539 hier ook onderdeel van. Op basis van een sluitknop van een 15e –eeuwse schoen kan dit uitbraakspoor mogelijk in deze periode gedateerd worden.

43 Spoornr. 536, NAP-hoogte top -2,08 m.

44 Spoornrs. 539, NAP-hoogte top op -2,26 m. Hierin was een ijzeren beslagstrip aanwezig en een sluitknop van een schoen, type 75, die uit de 15e eeuw zou dateren (vondstnr. 795).

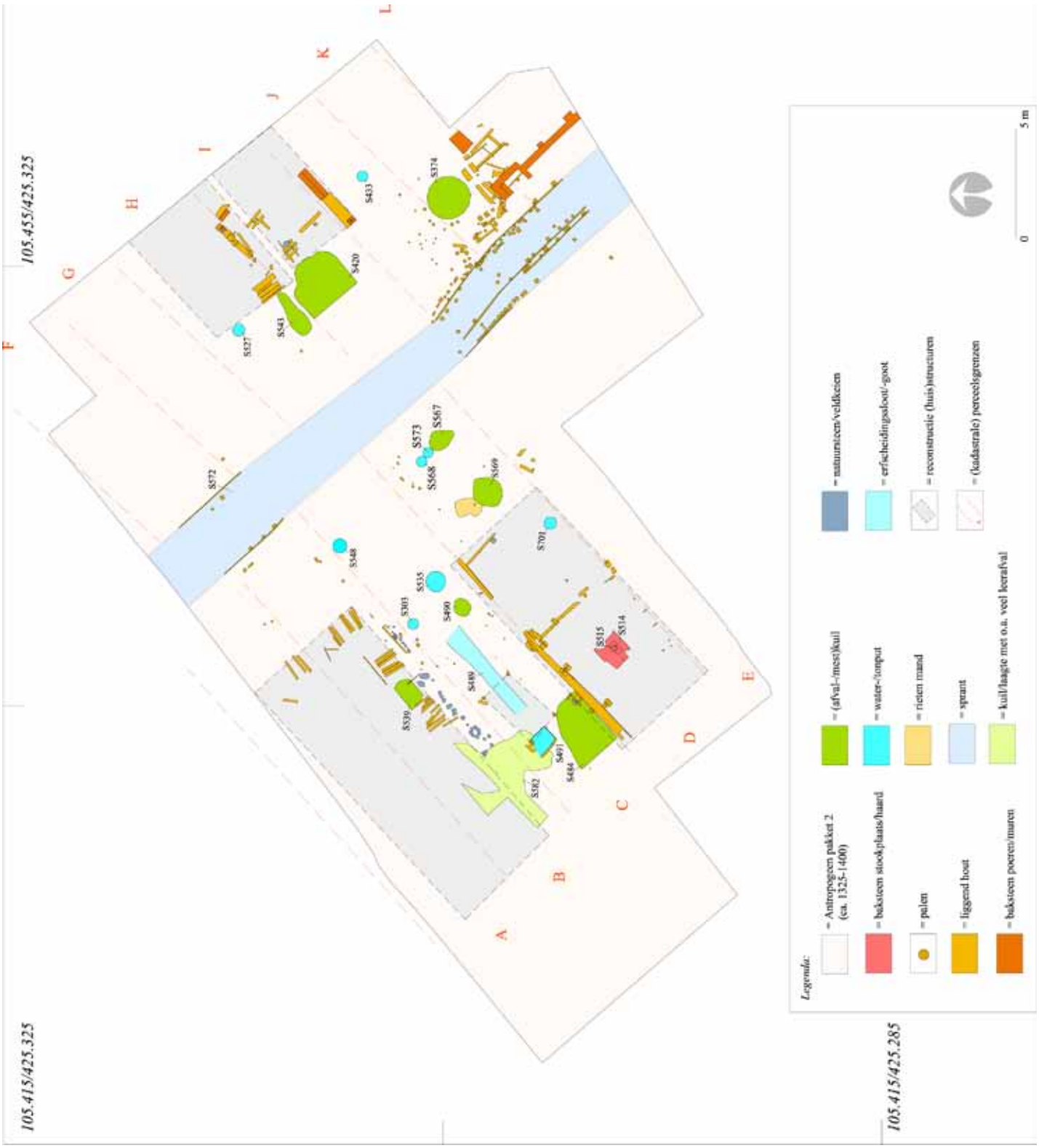

Afb. 23. Archeologische resten uit de tweede bewoningsfase gedurende de periode 1300-1400 (putten 1997 en 1998).

Perceel C

In het midden van het perceel stonden vier palen die een rechthoekige structuur met een afmeting van 3x1,6 m vormden.[45] Daarnaast waren er een sloot of goot en een waterput aanwezig.[46] De onderlinge relatie en (mogelijke) fasering zijn niet duidelijk. Mogelijk is er op een gegeven moment sprake geweest van een schuur of kleine werkplaats en een waterput die door beide huizen op de naastgelegen percelen gebruikt werd. Daarnaast zijn op het perceel een groot aantal kleine paaltjes en enkele putten en kuilen aanwezig. Hiervan is onbekend bij welk huis deze hoorden. Een andere mogelijkheid is dat er sprake was van een zelfstandige gebruiker van het perceel.

Perceel D

Op perceel D was in deze tweede fase een huis aanwezig waarvan niet duidelijk is of dit een oudere, houten fase heeft gehad, of dat dit in de eerste opzet al een bakstenen huis was. Gezien de aanwezigheid van een wand bestaande uit opstaande planken, heeft er waarschijnlijk wel een geheel houten huis gestaan (afb. 24).

Afb. 24. Een deel van de wand, bestaande uit opstaande houten planken, van het houten huis op perceel D.

Het huis (of voorste deel van het huis) bestaat uit een zijgevelconstructie van gezekerde staande palen. Hiertussen zijn liggende planken aanwezig waarop vermoedelijk in een latere fase een steens-baksteenmuur heeft gestaan.[47] Aan de binnenzijde zijn dragende staanders aanwezig in zogenoemde staander-ligger-constructies.[48] Deze constructies bestaan uit twee liggers van rondhout, waartussen een dragende paal is geplaatst. Een dwarshout (spie) is door een gat in een paal gestoken, waardoor deze stevig op de beide rondhouten blijft hangen (afb. 25). Deze houten constructies droegen waarschijnlijk de dakconstructie. Deze dragende constructie bleef bestaan gedurende een tweede (verstenigings)bouwfase, waarbij de (vermoedelijke) houten zijmuren vervangen werden door een steens baksteenmuur zonder dragende functie.
Eén van de rondhout-liggers van dit huis is dendrochronologisch gedateerd in het jaar 1344 ± 6 jaar.[49] Het geeft aan dat het huis kan dateren uit het midden van de 14e eeuw. Hierbij moet worden opgemerkt dat het niet duidelijk is of hiervoor oud (scheeps)hout is hergebruikt.

Afb. 25. Enkele staander-liggerconstructies van de noordelijke zijgevel van het 14e –eeuwse huis op perceel D. Het achterste, liggende blok uit de voorste constructie dateert uit circa 1344.

45 Spoornrs. 1997, S492 –S495, NAP top tussen -2,21 en -1,98.
46 1998, spoornummers waterput S491 en sloot S489.
47 Spoornrs. palen S504, S498, S503, liggende planken S694, S692, S518.
48 Spoornrs. S505, S586, S587, S590, S588, S506, S591, S589. Dergelijke constructies werden eerder door Herbert Sarfatij aangetroffen bij opgravingen van de toenmalige ROB in de Tolbrugstraat (2007). Hier zijn deze constructies gebruikt voor caissonbouw.
49 RING intern rapport 2005058. Vondstnr. 1097, dendronr. DST00011.

Het (voor)huis had een afmeting van 5x6 m en in het midden van de ruimte was een stookplaats van bakstenen (afb. 26). In de stookvloer bevond zich een ingegraven vijzel, die dienst deed als aspot.[50]

Afb. 26. De centrale stookplaats in het 14e -eeuwse (voor)huis op perceel D. In het midden is het asgat te zien waarin de hergebruikte vijzel was ingegraven.

Centraal in de achtergevel (of tussenmuur naar het achterhuis) lag een houten dorpel tussen twee palen van de deurpost (afb. 23).[51] De doorgang was 1,6 m breed. Hierachter bevond zich een (mogelijk later aangebouwde) ruimte met een lengte van 5 m. De gevellijnen van de ruimte bestaan uit liggende planken (o.a. gefundeerd met dwars geplaatste, hergebruikte duigen van een ton) en een natuurstenen blok dat mogelijk gediend heeft als poer.[52]

50 Spoornrs. S514 (baksteenformaat 21x?x5 cm), S516 (paal in stookvloer) en S515 (aspot/vijzel, vondst-inventarisnr. 9701.898.002). NAP-hoogte top -2,16 m. De ronde vijzel is gemaakt van zandsteen, diameter 29 cm, drie verbrede hoeken en geen schenktuit.

51 Spoornrs. S511 (drempel) en S510, S513 (posten).

52 Spoornrs. Liggend hout/planken wanden SS663, S644-S658, S543, NAP top op -2,87 m. Natuursteen poer(?) S641, NAP top op -3 m.

Fase 2: sporen en structuren Kolfstraat

Percelen I en J

Ook aan het huis op perceel I/J vinden aanpassingen plaats: in ieder geval lijkt de zuidgevel in deze fase te worden vervangen door een bakstenen muur. Hier werd een liggende plank gevonden en een vermoedelijke vlijlaag[53] van 2 rijen bakstenen met een formaat van 23x11x5 cm.[54] Gezien de diepteligging kan het echter ook een jongere muurfase (15e –eeuw) zijn, waarvoor in de fundering oudere bakstenen zijn hergebruikt.
Op het achtererf is in deze tweede fase een grote (mest)kuil aanwezig (S420) (afb. 23).

Percelen K en L

Op het achtererf van de percelen K en L zijn veel palen, liggend hout en zwaar muurwerk opgegraven. Langs de sprant was een brede, zware muur met steunberen aanwezig. Deze was gemaakt van bakstenen met een formaat van 32x14x8 cm, zogenoemde kloostermoppen.[55] Daarnaast bevonden zich op perceel K een straatje van bakstenen (25x13x6 cm) en een grote beerkuil.[56] De aanwezigheid van muurwerk van kloostermoppen is opmerkelijk. Het is echter niet duidelijk wat de aard van de bebouwing op deze erven is.

De sprant

Wanneer de sprant (1997: S297, S439, S572 en 1998: S42) is gegraven is niet met zekerheid te zeggen. Aangezien er al sprake is van een relatief dik pakket 14e –eeuwse ophogingen waarin de sprant is ingegraven, kan aangenomen worden dat deze mogelijk rond het midden van de 14e eeuw is aangelegd. In de vulling zijn veel voorwerpen uit de 14e eeuw gevonden, waaronder ook leer(afval) dat in verband gebracht kan worden met de leerbewerker(s) op perceel A/B. De sprant was 3 m breed en voorzien van een houten beschoeiing (afb. 23 en 27).

Afb. 27. De beschoeide sprant, gezien vanaf de achtererven aan de Kromme Elleboog in de richting van de Kolfstraat. Op de achtergrond de achtergevels van de 14e-16e –eeuwse huizen en kuip/put S266 aan de Kolfstraat, rechtsboven de 19e en 20e –eeuwse riolen die in de gedempte sprant zijn gelegd.

53 Dit is de onderkant van een fundering. Deze kan bijvoorbeeld bestaan uit koud gestapelde bakstenen, (slordig) metselwerk, een baksteenpuinlaag of een laag hout.
54 Spoornrs. 421, 424-427. NAP-hoogte top -2,13 - 2,18 m.
55 1998, spoornummer muur S381, steunberen S413-S415, top muurwerk op 1,67 m – NAP.
56 1998: spoornummer straatje = 491, top op -2,7 m NAP. Spoornummer beerkuil 374, top op -2,08 NAP.

5.2.3. De tweede huizenperiode (baksteenbouw): circa 1400-1600

Rond het begin van de 15e eeuw worden alle percelen in het onderzoeksgebied bebouwd. Het gaat in alle gevallen om huizen van baksteen. Op sommige percelen kan de (bakstenen) bebouwing mogelijk al vanaf de 2e helft van de 14e eeuw aanwezig zijn. Aangenomen kan worden dat de oudste bakstenen huizen op de meeste percelen dateren uit de eerste helft van de 15e eeuw. De huizen liggen, in eerste instantie nog gescheiden door een osendrop, direct naast elkaar.[57] Met de bouw van deze huizen ontstaat aan de Kromme Elleboog een gesloten gevellijn. De huizen staan met de voorgevels aan de straat, hun achtererven grenzen aan de gemeenschappelijke sprant. Voor de bebouwing op de percelen A t/m D en F is voor deze bouwfase een gedetailleerd bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd.[58] Van de bakstenen huizen waren de plattegronden, indeling en fasering duidelijk herkenbaar. De dateringen van de huizen zijn bepaald op basis van baksteenformaten, associaties met gedateerde, gesloten vondstcomplexen en oversnijdingen/overbouwingen door 17e –eeuws en later muurwerk.
Gedurende deze periode ontstaat de perceelsindeling die in grote lijnen blijft bestaan tot de sloop van de bebouwing in de 20e eeuw. De aard van de bebouwing en eventueel bekende faseringen worden per perceel besproken (afb. 28, zie pagina 42-43).

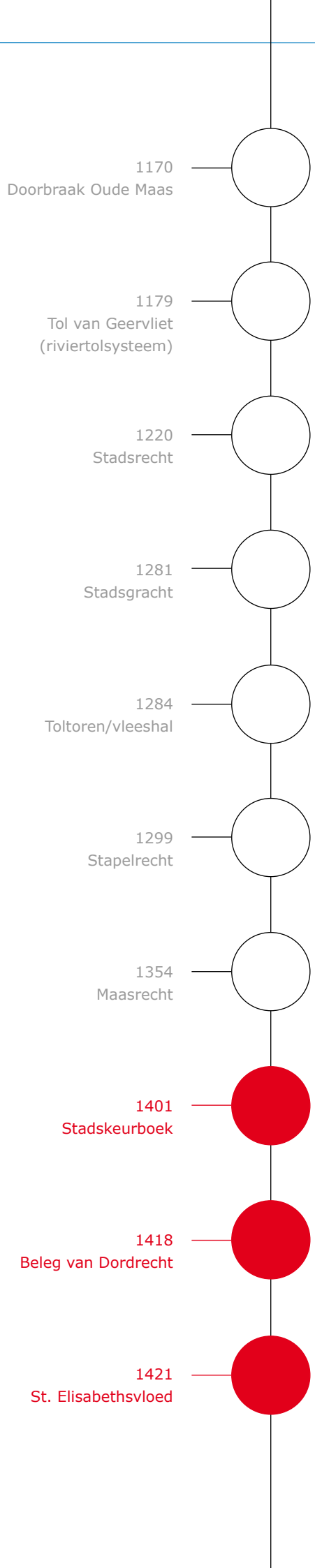

57 Een osendrop is een smalle goot tussen de huizen. Het regenwater van de daken kwam hierin terecht en werd zo afgevoerd.

58 Dröge, J.F., 1997. Bureau voor Bouwhistorisch Onderzoek J.F. Dröge te Leiden, in samenwerking met Kamphuis, Bureau voor Bouwhistorie te Delft.

1457
Stadsbrand

1572
Eerste vrije Statenvergadering

1603
1e Polder (Oude land van Dubbeldam)

1618
Nationale Synode

1853
Cholera-epidemie

1953
Watersnoodramp

1975
Sloop van het oude postkantoor

1997
Start opgraving Statenplein

2015
Museum Het Hof open

Sporen en structuren Kromme Elleboog

Percelen A en B

In deze periode worden de percelen A en B afzonderlijk bebouwd. Van het bakstenen huis op perceel A is de oorspronkelijke achtergevel niet duidelijk.[59] Het huis had een brede tussenmuur die tegen een (oudere) poer voor een middenstijl, mogelijk een kolom of standvink[60] is geplaatst.[61] Het huis had een maximale lengte van 7,5 m, was 3,7 m breed en drie balkvakken diep (afb. 29).

Afb. 29. Overzicht van het bakstenen huis op perceel A, gezien in de richting van de Kromme Elleboog.

In de wanden bevonden zich sponningen voor de muurstijlen van een dragend houtskelet. De achterste moerbalk werd in het midden ondersteund door een houten staander of standvink, waarvan de bakstenen poer met een natuurstenen stelblok is aangetroffen. Het was dus mogelijk gedeeltelijk een tweeschepig huis.
In de noordelijke zijmuur was een stook-/haardplaats aanwezig die verschillende keren is vernieuwd. In de oudste fase was de haard 1,9 m breed. In de stookvloer ervoor bevond zich een restant van een aspot (afb. 30). Hiervoor was een grape van roodbakkend aardewerk hergebruikt.[62]

59 Zijgevel noord = onderzijde muur S16, zijgevel zuid = S312. Achtergevel = onderkant van muur S27? en de tussenmuur S308/S311.
60 Een standvink is een staander-stijl die een moer- of zolderbalk in het midden ondersteunt en hiermee met schoren verbonden is.
61 Een poer is een fundering voor een staande, dragende paal. Twee fases van de poer/standvink aanwezig S209 en S210.
62 Haardplaats S208 met aspot S302, vondstnr. 403 = hergebruikte grape van roodbakkend aardewerk met spaarzaam loodglazuur en een driepoot met geprononceerde leeuwenklauwtjes. Deze is te dateren in de laatste helft van de 14e eeuw.

105.410/425.330
105.410/425.270
S394
S197
S442
S296
S261
S293
S316
S317
S289
S239
S238
S240
S292
S237
S288
A
B
C
D
E
P
Q
R
S
T
U
V
W
X
Y

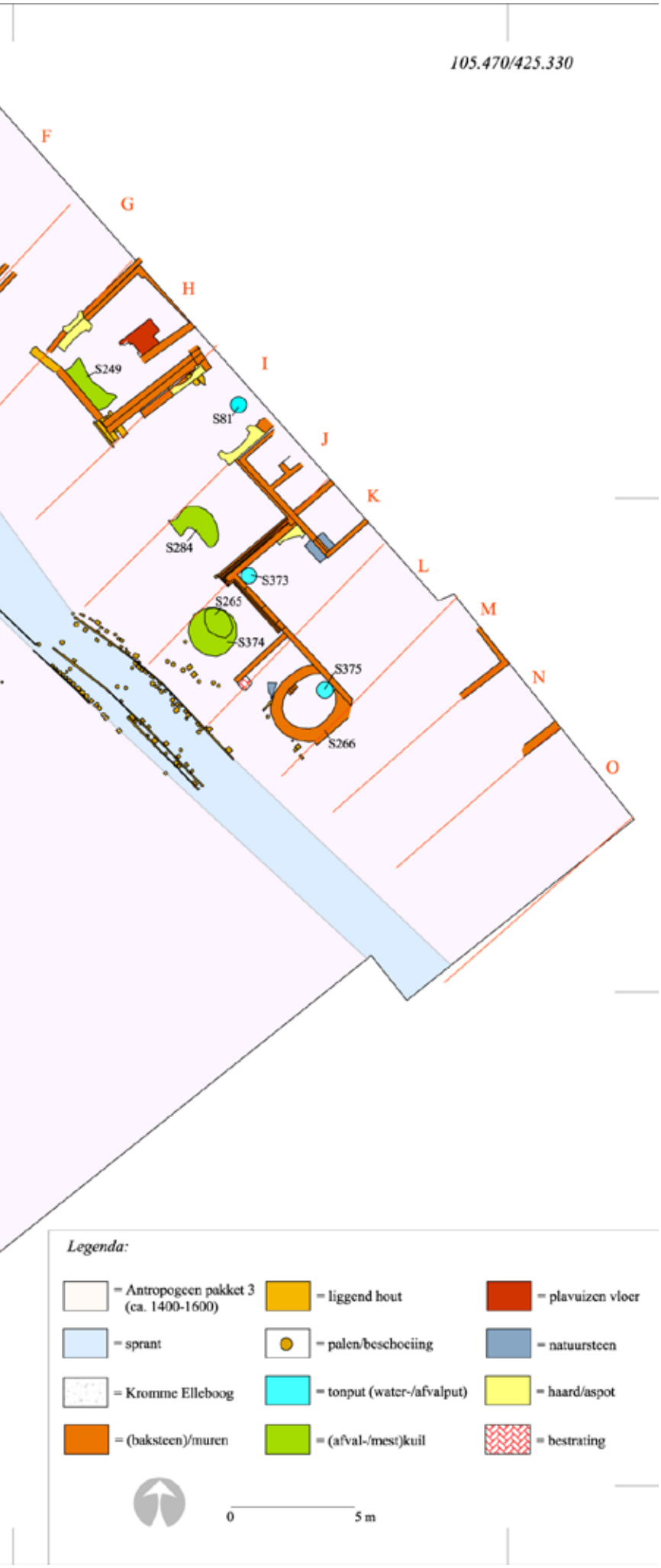

Afb. 28. Overzicht van de bewoningssporen in de periode tussen circa 1400 en 1600.

Afb. 30. Voorhuis van het bakstenen huis op perceel A. In de noordelijke zijmuur bevond zich de haardplaats. In de inzet twee aspotten die onder de stookvloer van rode plavuizen aanwezig waren, waaronder de laatst gebruikte aspot V395 (zie ook afb. 31).

In de volgende bouwfases is de vloer opgehoogd, de haardplaats vernieuwd en zijn er meerdere vloerniveaus met tegels van roodbakkend aardewerk gelegd.
In de haard zijn verschillende aspotten uit deze fases gevonden. Het gaat onder andere om een (hergebruikte) voorraadpot op standvinnen van roodbakkend aardewerk, een spaarzaam geglazuurde grape van roodbakkend aardewerk en een (fragment van een) grape van roodbakkend aardewerk met een versiering van slibboogjes (afb. 31).[63] Alle zijn te dateren in de periode 1375-1450.

Afb. 31. Twee van de potten die zijn hergebruikt als aspot in de haardplaats van het huis op perceel A. Links de voorraadpot op standvinnen, rechts een grape.

In de achterwand van één van de jongere schouwfases zijn daktegels in keperverband[64] verwerkt, vermoedelijk om een hittebestendige achterwand te creëren (afb. 13 en 30).
Nadat de tegelvloer voor de tweede keer is opgehoogd is hierop een brede tussenmuur gezet.[65] Dit is waarschijnlijk gebeurd in combinatie met de bouw van een nieuwe achtergevel.

63 Inventarisnrs. pot op standvinnen = 9701.388.001 (r-pot-5 variant), grape = 9701.395.001 mogelijk een g-gra-73 (variant)) en grape met slibboogjes vondstnr. V396.
64 Dit zijn schuin geplaatste tegels/bakstenen met de korte zijden tegen elkaar aan zodat ze een driehoek vormen.
65 Muur S311, onderkant op 0,87 m – NAP.

Op basis hiervan kon de maximale lengte van circa 7,5 m voor het huis op perceel A worden bepaald.[66] Tussen dit huis en het huis op perceel B was oorspronkelijk een 20 tot 25 cm brede osendrop aanwezig. Op het achtererf zijn geen putten of (afval)kuilen uit deze periode aangetroffen.

De oudste fase van het bakstenen huis op perceel B was een zaalhuis met een lengte van circa 9 m en een breedte van circa 3,2 m (afb. 32).[67]

Afb. 32. Overzicht van het bakstenen huis op perceel B, gezien vanuit de Kromme Elleboog in noordelijke richting.

Door een sterke verzakking is de zuidelijke zijmuur op een bepaald moment geheel opnieuw opgebouwd (afb. 33). De eveneens verzakkende achtergevel is hierbij ook vernieuwd. De nieuwe opbouw hiervan is door middel van een varken[68] weer horizontaal gekregen en koud tegen de nieuwe zuidelijke zijgevel gezet.

Afb. 33. De sterk verzakte achtergevel van het huis op perceel B, gezien vanuit het pand in de richting van de Kolfstraat. Rechts is het varken en een deel van de nieuwe muurfase te zien.

66 Muur S27, bakstenenformaten tussen 21x10,5x4,5 cm en 20x10x4,5 cm. Onderkant op 1,39 m – NAP.

67 Noordelijke zijgevel S318, zuidelijke zijgevel S324, onderkant op 1,71 m – NAP, baksteenformaten tussen 22x10x4,5 cm en 20,5x9x4,5 cm en (het onderste deel van) achtergevel S30, baksteenformaat 21,5x8x5 cm.

68 Een 'varken' of schiftlaag is de bouwkundige term voor een laag metselwerk van verlopende dikte om een fout of verzakking te corrigeren en het geheel weer waterpas te krijgen.

In deze bouwfase is vermoedelijk ook een tussenmuur gebouwd waardoor het huis is verdeeld in een voorhuis met een diepte van 5,3 m en een achterhuis van circa 3 m.[69] Waarschijnlijk bevond zich in het voorhuis aan de zuidzijde van deze tussenmuur een haard. Dit is af te leiden uit een laag verbrande bakstenen met houtskool.[70] Mogelijk is hier ook de verdeling in het huis tussen de 'warme' haardzijde en de 'koude' loopzijde herkenbaar. Dit was in het huis op perceel D heel duidelijk.

In een volgende bouwfase is ook een nieuwe noordelijke zijmuur gebouwd. De muur is gezet in de osendrop tussen de huizen op perceel A en B (afb. 34). Deze bouwfase kan hiermee gedateerd worden ná 1457. Na de grote stadsbrand in dit jaar werd namelijk door het stadsbestuur toegestaan om osendrops te bebouwen.

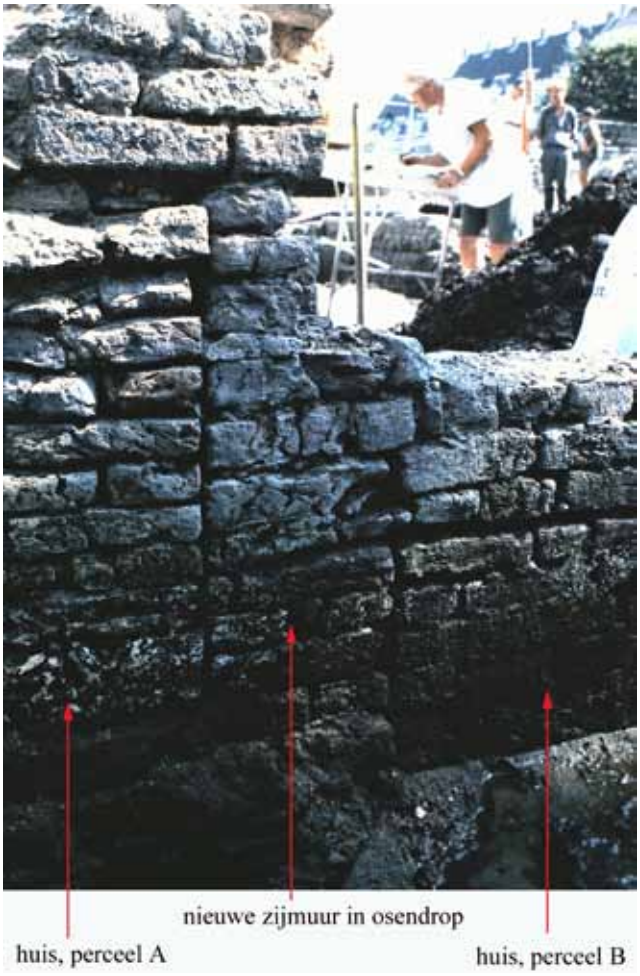

Afb. 34. Voorgevels van de huizen op de percelen A en B aan de Kromme Elleboog, met de nieuwe zijmuur van het huis op perceel B in de oorspronkelijke osendrop.

Ook langs de zuidelijke zijmuur van het huis op perceel B (tussen B en C) liep een smalle osendrop. Deze druipstrook had een oppervlakteverharding bestaande uit (hergebruikte) daktegels.[71]
Bij de verbouwing werd het huis op perceel B in drie balkvakken verdeeld. Ook in dit pand was, in tweede instantie, een houtskeletconstructie aanwezig.
In een derde bouwfase is de hierboven genoemde noordelijke zijmuur weer afgebroken en vervangen door een gezamenlijke (dunne) scheidingsmuur met het huis op perceel A.[72]
Op het achtererf bevond zich één tonput.

69 Muur S322, onderkant op 1,19 m – NAP, baksteenformaten tussen 23,5x11,5x5,5 cm en 21,5x11x5 cm.
70 1997, spoornr. S191, top op 0,41 m – NAP.
71 Osendrop S325, op 0,57 m – NAP.
72 Deze muurfase (S21) dateert mogelijk uit de periode ná 1600. Het baksteenformaat ligt tussen 20x9,5x5 en 19,5x9,5x4,5 cm.

Perceel C

Op dit perceel wordt een huis van baksteen gebouwd met vrijwel dezelfde afmetingen als op het naastgelegen perceel B. Het huis is mogelijk te dateren vóór 1457 aangezien er in de oudste opzet nog een osendrop is aangelegd op de grens met het huis op perceel B. Anderzijds lijkt het vondstmateriaal uit de erfsporen te wijzen op een datering vanaf het midden van de 16e eeuw. Het huis betreft een zaalhuis van circa 9 m lang en 3,5 m breed (afb. 35).[73]

Afb. 35. Overzicht van het bakstenen huis op perceel C, gezien vanuit de Kromme Elleboog in de richting van de Kolfstraat.

Het is niet duidelijk of alle muren uit dezelfde bouwfase dateren. De baksteenformaten variëren sterk en niet alle muurverbanden zijn bekend. De hier aangegeven voorgevel aan de Kromme Elleboog behoort waarschijnlijk niet tot de oorspronkelijke fase en dateert vermoedelijk uit de periode eind 16e– begin 17e eeuw.[74] Hetzelfde geldt voor de achtergevel(s), waarvan de fasering ook niet duidelijk is.

Gevelmuur S304 staat geheel koud tussen de noordelijke zijmuur (S306) en de zijmuur van het pand op perceel D (S227). Het verband tussen zijgevel S306 en achtergevel S305 is onbekend. Ook deze achtergevel staat koud tegen de zijgevel van het pand op perceel D (S227). Het is mogelijk dat dit huis in de oudste fase een (gedeeltelijke) houten voor- en achtergevel had. Aan de noordzijde was het van het buurhuis op perceel B gescheiden door een osendrop. De zuidelijke zijmuur werd gedeeld met het al aanwezige huis op perceel D. De buitenmuur van het huis op perceel D werd hierdoor de binnenmuur van het huis op perceel C. Om deze reden stonden de stijlen van het huis op poeren tegen de gedeelde muur (afb. 28 en 36). In de 'eigen' noordelijke zijgevel zijn de muurstijlen voor de houten stijlen geïntegreerd aanwezig. Het huis was op deze manier verdeeld in vier balkvakken. Dit huis had geen scheidingsmuur en er zijn ook geen resten gevonden van de haard die dit pand volgens historische bronnen rond 1600 zeker had.

73 Noordelijke zijgevel S306, baksteenformaten tussen 24x11,5x5,5 cm en 22x11x5 cm. Achtergevel 1 = S304, onderkant op 1,39 m – NAP, baksteenformaat 19x8x3,5 cm. Achtergevel 2 = S305, onderkant op 1,39 m – NAP.

74 Muur S84, onderkant op 1,41 m – NAP, baksteenformaat tussen 18x8,5x4 cm en 16,5x8,5x4 cm. De muur staat koud tegen de noordelijke zijgevel S306 en zijgevel van pand op perceel D, S227.

Afb. 36. De huizen op de percelen C en D, gezien in de richting van de Kromme Elleboog. In het midden is één van de poeren voor de stijlen te zien (S330). In de voorgevel van pand D is de ingang van het huis te zien.

Inpandig waren enkele tonputten aanwezig en op het achtererf lag een grote beerkuil. Daarnaast werd een restant van een baksteen bestrating opgegraven.[75]

Perceel D

Op dit perceel stond vanaf het midden van de 14e eeuw al een huis (zie hfst. 5.2.2.2). Dit was (waarschijnlijk) een houten huis dat in de periode vanaf 1400 is versteend. Het kan echter niet uitgesloten worden dat dit huis al in de eerste fase (vanaf het midden van de 14e eeuw) in baksteen is gebouwd. Het huis was in opzet een zaalhuis van 9 m lang en 4,5 m breed (afb. 37).[76]

Aan de kant van de Kromme Elleboog was, iets uit het midden van de gevel, een voordeur met houten dorpel aanwezig (afb. 36).[77] Zowel de voor- als achtergevel waren in de oudste fase waarschijnlijk van hout. Alleen de basis van deze gevels was van baksteen. Ook dit pand had een houtskeletconstructie.

Afb. 37. Bakstenen huis op perceel D, gezien vanuit de Kromme Elleboog in de richting van de Kolfstraat. Daarachter is ook de beschoeide sprant te zien.

75 Spoornr. beerkuil S442. Spoornrs. tonputten S316, S317 en S292. Bestrating S209, top op 0,53 m – NAP.

76 Noordelijke zijgevel S227, zuidelijke zijgevel S230, voorgevel S217 en achtergevel S342.

77 Spoornummer S347, op 0,58 m – NAP.

In de achtergevel was nog de aanzet van een muurstijl zichtbaar op de scheiding met de houten achtergevel en de latere bakstenen aanbouw.
In de oudste (mogelijk nog houtbouw)fase bevond zich in het voorste deel van het huis, tegen de noordelijke zijmuur, een (water)put.[78] Deze heeft vermoedelijk te maken met het ambacht dat hier werd uitgevoerd. In een tweede bouwfase zijn de zijgevels vervangen door een halfsteens muur tussen muurstijlen. Om de relatief dunne muur meer stabiliteit te geven werden, deels aan weerszijden van de muurstijlen, uitspringende penanten[79] opgemetseld (afb. 38).[80]

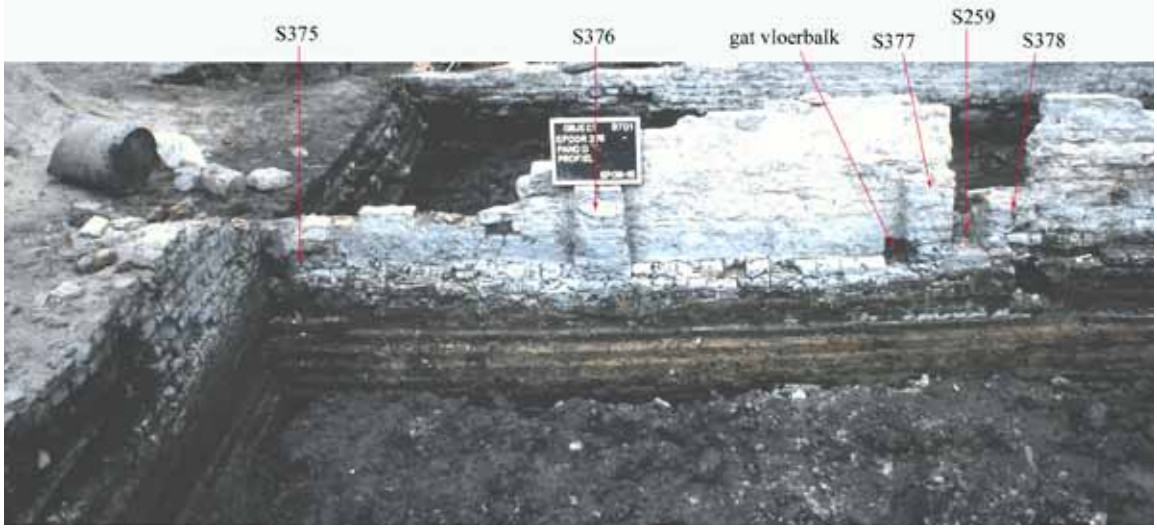

Afb. 38. Deel van de binnenzijde van de noordelijke zijgevel van het huis op perceel D. Hierop zijn penanten (S375-S378) en een sponning voor een muurstijl (S259) te zien. De onderkant van de penanten en de muurstijl is het niveau van de oudste, houten vloer. Ook is één van de balkgaten te zien. Aan de onderzijde van de muur is de schuine, verbrede funderingsvoet zichtbaar.

In deze fase is vermoedelijk ook een tussenmuur in het huis aangebracht, waardoor een verdeling ontstond tussen een voorkamer met een diepte van circa 5,5 en een achterkamer van 3 m diep. In het voorhuis werd tegen deze tussenmuur een haard geplaatst (afb. 28 en 39).

Afb. 39. Haard tegen de tussenmuur in het huis op perceel D, gezien in de richting van de Kolfstraat. Links is de (later dichtgezette) doorgang naar de achterkamer te zien.

78 Spoornr. S288, top op 1,04 m – NAP. Geen vondstmateriaal aanwezig/verzameld.
79 Een penant is een gemetseld, uitspringend deel van een muurvlak, een soort steunpilaar of steunbeer.
80 Spoornrs. S375, S376, S377, S378, S380.

In deze fase is ook een houten vloer in de voorkamer aangelegd (afb. 28 en 40). Enkele liggers en één deel van de vloer waren nog aanwezig (afb. 28 en 40).[81]

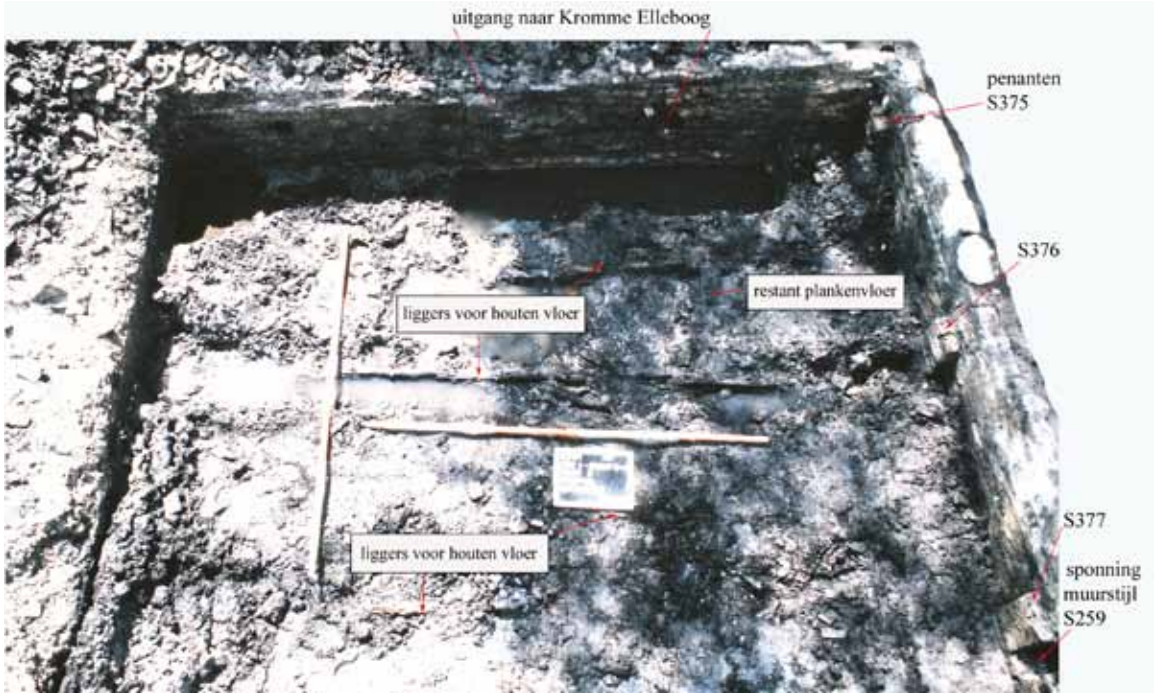

Afb. 40. Voorkamer van het huis op perceel D, met de Kromme Elleboog in het noorden. In de rechtermuur zijn enkele penanten zichtbaar. Over de breedte van het pand is een aantal liggers te zien. Op één locatie was nog een (deel) van de plankenvloer aanwezig.

In de grond direct onder de houten vloer is een aantal munten gevonden. Het gaat waarschijnlijk om geld dat tussen de kieren in de plankenvloer is gevallen. Gevonden zijn een zilveren plak (ca. 1430), een zilveren 1/4 groot uit de periode 1434-1455, een koperen 1/8 groot uit 1407-1451 en een koperen mijt uit 1322-1384. Op basis van de munten kan de vloer gedateerd in de periode vóór 1455 (afb. 41).

Afb. 41. Munten die zijn gevonden onder de (resten van de) houten vloer in het voorhuis van het huis op perceel D. Van boven naar beneden: zilveren plak, 1/4 groot, koperen 1/8 groot en koperen mijt.

81 Spoornr. 287, top op 0,97 m – NAP.

In de tussenmuur bevond zich naast de haard een doorgang met houten dorpel naar de achterkamer.[82] Daarnaast is in het huis duidelijk een scheiding tussen de 'warme' en de 'koude' kant herkenbaar. De haard lag aan de zuidelijke kant van de tussenmuur. Dit was de warme (woon-/werk)kant. Alle in-/uit- en doorgangen lagen aan de noordelijke kant. Dit was de loopkant of 'koude' kant.

In een derde bouwfase werd het huis aan de achterzijde verlengd tot een maximale lengte van 11 m. De muren van de aanbouw waren dragende muren. In het verlengde van de doorgang in de tussenmuur was in de nieuwe achtergevel een doorgang naar het achtererf gemaakt.[83]
In de aanbouw bevond zich tegen de zuidelijke zijgevel een stookplaats. Als aspot is het onderste deel van een pot van roodbakkend aardewerk gebruikt, die waarschijnlijk dateert uit de 16e eeuw.[84]
Op het achtererf lagen enkele beerkuilen en tonputten, inpandig was een (water)put aanwezig.[85]

Perceel E

Van dit perceel is te weinig opgegraven om een huisplattegrond te reconstrueren. Op het achtererf zijn twee kleine tonputjes gevonden.[86]

Sporen en structuren Kolfstraat

Perceel F

Op dit perceel is een deel van een (achter)huis opgegraven.[87] Het gaat om een huis van 3,5 m breed. In de zuidzijde van de achtergevel was een doorgang aanwezig naar een onbebouwd achtererf. Koud tegen de noordzijde van de achtergevel was een gebouwtje met een afmeting van 1,7 x 1,7 m gezet (afb. 42).[88] Hierin bevond zich een grote tonput.

Afb. 42. Resten van een buitenpandig secreet dat tegen de achterzijde van het huis op perceel F lag, gezien in de richting van de Voorstraat. Het gaat om een klein vierkant hok met in het midden een beerput die bestond uit twee gestapelde tonnen.

82 Spoornummer tussenmuur S222. Spoornummer haard S373. Spoornummer dorpel S251, op 0,92 m – NAP.
83 Spoornr. S334, top op 0,6 m – NAP.
84 Stookplaats S338/S229.
85 Achtererfsporen: beerkuilen S293, S261 en tonputten S296, S238, S239, S289. Inpandig: put S288.
86 Spoornrs. S237 en S240.
87 Spoornrs. gevels S182 (baksteenformaten tussen 23,5x11x5,5 en 19x9x4,5 cm, top 0,18 m – NAP, onderkant 2,12 m – NAP), S185 (, top 0,18 m – NAP, onderkant 2,12 m – NAP). Muren gefundeerd op (hergebruikt) hout.
88 Spoornrs. S410/S411 (baksteenformaten tussen 22,5x10x4,5 en 19x9x4,5 cm).

Perceel G

Op dit perceel was een deel van een (achter)huis aanwezig. De achtergevel lag in dezelfde lijn als de achtergevels van de huizen op de naastgelegen percelen F en H. Het huis op perceel G had een breedte van 3,35 m. In de zuidelijke zijmuur bevond zich een haardplaats.[89] De bebouwing dateert vermoedelijk uit de 16e eeuw. Op het achtererf zijn geen afval-/beerputten of -kuilen gevonden.

Perceel H

Op dit perceel was een (achter)huis aanwezig van 5 m lang en circa 3,5 m breed, met meerdere fases zijgevels. In de noordelijke zijgevel bevond zich een haardplaats. Het huis deelde waarschijnlijk een schoorsteen met het huis op perceel G. De achtergevel lag in dezelfde lijn als de bebouwing op de naastgelegen percelen F en H. In de zuidelijke zijmuur zat ook een haardplaats en er was een vloer van bakstenen aanwezig (afb. 43).[90] Inpandig bevond zich, tegen de achtergevel, een beerkuil. Deze is van jongere datum dan de plavuizenvloer.

Afb. 43. Vloer (S255) en haardplaats (S369) uit het 15e–16e -eeuwse huis op perceel H. Gezien vanaf de achtergevel in de richting van de Kolfstraat.

Perceel I

De bebouwingssituatie op perceel I is in deze periode niet duidelijk geworden. Wel is duidelijk dat er sprake was van bebouwing in baksteen, gezien de aangetroffen muurresten en een haard met natuurstenen schouwwangen (afb. 44). Het huis had een breedte van circa 3,6 m. Deze bebouwing dateert mogelijk ook uit de 16e eeuw. Op het perceel was één tonputje aanwezig. Dit dateert waarschijnlijk uit de periode vóór de bakstenen bebouwing op dit perceel.

Afb. 44. Natuurstenen schouwwang van de haardplaats in de zuidelijke gevel van het 15e–16e -eeuwse huis op perceel I (spoornr. S261-S262).

89 Spoornrs. 1998 onderste delen van de muren S76, S77, haard S73.

90 Spoornrs. 1998 gevels S251, S258, S78. S77 (baksteenformaten tussen 25x11x6 cm en 22x12x5,5 cm) haard S3369, bakstenenvloer S255, top op 1,62 m – NAP.

Percelen J-L

Op deze percelen is het niet duidelijk of er sprake is van afzonderlijke bebouwing of van één groot gebouw/complex.[91] Ook de fasering van de bebouwing is onduidelijk.
Op perceel J zijn kelders aanwezig die mogelijk uit een latere bouwfase dateren.[92] De zware (gevel)muren en een haard op perceel K dateren vermoedelijk uit een eerste (baksteen) bouwfase van een huis (afb. 28).[93]
In een latere bouwfase is deze bebouwing mogelijk opgenomen in één bouwcomplex met de bebouwing op de percelen J en L. Tegen de achtergevel van de bebouwing op perceel L was een grote bakstenen kuip of put aanwezig (afb. 28 en 45). Deze had een binnendiameter van 1,9 m. Als kuip kan deze mogelijk zijn gebruikt bij een ambachtelijke activiteit, bijvoorbeeld het verven van textiel (afb. 45). Aan de bovenkant waren in (of door) de wand van de kuip ten minste drie gaten gemaakt. Tegen de binnenzijde was een blok baksteen gemetseld.[94]

Afb. 45. Bakstenen kuip of put op het achtererf van perceel L.

Op het achtererf (of erven) waren beerkuilen aanwezig en inpandig enkele tonputten.[95]

Afb. 46. Delen van de 16e –eeuwse bebouwing op perceel K (S264), mogelijk onderdeel van een ambachtscomplex.

Percelen M-Y

Het gaat hier om de percelen aan de Kolfstraat en de westzijde van de Kromme Elleboog die bij de begeleiding in 2001 zijn onderzocht. Van de aangetroffen muren is niet met zekerheid te zeggen uit welke periode ze dateren. Wel kan aangenomen worden dat deze bebouwing ten minste vanaf het einde van de 16e eeuw aanwezig was.

De sprant

In deze periode vinden er weinig veranderingen plaats aan de sprant. Waarschijnlijk zijn er wel nieuwe houten beschoeiingen aangebracht. In de ophogingslagen en de sprantvulling zijn veel voorwerpen gevonden die dateren uit de 15e en 16e eeuw.

---

91 1998 muren spoornrs. S82, S259/S84, S83, S14, S364, S248, S323, S21 (baksteenformaten o.a. 21x10x4,5 cm en 22x12x5,5 cm). 2001 muren spoornrs. S46, S47, S49.
92 1998 spoornrs. S232 en S233.
93 1998 gevelmuren spoornrs. S11, S364, S24, perceelscheidingsmuur S323, haard S365.
94 1998, spoornr. S382.
95 1998, spoornummers beerkuilen S284 en S265. Tonputten S373, S375.

5.2.4. De derde huizenperiode: circa 1600-1960

Gedurende de 17e eeuw worden de huizen op veel percelen verbouwd. Aangezien alle percelen geheel bebouwd zijn, verandert er aan het grondplan en de grootte van de huizen weinig. De aanpassingen zitten met name in het vervangen van zijmuren en gevels, inpandige herinrichtingen en bebouwingen op het achtererf. De veranderingen zijn het best onderzocht op de percelen A-F (1997). Ook is duidelijk dat een deel van de 17e en 18e -eeuwse bewoningssporen door latere grondroerende activiteiten zijn verdwenen. Op veel percelen zal de bebouwing ten tijde van de sloop in de jaren ’60 van de vorige eeuw nog uit deze periode gedateerd hebben. De aard van de bebouwing wordt per perceel besproken (afb. 47, zie pagina 56-57).

Sporen en structuren Kromme Elleboog

Perceel A

Het huis op perceel A was in deze periode maximaal 8 m lang en 4 m breed.[96] De zuidelijke zijmuur was een steens muur die gedeeld werd met het huis op perceel B.[97]
Inpandig vonden enkele aanpassingen plaats. De brede tussenmuur is weg en voor in het huis werd een kamer (entree) gecreëerd door de bouw van een dunne, halfsteens tussenmuur.[98] De ruimte had een diepte van 2,5 m en hierin waren verschillende vloerniveaus van rode plavuizen aanwezig.[99] De haard in de noordelijke zijmuur was nog steeds in gebruik. De eindfase van de haard is op basis van enkele kleipijpen in de aspot te dateren in de periode 1620-1650. Tegenover de haard was, langs de zuidelijke zijmuur, een beerbak aanwezig.[100]
In de zuidoosthoek bevond zich een kleine kelder van 1,55x1,8 m. Hierin lag een vloer van plavuizen van roodbakkend aardewerk.[101]

96 Zijmuren S16 en S21, voorgevel S15 en S14, achtergevel S27 en mogelijk S28 dat deels uit hergebruikte kloostermoppen bestaat.
97 Spoornummer 1997: S21, baksteenformaten tussen 20x9,5x5 cm en 19x9,5x5 cm. Top op 0,18 m + NAP.
98 Spoornummer 1997: S17 en S20,
99 Spoornummer 1997: S22, tegelformaat 14x14x2 cm. Spoornummer 1997: S154, top 0,17 m – NAP, formaat tegel 16x16x2,5 cm.
100 Spoornummer 1997: S78, top op 0,01 m – NAP en onderkant op 0,27 m – NAP.
101 Muren (kelder)kamertje enkel/anderhalf steens: S24-S27, S156, baksteenformaten S156, S27 = 19x19x5 cm. S24, S25 = 22x10x5 cm (hergebruikt/restant van brede tussenmuur S311). Plavuizenvloer S157, top op 0,24 m – NAP.

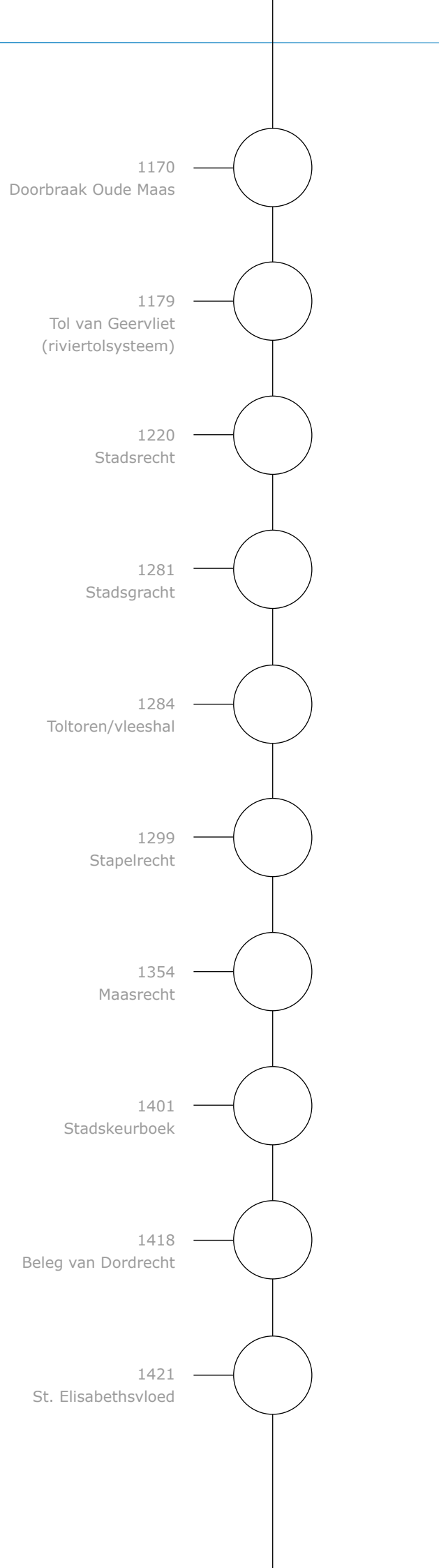

1457
Stadsbrand

1572
Eerste vrije Statenvergadering

1603
1e Polder (Oude land van Dubbeldam)

1618
Nationale Synode

1853
Cholera-epidemie

1953
Watersnoodramp

1975
Sloop van het oude postkantoor

1997
Start opgraving Statenplein

2015
Museum Het Hof open

In een latere fase is een deel van de achtergevel (S27) uitgebroken en is een verhard pad over de oudere (kelder)vloer (S157) aangelegd. Het pad bestond uit hergebruikte bakstenen en natuursteen, mogelijk afkomstig van afgebroken delen van het huis.[102]
Op het achtererf bevond zich een perceelscheidingsmuur op de grens met perceel B en een bezinkput.[103]

In de bouwresten is vermoedelijk de ruimtelijke indeling van het 17e -eeuwse huis grotendeels herkenbaar. Voorin aan de Kromme Elleboog was een (nette) voorkamer of winkelruimte voor gasten (en/of klanten) aanwezig met daarachter het achterhuis waarin geleefd werd. Hierin bevonden zich een haard, een mogelijke inpandig secreet en een bergruimte.

Perceel B
Het huis op dit perceel heeft in deze periode een lengte van 8,7 m en een breedte van 4 m.[104] De brede tussenmuur was niet meer aanwezig, maar mogelijk stond er nog wel een (deel van een) smallere tussenmuur op dezelfde locatie.[105]
In het voorhuis waren een aantal vloerrestanten en twee kleine ruimtes (mogelijk kelders) aanwezig.[106] Door de aanleg van deze twee ruimtes was een voorkamer gecreëerd met daartussen een smalle gang naar het achterhuis. De voorkamer had, net als in het naastgelegen huis op perceel A, een diepte van 2,5 m. De noordelijke ruimte had een afmeting van 1,2x1,7 m en er was een rode plavuizenvloer aanwezig. De zuidelijke ruimte was circa 1,3x1,4 m en hierin lag vloerverharding van bakstenen met een formaat van 16,5x7,5x4 cm. Dit zou ook een binnenplaatsje geweest kunnen zijn, aangezien er onder de baksteenvloer een waterput van twee tonnen aanwezig was. Dit kan een oudere fase van het plaatsje zijn geweest.

102 Spoornummer 1997: S29, top op 0,07 m + NAP, formaat bakstenen 28,5x14x6,5 cm en natuursteen uit de Gobertanger regio. Dit heeft mogelijk plaatsgevonden na een brand, gezien de brandsporen en een brandlaag aan de voorgevel.
103 Spoornummers 1997: perceelscheidingsmuur S31, bezinkput S35 met ijsselsteen bestrating S34 (vermoedelijk uit de 18e eeuw of later).
104 Spoornummers 1997: voorgevel S58, achtergevel S162, zijmuur noord S21 en zijmuur zuid S306 (de laatste is vermoedelijk de nog aanwezige, gemene (zij)muur van een oudere bouwfase).
105 Spoornummer 1997: S190
106 Spoornummers 1997: vloeren S61 (17x17x3 cm, top op 0,09 + NAP), S62 (16x16x3 cm, top op 0,11 + NAP), S69 (16x16x3 cm, top op 0,07 + NAP), ruimte noord S153, S148 en S149, top vloer op 0,23 m – NAP. en zuid S63-S68, top vloer op 0,06 m + NAP.

105.410/425.330
S47
S412
S18
S78
S290
S193
S328
S206
S71
S252
S265
S195
S236
S266
A
B
C
D
E
Kromme Elleboog
Kromme Elleboog
105.410/425.270

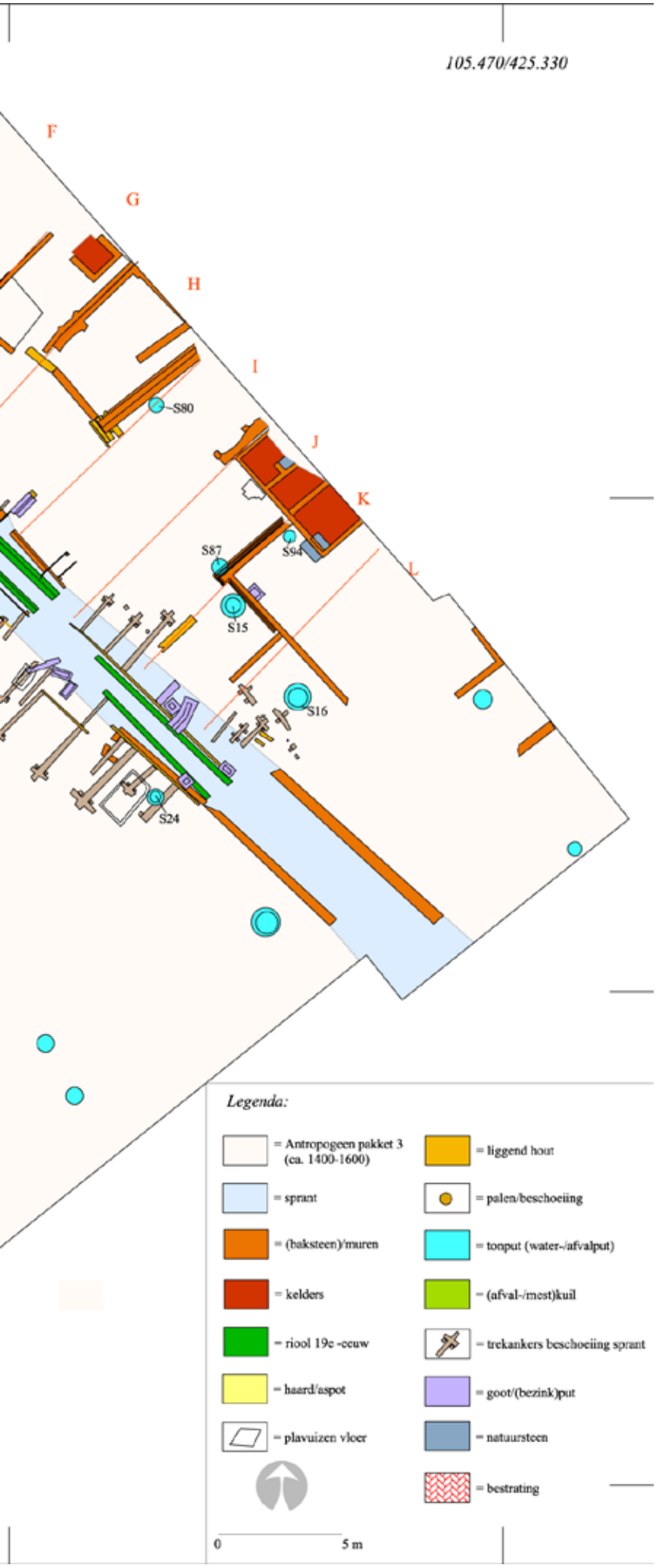

Afb. 47. Overzicht van de bewoningssporen in de periode tussen circa 1600 en 1960.

Het achterhuis had een diepte van ca. 3,44 m en hier bevonden zich restanten van verschillende vloeren/bestratingen.[107] Tegen de noordelijke zijgevel was dieper gelegen een strook verharding met bakstenen aanwezig. Mogelijk gaat het om een gang naar de achteruitgang in het huis. In een latere fase is, mogelijk in het hele achterhuis, een vloer van roodbakkende plavuizen gelegd. Op het achtererf waren ton-/waterputten, bezinkputten en goten aanwezig. De bezinkputten en goten dateren uit de periode na het dempen van de sprant (1854).[108] Eén van de bezinkputten is ingegraven in de gedempte sprant en de goten waren waarschijnlijk aangesloten op het riool dat in de opgevulde sprant is gelegd.

Perceel C

Vanaf de 17e eeuw maakte het huis op perceel C vermoedelijk gebruik van gedeelde zijmuren van de huizen op de percelen B en D. Het verloop van de achtergevel is in deze periode niet helemaal duidelijk en er is sprake van twee voorgevelfases.[109] In het voorhuis waren restanten van een vloer aanwezig van rode plavuizen.[110]
Op het achtererf lag oppervlakteverharding in de vorm van twee banen veldkeien, gescheiden door een rij hergebruikte hardstenen sierlijsten.[111] Ook bevonden zich hier drie ton-/waterputten en een bezinkput. In een tweede bouwfase is achter het huis een aanbouw van maximaal 3,5 x 1,8 m geplaatst.[112] De aanbouw dateert uit de 19e eeuw. Op het achtererf waren nog twee gootrestanten uit de 18e–19e eeuw aanwezig.[113]

Perceel D

Het huis op perceel D werd in deze periode heringedeeld. Allereerst is sprake van een nieuwe voorgevel waardoor het huis een totale lengte kreeg van circa 12 m. De uitbreiding aan de achterzijde uit de vorige bouwperiode werd bij het achterhuis getrokken waardoor er weer sprake was van een voor- en een achterhuis.
In het voorhuis lag de haard nog steeds op dezelfde plaats.[114] Hier waren verschillende vloerverhardingen aanwezig, waaruit blijkt dat de ruimte was onderverdeeld. Tegen de voorgevel en in het midden lagen plavuizen die vermoedelijk de entree en het looppad vormden.[115] Aan weerszijden hiervan lag een vloer van bakstenen, met in het zuidelijke deel de haard en een tonput (afb. 47).[116]
De looproute lag nog steeds langs de noordelijke zijmuur maar was in het achterhuis door een muur afgescheiden, waardoor een gang naar de achterdeur was gecreëerd.[117]
In het achterhuis waren restanten van verschillende vloeren aanwezig. De oudste was een eikenhouten plankenvloer uit de periode voor de aanleg van de gangmuur. Hierop lag een rode plavuizenvloer. In de vloer (of de mogelijk hieronder liggende plankenvloer) bevond zich een tonput (S265). Een jongere vloer van rode plavuizen lag in het achterhuis, dat na de bouw

107 Spoornrs. 1997: bestrating S161 bakstenen, top op 0,29 m – NAP. Plavuizen S70 roodbakkend aardewerk, formaat 16,5x16,5x2,5 cm, top op 0,07 + NAP.
108 Spoornrs. 1997: S32, S199, S200 en S201.
109 Spoornrs. 1997: zijgevels S306 (de laatste is vermoedelijk de nog aanwezige, gedeelde (zij)muur van een oudere bouwfase), S142 en S85, achtergevel? S213, voorgevels S86, S87 en S88, baksteenformaten resp. 18x8,5x4-16,5x8,5x4 cm en 18x9x3,5 cm.
110 Spoornr. 1997: S151, top op 0,11 m – NAP, tegelformaat 14x14x2,5 cm.
111 Spoornrs. 1997: verharding S268, top op 0,73 m – NAP, verharding S257, top op 0,72 m – NAP. Vondstnrs. natuurstenen lijsten 1997: V202 en V203, mogelijk gaat het om de sierlijsten uit een schermgevel van een laatgotisch gebouw.
112 Spoornrs. Muren S104, S105 (baksteenformaten 18x8x4 cm – 17x9x4/5 cm) S108 (19x9x4 cm), S111 (17x8x4 cm), S112 21x9x5,5 cm (hergebruikt), S113, S139. Vloer/bestrating S109, baksteen top op 0,13 m – NAP.
113 Spoornrs. 1997: goot/goten S110 (baksteen geel 17x8x 4 cm, gekleurde plavuizen als bodem) en S114/S115 (baksteen 18,5x10x4/5/ cm met houten plank als bodem? goot). Datering 18e-19e eeuw.
114 Spoornr. S247, top op 0,31 m – NAP.
115 Spoornrs. S250 en S249, top op 0,81 m – NAP.
116 Spoornrs. 1997: vloer S246, baksteenformaat 23x11x3 cm, top op 0,81 m – NAP. Tonput S266.
117 Spoornr. 1997: S116, bakstenen rood 18x9x4 cm en geel 17x7,5x4 cm.

van de gangmuur ontstond.[118] In de oudste fase kon via de achterdeur een verhard plaatsje van bakstenen worden bereikt. Direct hiernaast lag een tonput met een bakstenen rand.[119]

Perceel E

Het huis op dit perceel had een maximale lengte van 10,75 m.[120] Waarschijnlijk was hier ook sprake van een scheiding tussen een voor- en achterhuis. In het voorhuis lag een vloer van plavuizen.[121] In de noordoostelijke hoek van het achterhuis was een kelder/kamer aanwezig.[122] Op het achtererf bevonden zich een tonput, enkele bezinkputten en een goot.[123]

Sporen en structuren Kolfstraat

Perceel F

Het huis op perceel F kreeg in deze periode nieuwe zijmuren en werd aan de achterzijde uitgebreid tot vrijwel aan de sprant (afb. 47 en 48). Inpandig waren restanten van een aantal vloerenniveaus aanwezig.[124] In het achterhuis (mogelijk op een binnenplaatsje) bevonden zich twee waterputten.

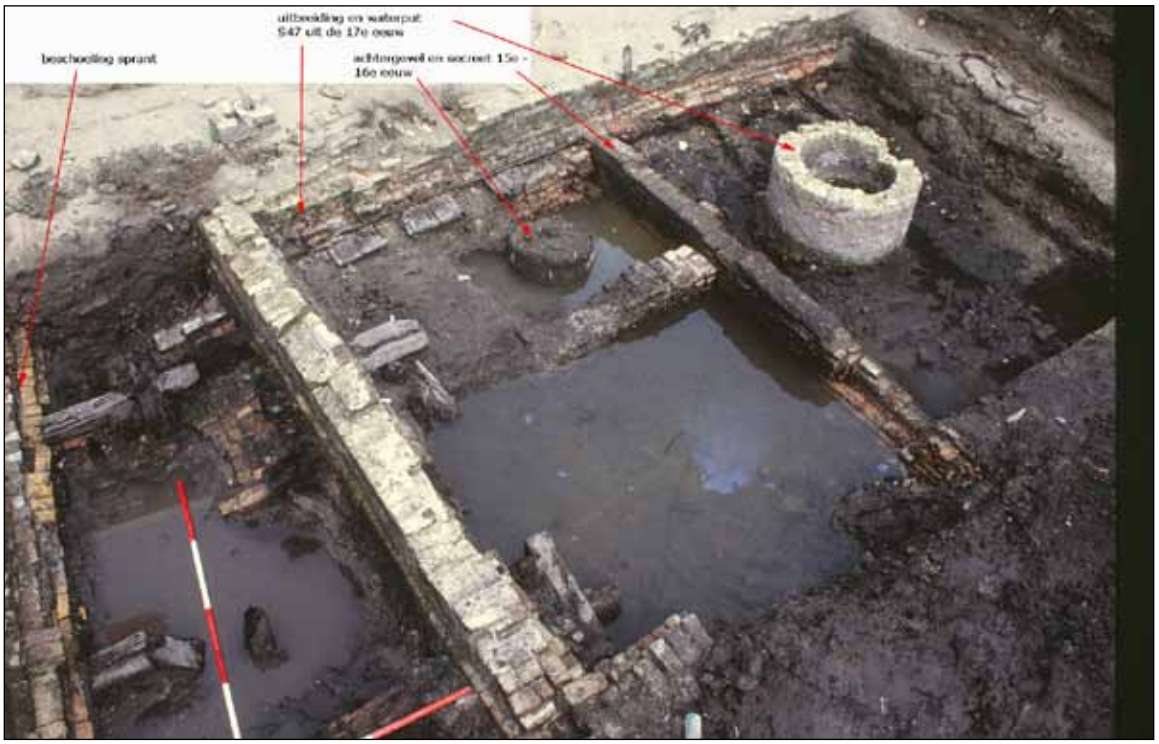

Afb. 48. Het huis op perceel F, gezien in noordelijke richting. De buitenste ommuring is de 17e –eeuwse uitbreiding van het huis. Rechts is de grote waterput (S47) te zien die mogelijk op een open binnenplaatsje stond. Links de beschoeiing van de sprant.

118 Oudste vloer S223, top op 0,55 m – NAP, spoornrs. balken vloer S263 en S264. Jongere vloer S119, top op 0,19 m – NAP, rode plavuizen 15,5x15,5x2,5 cm.
119 Spoornrs. 1997: plaatsje S253, bakstenen formaat 20x9x4 cm, top op 0,55 m –NAP. Tonput S252, top op 0,67 m – NAP, van de put zijn niet meer gegevens bekend.
120 Spoornrs. 1997: noordelijke zijgevel S230 (? gedeelde zijmuur), voorgevel S130 (?), achtergevel S231.
121 Spoornr. 1997: formaat tegels 16x16x2,5 cm, top op 0,02 m – NAP.
122 Spoornrs. 1997: muren S231, S232, top op 0,36 en 0,43 m – NAP. Twee verschillende vloerdelen: west gele klinkers S235, 17x9x 4 cm, top op 0,48 m - NAP en rechts rode plavuizen S234, 16x16x2,5 cm.
123 Spoornrs. 1997: Tonput S236, bezinkputten S26, S105 en goot S106. Datering putten en goot 18e–19e eeuw.
124 Spoornrs. 1997: muren S44, S181 en S43. Vloeren S184 (plavuizen, top 0,84 m – NAP), S45 (plavuizen, top op 0,03 m – NAP) en S46 (plavuizen, top op 0,03 m + NAP).

Perceel G
Van het huis op dit perceel zijn enkele muren, een vloerrestant en een keldertje gevonden. Deze dateren uit de periode 1650-1900. Zowel binnen als buiten werden er geen putten aangetroffen.[125]

Perceel H
Ook van dit huis zijn geen specifieke bouwresten uit deze periode aanwezig of gedocumenteerd. Op het achtererf bevond zich een goot uit de 18e–19e eeuw.

Perceel I
Specifieke bouwresten van dit huis op perceel I zijn niet aanwezig of gedocumenteerd. Slechts één tonput werd gevonden.

Perceel J
Van dit huis zijn, afgezien van een keldervloer, geen specifieke bouwresten uit deze periode aanwezig of gedocumenteerd. Op het achtererf was een tonput aanwezig.

Perceel K
Afgezien van een schrobputje uit de 18e–19e eeuw zijn er geen specifieke bouwresten uit deze periode aangetroffen. Wel waren op het achtererf een inpandige tonput en een waterput aanwezig, alsook enkele goten en een bezinkput. Deze laatste twee dateren uit de periode ná het dempen van de sprant in 1854.[126] Ze stonden waarschijnlijk in verbinding met het 19e – eeuwse riool dat in de voormalige sprant is aangelegd.

Perceel L
Van dit huis zijn geen specifieke bouwresten uit deze periode aangetroffen of gedocumenteerd. Direct achter de gevel was, op het achtererf, een tonput aanwezig.

De sprant
De sprant wordt rond het begin van de 17e eeuw voorzien van een beschoeiing/kade van gele bakstenen.[127] Eén van de funderingspalen onder de kade is dendrochronologisch gedateerd ná 1595 ± 6 jaar.[128] Daarnaast was er een groot aantal trekbalken aanwezig die als versteviging van de kademuur en mogelijk ook de oudere houten beschoeiingen hebben gediend. Het hout van twee trekbalken is dendrochronologisch gedateerd. Dit leverde dateringen op tussen 1643 ± 1 en ná 1808.[129]

125 Spoornrs. 1998: Muren S7, S75. Vloer S77, kelder S5-8, S39 en S41.
126 Spoornrs. 1998: S18, S19 en S22.
127 Spoornrs. 1997: S36 (gele baksteen, formaat 17,5x7x4 cm), S176, S177/S207. 1998: S32.
128 RING intern rapport 2005058. Vondstnr. 357.13, dendronr. DST00181.
129 RING intern rapport 2005058. Trekbalk S273, dendronr. DST00171 en trekbalk S275, dendronr. DST00161.

6. Vondsten

Uit de honderden sporen kwamen duizenden (fragmenten van) gebruiksvoorwerpen. In dit hoofdstuk worden de verschillende materiaalcategorieën besproken.
Keramiek en glas zijn gedetermineerd door verschillende archeologische medewerkers van de gemeente Dordrecht en mevr. C. Lugtenburg van de AWN. Diverse (speciale) stukken keramiek zijn gedetermineerd door dhr. M. Bartels en dhr. S Oskamp.
Metaal is niet systematisch gedetermineerd. Alleen de bijzondere voorwerpen zijn bekeken door dhr. L. de Vlaming en dhr. J. Bol. De munten zijn gedetermineerd door dhr. J. Koonings en gecontroleerd door dhr. B.J. van der Veen en dhr. J. Pelsdonk van het toenmalige Koninklijke Penningkabinet.
Het overgrote deel van het leer is gedetermineerd door dhr. O. Goubitz. De mes- dolk- en zwaardscheden die langdurig geconserveerd werden, zijn niet door hem bekeken. Een aantal leren voorwerpen is getekend door dhr. Goubitz, de meeste messchedes zijn getekend door dhr. H. Oosterveer. De in de tekst genoemde schoentypes zijn beschreven in Stepping through Time (Goubitz 2001).
Textiel is niet systematisch bekeken. Enkele speciale voorwerpen zijn naderhand onderzocht en gedetermineerd door studenten van het ICN (Instituut Collectie Nederland). Alle handverzamelde dierenbotten die in 1997 zijn opgegraven zijn gedetermineerd door mevr. D.B.S. Paalman (gemeente Dordrecht). Het botmateriaal uit relevante sporen is beschreven in dit rapport. Het dierlijk bot uit de andere jaren is niet onderzocht.
Uit een selectie van beerputten (1997) zijn enkele (zeef)monsters gewaardeerd op visresten, vogel- en zoogdierresten en botanische macroresten. De waardering is gecombineerd uitgevoerd en gerapporteerd door BIAX Consult en Archeoplan Eco. Eén zeefmonster (S583) is uitgebreid onderzocht door mevr. J. Spierenburg (student Universiteit Leiden). Daarnaast hebben BIAX Consult en RING houtmonsters geanalyseerd en gedateerd. Resten van luizen, vlooien en mijten zijn onderzocht door Scarab.

6.1. Vondsten uit de ontginningsperiode en de oudste ophogingen: circa 1175-1300

Vondstmateriaal uit deze periode is aangetroffen in de ontginningssloten, een perceelscheidingssloot en de oudste ophogingslagen.

Vondsten uit de ontginningssloten S746 (1997) en S596 (1998)[130]

De keramiek bestaat uit de bakselsoorten: kogelpot aardewerk, Maaslands witbakkend aardewerk, roodbakkend aardewerk, blauwgrijs aardewerk, witbakkend aardewerk uit het Rijnland (Weiche Ware), grijsbakkend aardewerk, proto-steengoed (/Dieburger waar), bijna-steengoed en steengoed met en zonder oppervlaktebehandeling (S1 en S2).[131]

De oudste keramiek is het kogelpot aardewerk, waaronder waarschijnlijk ook enkele uit Paffrath afkomstige kogelpotten. Dit materiaal is te dateren in de periode tussen 1175 en 1325. Onder het kogelpot aardewerk is één vrijwel compleet exemplaar aanwezig.[132] De pot heeft een naar buiten wijkende hals, een schuine, naar binnen gerichte scherpe rand en een lensbodem (afb. 49). De pot lijkt grotendeels handgevormd (uit dikke rollen opgebouwd) en vervolgens op de draaischijf afgedraaid. Het is duidelijk dat in ieder geval de rand op de draaischijf is gevormd.

130 Vondstnummers sloot S746 (1997): V1193, 1194, 1195, 1200, 1201, 1207, 1208, 1209, 1210, 1211, 1213
Vondstnummer sloot S596 (1998): V489, V490.
131 De bakseltypen Maaslands witbakkend aardewerk en het Weiche Ware zijn gevonden in de oostelijke sloot S596.
132 Inventarisnr. 9701.1193.002.

Afb. 49. Kogelpot uit de opvulling van de ontginningssloot (S746).

Onder het roodbakkende aardewerk zijn fragmenten aangetroffen van bakpannen met holle stelen, grapes (kookpotten), een kom, een vetvanger en een vuurklok. Deze zijn ongeglazuurd of slechts spaarzaam voorzien van loodglazuur. Het roodbakkende aardewerk is te dateren tussen circa 1275 en 1325. Ook de andere bakseltypen zijn te dateren in de periode 1250-1325. Het gaat hier met name om (fragmenten van) kannen van proto- en bijna steengoed, onder andere voorzien van ijzerengobe. Er is één vrijwel compleet exemplaar van een proto-steengoed kan uit Siegburg gevonden (afb. 50).[133] De kan is te dateren tussen 1225 en 1250.[134]

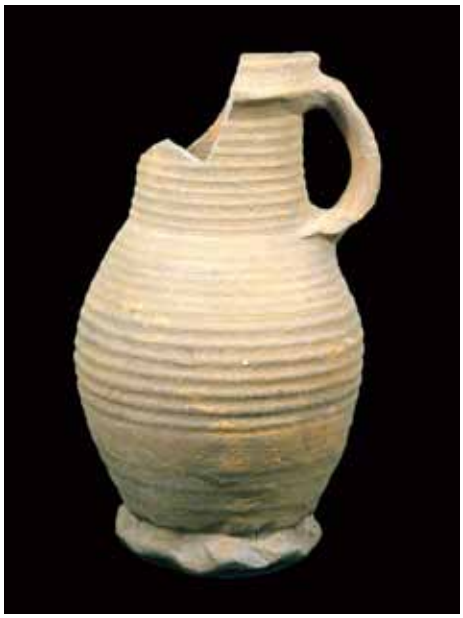

Afb. 50. Proto-steengoed kan uit Siegburg in het Duitse Rijnland, afkomstig uit de opvulling van de ontginningssloot (S746).

Onder het blauwgrijs en grijsbakkende aardewerk zijn onder andere fragmenten Elmpter aardewerk aanwezig. Het gaat onder andere om kleine kogelpotjes op standvinnen, drinkbekers, kannen en kommen. Voorwerpen van het bakseltype steengoed 1 betreffen hoofdzakelijk fragmenten van (gevlamde) kannen uit Siegburg.
Op basis van de dateringen van de keramiek is op te maken dat de sloten in gebruik waren vanaf het einde van de 12e eeuw tot het begin van de 14e eeuw.

Naast keramiek zijn ook voorwerpen van leer in de slootvullingen gevonden. Het gaat voornamelijk om resten van schoenen en één messchede.[135] Het aangetroffen schoentype is een lage instapschoen die via een leren strip ter hoogte van de wreef kon worden dichtgemaakt met een leren knop (afb. 51).

133 Inventarisnr. 9701.1193.001.
134 Determinatie en datering dhr. M. Bartels.
135 Vondstnr. schoenen V1193 en inventarisnr. messchede 9701.1193.003.

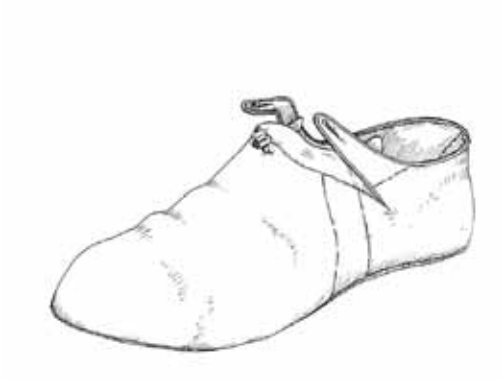

Afb. 51. Schoentype uit de opvulling van ontginningssloot S746 (uit: Goubitz 2001, 162, type 35, afb. 1).

De messchede heeft een lengte van 19,5 cm en is versierd met een gestempeld diagonaal patroon van ruiten met daarin een fleur-de-lis (afb. 52).

Afb. 52. Leren messchede uit de opvulling van ontginningssloot S746.

Ten slotte zijn in de opvulling van de westelijke sloot nog twee ijzeren nagels en een deel van een ijzeren mes met houten heft gevonden.[136]

Vondsten uit erfscheidingssloot S732 (vondstnrs. 1172, 1178 en 1179)[137]

De onderste opvulling van de sloot bestond uit stro met daarop een donkerbruine kleivulling. Hierin zijn enkele scherven blauwgrijs aardewerk gevonden, waaronder mogelijk één fragment Elmpter aardewerk.

Vondsten uit de oudste ophogingslagen

In de ophogingslagen zijn keramiek en metalen, leren, benen en houten voorwerpen gevonden.[138]

Keramiek

De keramiek bestaat uit de bakselgroepen: kogelpot aardewerk, Maaslands witbakkend aardewerk, blauwgrijs aardewerk (o.a. Elmpter waar), roodbakkend aardewerk waaronder Vlaams hoogversierd, proto-steengoed, Dieburger waar, bijna-steengoed, Weiche ware, grijsbakkend aardewerk en gevlamd steengoed. De aanwezigheid van het laatste bakseltype geeft aan dat deze oudste ophogingen doorlopen tot het begin van de 14e eeuw. Het kogelpot aardewerk en Maaslands witbakkend aardewerk, waaronder fragmenten van een zuigfles, kannen en een kom, zijn in mindere mate aanwezig.[139] Dit suggereert dat de startdatum nog kan liggen rond het midden van de 13e eeuw.
Het proto-steengoed bestaat uit delen van kannen, een veldfles en drinkbekertjes.
De voorwerpen van grijsbakkend aardewerk betreffen (delen van) een vuurstolp, een bakpan en kannen. Het roodbakkend aardewerk omvat (fragmenten van) een vuurstolp, grapen, bakpannen, een kom, een kandelaar/olielamp en een vetvanger.

136 1997, vondstnr. 1193.
137 NAP-hoogte -4,6 m.
138 De hier genoemde vondstnummers betreffen vondsten die met zekerheid aan de oudste ophogingslagen kunnen worden toegeschreven (vlak 7 en 8 in 1997 en vlak 5/6 en 6 in 1998). Vondstnummers 1997: 1174, 1170, 1185, 1182, 1180, 1168, 1169, 1168, 1178, 1179, 1184, 1186, 1188, 1189, 1190, 1194-1196, (1197, 1175, 1182 onbetrouwbaar, niet meegenomen), 1201, 1225, 1230, 1234, 1235, 1237 en 1238. Vondstnummers 1998: (426 en 427 zijn onbetrouwbaar, niet meegenomen, 454, 474-476, 479, 481-487, 489, 494.
139 1998, vondstnr. 454, kan, V476, zuigfles en kan, V482 is een kom van Maaslands witbakkend aardewerk.

Een speciaal voorwerp is een deel van een rijk versierde vuurstolp van Vlaams hoogversierd aardewerk, daterend uit de periode 1200-1350 (afb. 53).[140] Op de wand zijn in applique en inkerving de ogen (en restant van een neus) van een menselijk gezicht te zien. Het geschulpte handvat is voorzien van gestempelde rozetten die afwisselend rood en wit zijn geverfd.

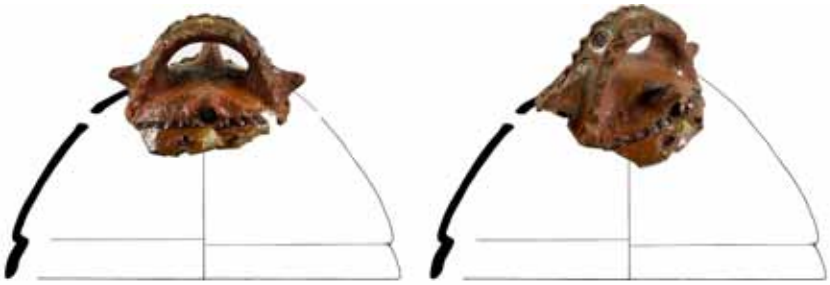

Afb. 53. Voor- en zijaanzicht (reconstructie) van het fragment van de vuurstolp van Vlaams hoogversierd aardewerk.

Metaal

In de oudste ophogingen zijn munten, lood-tin penningen, vier lood-tin insignes, een lepel, enkele messen, dolken of speerpunten, een knijpschaar, een fragment van een kaarsenhouder, drie lood-tin ringbroches, een ring, een naald, kledinggespen, beslag en spijkers gevonden.[141]

De oudste munt is een zilveren halve penning uit Holland. Deze dateert uit de periode 1222–1247 en is geslagen onder de regeringsperiode van graaf Floris IV of Willem II. De tweede is een gehalveerde zilveren penny uit de periode 1247–1279. De munt is in de omloop voorzien van de tekst: "Mon. Henri." en is vermoedelijk in Londen geslagen onder het bewind van koning Hendrik III (1216-1272).
De derde munt is een gehalveerde zilveren sterling uit Namen. De munt is te dateren tussen 1263 en 1297 en is geslagen onder de regeerperiode van de graaf van Vlaanderen: Gwijde van Dampierre, die in deze periode ook markgraaf van Namen was.

Afb. 54. Drie zilveren munten uit het oudste ophogingspakket. Links: de ½ penning uit Holland. Midden: de gehalveerde penny uit Engeland. Rechts: de gehalveerde sterling uit Namen.

De acht penningen van lood-tin hebben een diameter tussen circa 1,2 en 2 cm. Op de penningen zijn verschillende voorstellingen afgebeeld (tabel 1 en afb. 55). Van drie exemplaren is duidelijk dat het om kopieën van toenmalig in omloop zijde munten gaat. Gekopieerd zijn een (zilveren) sterling en een Tourse Groot (zie afb. 55, nrs. 1, 2 en 4). Omdat dergelijke penningen wel vaker muntimitaties betreffen, worden ze ook wel 'pseudo-munten' genoemd.

140 1997, vondstnr. 1175.
141 1997: vondstnr. 1230, 1168 en 1169. 1998: vondstnr. 454

Inventarisnr.	Foto ref.nr.	Soort	Afbeeldingen voor- en achterzijde
9701.1168.003	1.	pseudomunt	Gezicht / kruis met drie parels in kwadranten, kopie van een sterling
9802.454.002	2.	pseudomunt	Gezicht / kruis met drie parels in kwadranten, kopie van een sterling
9802.454.003	3.	(speel)penning	Wieken / kruisende lijnen in stervorm
9802.454.004	4.	pseudomunt	toernooitent / kruis met omgang, kopie Tourse Groot
9802.454.005	5.	(speel)penning	Rad of wiel / bloem
9802.454.006	6.	(speel)penning	? / ?
9802.454.007	7.	(speel)penning	? / ?
9802.454.008	8.	pseudomunt	Rad of schild / kruis met parels in kwadranten, mogelijk kopie sterling/penny?

Tabel 1. Overzicht van de afbeeldingen op de lood-tin penningen uit het oudste ophogingspakket.

Afb. 55. Penningen van lood-tin. Voor de beschrijving zie tabel 1.

Waar de lood-tin penningen precies voor werden gebruikt is onbekend. Misschien gewoon als geld. In ieder geval circuleerden ze in een tijd (ca. 1300-1500) waarin weinig officieel kleingeld in omloop was, geld dat in naam van de landsheer werd uitgegeven.
Feit is dat Dordrecht in Nederland één van de koplopers is wat betreft het aantal gevonden loden penningen: zo tegen de 300 stuks.
De lood-tin penninkjes werden gegoten, ook in Dordrecht. Het lijkt erop dat ze door lokale tinnegieters werden gemaakt. Deze gedachte lijkt te worden gerechtvaardigd door de vondst van twee gietstukjes van loden penninkjes op de Grote Markt in Dordrecht (2005), een leisteen gietmal uit de ophongingslagen van dit onderzoek en twee gietmallen van leisteen uit een ROB-onderzoek dat in 1975 aan de Heer Heymansuysstraat in Dordrecht werd uitgevoerd.

In de oudste ophogingen zijn meer voorwerpen van lood-tin gevonden: insignes. Eén exemplaar betreft een omlijsting/houdertje van 4,7 cm hoog (afb. 56). In dergelijke omlijstingen zat, al dan niet achter een plaatje glas of spiegeltje, een stukje leer, metaal of textiel met daarop een religieuze afbeelding. Bovenop de omlijsting is de Tunica van Maria afgebeeld met aan weerszijden ruitvormige ophangoogjes.[142] Op de buitenzijde van de zijkanten staat in gotische letters: "O MATER" en "MENTO" en op de onderkant is alleen de letter "M" (duidelijk) herkenbaar. Vermoedelijk zal dit verwijzen naar een fragment uit het aanroepen van Maria: O MATER [DEI] MEMENTO [MEI], oftewel: Oh, moeder (Gods), gedenk mij.[143]
Het insigne is afkomstig uit Aken in Duitsland. Tijdens het bewind van Karel de Grote zou een groot aantal relieken in de Domkerk zijn ondergebracht. Eén van deze voorwerpen zou het gewaad van Maria zijn dat zij droeg bij de geboorte van Christus. De tunica was één van de voorwerpen waardoor Aken een belangrijke pelgrimsplaats werd en op bepaalde momenten werd het barenskleed aan de bedevaartgangers getoond. Het insigne is een religieus souvenir.

Afb. 56. Religieus lood-tin houdertje uit Aken.

Daarnaast zijn nog twee fragmenten gevonden van een, mogelijk bij elkaar behorend, lood-tin insigne en een deel van een crucifix-insigne (afb. 57).[144] De crucifix is afkomstig uit de stad Lucca in Toscane, Italië. Dit was een bedevaartplaats die veel werd bezocht door pelgrims die onderweg waren naar Rome. Hier stond een beroemd kruisbeeld dat Volto Santo (het Heilige Gezicht) werd genoemd. Volgens de legende zou in 742 op de Toscaanse kust een onbemand schip zijn gestrand met daarin het kruisbeeld. Dit zou gemaakt zijn door een leerling van

142 Inventarisnr. 9701.1230.004. Voor type, zie Van Beuningen et al 2012, 179, afb. 2524. Dit type wordt door Van Beuningen gedateerd tussen 1475-1525. De Dordtse vondst suggereert mogelijk een oudere startdatum.

143 Mogelijk is op de onderzijde DEI te lezen als DIE, waardoor wel gesuggereerd is dat er sprake is van een schrijffout (door een ongeletterde ambachtsman). Voor een vergelijkbare variant zie Van Beuningen et al 2012, 179, afb. 2524.

144 De eerste bestaat uit de inventarisnrs. 9701.1168.002 en 9701.1137.002. Vermoedelijk horen deze bij elkaar, maar het type insigne is onduidelijk. De tweede is inventarisnr. 9701.1169.001.

Christus, genaamd Nicodemus. Toen hij bij het werk in slaap was gevallen, zou een engel het kruisbeeld hebben afgemaakt. Kenmerkend aan de Christusafbeelding uit Lucca is dat Jezus gekleed in een tuniek aan het kruis is afgebeeld en vaak voorzien is van een kroon.[145]
Naast insignes zijn ook drie ringbroches van lood-tin gevonden (afb. 58).[146]

Afb. 57. Insigne van Christus aan het kruis, afkomstig uit Lucca in Italië.

Afb. 58. Ringbroches uit het oudste ophogingspakket.

Eveneens gemaakt van lood-tin is een lepeltje van 9,5 cm lang. Het heeft een klein oog aan de zijkant op het uiteinde van de steel. Een rand van de gietnaad is nog te zien rond het blad en de steel. Op de achterzijde van de ovale bak is een centrale band met een floraal motief (plantenrank) aanwezig (afb. 59). Gezien het kleine formaat en het materiaalgebruik gaat het waarschijnlijk om een sierobject dat gedragen kon worden.[147]

Afb. 59. Lepeltje met ophangoog, gemaakt van lood-tin.

145 Van Beuningen et al, 1993, 137 afb. 94, Van Beuningen et al, 2012, 229, afb. 2709. Het is niet duidelijk of het object/teken boven het hoofd een samenvoeging is van de letters A en O (Alpha en Omega), waarmee de almacht van Jezus in het christendom gesymboliseerd wordt, of dat het nog bij de verbeelding van de kroon hoort. Dit object/teken varieert bij dit type insigne (vergelijk het type uit het ophogingspakket, afb. XX 1071.003).

146 Inventarisnrs. 9701.1168.001 en 9701.1168.007.

147 Inventarisnr. 9701.1230.006. Een vergelijkbaar exemplaar uit dezelfde periode is gevonden bij de opgraving aan de Aalmarkt in Leiden, zie Dijkstra & Brandenburg 2011, 108.

Tijdens het onderzoek zijn 16 (fragmenten) van messen gevonden waaronder enkele (vrij) complete exemplaren. Het gaat om messen van verschillende formaten met ijzeren lemmeten en handvatten van hout en been (afb. 60).

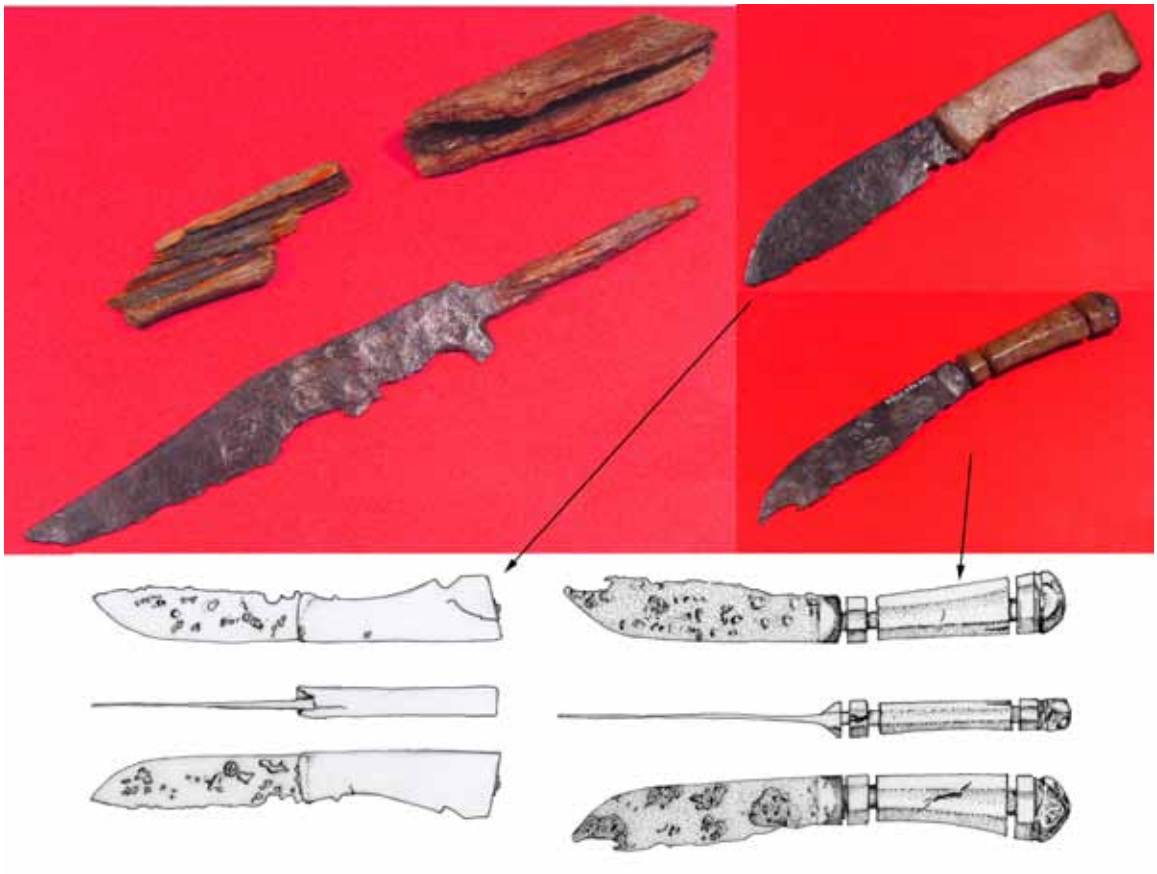

Afb. 60. Enkele messen uit het oudste ophogingspakket.[148]

Naast messen is ook een dolklemmet en een stuk gereedschap opgegraven. Het lemmet heeft drie zijvlakken en een lengte van 23,3 cm. Het betreft een zogenoemde klotendolk. Het (vermoedelijke) gereedschap heeft vier zijvlakken en is 12,8 cm lang. Het is onduidelijk waarvoor het gebruikt werd. Het laatste metalen voorwerp is een klein ijzeren knijpschaartje met een lengte van 8,8 cm (afb. 61).

Afb. 61. Links en boven: het lemmet van een klotendolk. Rechts: een onbekend stuk gereedschap van ijzer. Onder: het ijzeren knijpschaartje.[149]

148 Inventarisnrs. 9802.454.015, 9802.454.016 en 9802.454.021.

149 Inventarisnrs. dolk 9802.454.025, gereedschap 9802.454.032, knijpschaartje 9802.454.28.

Leer

De leren voorwerpen bestaan uit resten van schoenen, een laars, een trip, een riemfragment met beslag en messchedes.[150] Ook was er één velrest aanwezig. Dit zou kunnen betekenen dat er al sprake is van een leerbewerker op perceel A/B, wat vanaf circa 1300 vrijwel zeker is. Onder de schoenen zijn verschillende types aangetroffen. Het meest voorkomende type is een instapschoen die met een leren strip ter hoogte van de wreef kon worden dichtgemaakt met een leren knop. Dit schoentype komt zowel in een lage als hoge variant voor (afb. 62, type 35). Een ander veel voorkomend type is een lage instapschoen waarvan de sluiting aan de zijkant zit. De sluiting bestaat uit een leren veter (afb. 62, type 50). Van twee andere schoensoorten is van elk maar één exemplaar gevonden. De eerste is een instapschoen die door middel van leren veter(s) rond de hiel en enkel kon worden dichtgeknoopt (afb. 62, type 10). Daarnaast is er een lage instapschoen aanwezig die met een veter ter hoogte van de wreef kon worden vastgemaakt (afb. 62, type 70). Ook zijn één korte laars en een leren trip gevonden (afb. 62, type 95 en 110 II).

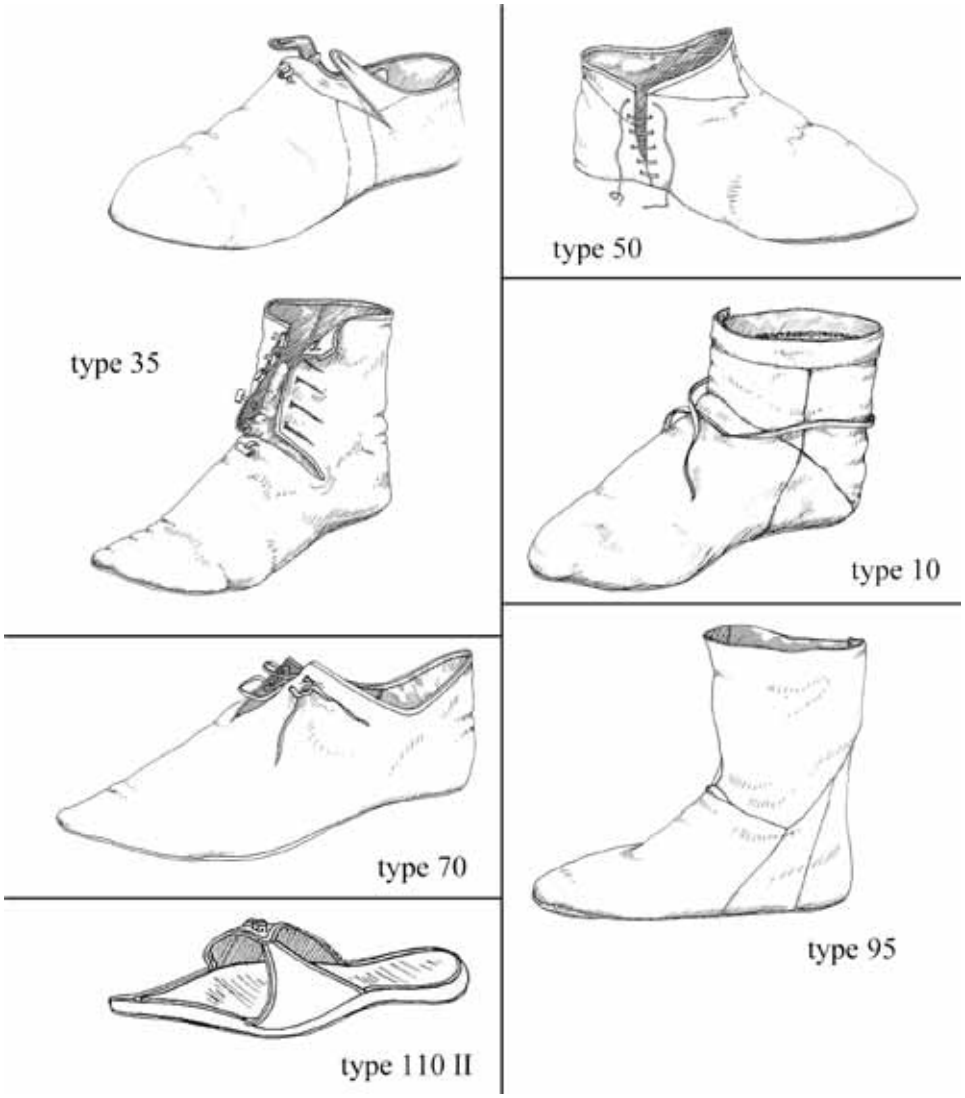

Afb. 62. De schoen-, laars- en sloftypes die zijn aangetroffen in het oudste ophogingspakket. De afgebeelde tekeningen zijn overgenomen uit Stepping trough Time (Goubitz 2001).

De gevonden messschedes (4) hebben een gestempelde geometrische versiering (afb. 63). Met name deze messchedes zijn vergelijkbaar met die uit de latere fase van het leerbewerkersbedrijf. Ook dit zou kunnen betekenen dat er al in deze periode sprake is van een leerbewerker.

150 1997, vondstnrs. 1168 en 1169, 1189, 1225, 1237 en 1238. 1998, vondstnr. 454.

Afb. 63. Vier messchedes uit het oudste ophogingspakket.[151] Ze zijn versierd met een diagonaal patroon van gestempelde punten ('graankorrel', links) en fleur-de-lis (drie rechter exemplaren).

Tenslotte is er nog een gedraaid houten bord gevonden.[152] Dit heeft een platte bodem en een diameter van 13,5 cm (afb. 64). De benen voorwerpen betreffen een glis en een werpkoot.[153]

Afb. 64. Houten bord uit het oudste ophogingspakket.

151 Inventarisnrs. van links naar rechts: 9701.1186.047 en 9802.454.022, 9802.454.023 en 9802.454.024.
152 Inventarisnr. 9802.454.026.
153 1998, vondstnr. 454.

6.2. Vondsten uit de eerste huizenperiode: circa 1300-1400

6.2.1. Fase 1

Percelen A en B, Kromme Elleboog

Op deze percelen stond een groot houten huis waarbij sprake was van ten minste twee bouwfases. In de ophogingslagen die met beide fases van het huis geassocieerd zijn, is een zeer grote hoeveelheid leerresten gevonden. Het ten zuiden aangrenzende perceel (C) was waarschijnlijk in gebruik als (zij)erf. Hier, en op het onbebouwde achtererf, waren paaltjes, (afval)kuilen en tonputten aanwezig. Daarnaast zijn enkele grondsporen gevonden die gevuld waren met grote hoeveelheden leerafval. Van deze sporen was het niet altijd duidelijk of het gegraven kuilen waren of depressies die zijn ontstaan door veelvuldige tred door mensen. Grondspoor S582 zou een zij-ingang kunnen aangeven. Het huis werd waarschijnlijk bewoond door een leerbewerker. Hieronder worden de vondsten besproken uit de erfsporen en ophogingslagen die verband houden met dit huis.

Tonput S703 (1997, vondstnr. 1150)[154]

Deze tonput had een diameter van 60 cm en was in gebruik als waterput. Hierin zijn keramiek, metaal en dierenbotten gevonden.
Onder de dierenbotten zijn resten van schaap/geit en rund aangetroffen.
De keramiekvondsten bestaan uit fragmenten van een bekertje en een kan van gevlamd steengoed uit Siegburg, twee fragmenten roodbakkend aardewerk zonder glazuur en enkele wandfragmenten van kannen van grijsbakkend aardewerk. Eén van deze kannen heeft een schenktuit.
De metalen voorwerpen betreffen acht ijzeren nagels, een sintel, een metalen strip met gaten en fragmenten van een ijzeren boor en een vijl.[155]
Op basis van de keramiek is de waterput te dateren in de periode 1325-1400.

Kuilen S524, S525, S541 (geen vondsten)[156]

Dit zijn drie ondiepe kuiltjes die waren opgevuld met gemalen boomschors.[157]

Kuil/laagte S581 (1997, vondstnrs. 944, 945, 949)[158]

Het is niet duidelijk of dit een opzettelijk gegraven kuil betreft of dat het een laagte is die is ontstaan door veelvuldige tred door mens of dier (afb. 65).

Afb. 65. Grondspoor S581 op vlakniveau. Naast enkele schoenfragmenten zijn voornamelijk zwaardschedes te zien.

154 NAP-hoogte top = -2,61 m, onderkant = -3,37 m.
155 Lengte boorfragment = 8,3 cm. Lengte vijlfragment = 12,2 cm.
156 NAP-hoogte top: S524 = -2,4 m, S525 = -2,42 m, S541 = -2,35 m.
157 Gesuggereerd is dat dit gemalen eikenhout zou zijn (run of eek). De houtsoort is echter niet bepaald. De mogelijkheid dat het als looiproduct (run) is gebruikt, is gesuggereerd door de aanwezigheid van een leerbewerker op de locatie. Het is echter zeer onzeker dat de bewerker zelf ook ruwe huiden verwerkte tot bruikbaar leer.
158 NAP-hoogte top = -2,65 m.

In de opvulling zijn keramiek, textiel, leer, hout, metaal en dierenbotten gevonden. De textiele resten bestaan uit een stuk touw en een geweven fragment waarin zowel wol als plantaardige vezels zijn verwerkt (afb. 66).[159] De dierlijke resten zijn afkomstig van varken, schaap/geit, tamme/wilde gans en kip. Een spronggewricht van een schaap/geit is gebruikt voor het bikkelspel.

Afb. 66. Links een stuk touw en rechts een stuk geweven textiel uit grondspoor S581.

De keramiek bestaat uit een kan van bijna-steengoed (afb. 67), een scherf bijna-steengoed, een scherf steengoed 1, enkele fragmenten grijsbakkend aardewerk en Elmpter waar, enkele scherven van grapes van roodbakkend aardewerk met spaarzaam loodglazuur en een scherf Maaslandse Waar (Andenne).[160] De keramiek dateert uit de periode eind 13e en begin 14e eeuw. De aanwezigheid van scherven Elmpter en Maaslandse waar betreffen vermoedelijk opspit of zijn afkomstig van enkele stukken keramiek die langer in omloop zijn gebleven.[161]

Afb. 67. Kan van bijna-steengoed uit grondspoor S581, te dateren rond het begin van de 14e eeuw.[162]

159 Touw = 9701.945.005, weefsel = 9701.945.007.
160 Vondstnummer 945.
161 Beide kennen een einddatering rond 1250.
162 Inventarisnr. 9701.945.001, Deventer classificatiecode s4-kan-4, Dordrecht complexdatering 1275-1325.

Het leer omvat onder andere (fragmenten van) schoenen, tripbladen, zwaard-, dolk- en messchedes en foedralen. In totaal gaat het om 116 stuks leer die zijn verwerkt tot (afgedankt?) eindproduct. Veruit de meeste resten bestaan uit productieafval, namelijk 1187 fragmenten (tabel 2).

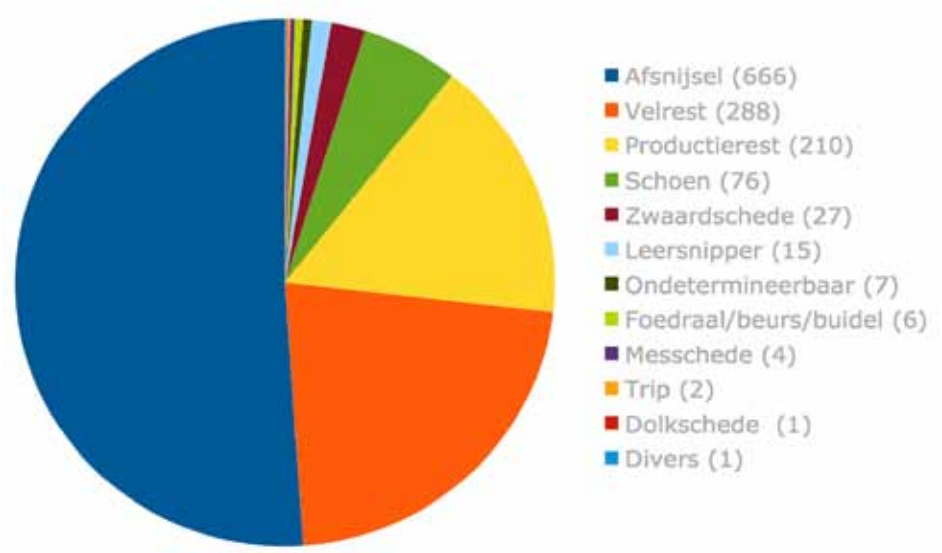

Tabel 2. Overzicht van de leerresten uit grondspoor S581.

De schoenen zijn onder te verdelen in verschillende types. Het meest voorkomende type is een instapschoen die met een leren strip ter hoogte van de wreef kon worden dichtgemaakt met een leren knop (type 35). Een ander type is een lage instapschoen waarvan de sluiting aan de zijkant zit. De sluiting van dit type bestaat uit een leren veter (type 50). Het derde type is een lage instapschoen die met een veter ter hoogte van de wreef kon worden vastgemaakt (type 70).

Opvallend is het grote aantal zwaardschedes dat in deze kuil/laagte is gevonden. Het gaat veelal om complete exemplaren (afb. 68, 69 en 70). De lengtes van de (complete) schedes variëren. Van de kleinere schedes tot een lengte van 50 cm zijn twee exemplaren aanwezig. In de lengtecategorie 50-70 cm zijn vier exemplaren gevonden. Elf zwaardschedes hebben een lengte tussen de 70 en 91,5 cm. Slechts één exemplaar is versierd met een eenvoudig geometrisch motief (afb. 69, inventarisnr. 9701.944.013). Van een aantal is duidelijk dat het om gebruikte schedes gaat: er is sprake van slijtage en beschadigingen. Daarnaast is van één exemplaar het onderste deel vernieuwd (afb. 68, inventarisnr. 9701.944.007). Mogelijk gaat het om een gerepareerd maar nooit opgehaald exemplaar. Bij één van de leren zwaardschedes is ook het houten binnenwerk gevonden (afb. 68 inventarisnr. 9701.944.002, 9701.944.003 en 9701.944.029). In de kuil was ook een tweede restant van een houten binnenwerk van een zwaardschede aanwezig (afb. 69, inventarisnr. 9701.944.028).[163]

163 Eén fragment hiervan is gedetermineerd als eikenhout. Een plaatje hout uit dit spoor is gedetermineerd door mevr. P. van Rijn (BIAX). In de determinatielijst is het beschreven als "plankje". Vermoedelijk gaat het hier om een deel van het (later) herkende binnenwerk van een zwaardschede.

Afb. 68. Zwaardschedes uit grondspoor S581, deel 1.

Afb. 69. Zwaardschedes uit grondspoor S581, deel 2.

Afb. 70. Zwaardschedes uit grondspoor S581, deel 3.

Ook zijn zes fragmenten van foedralen (leren houders/etuis) opgegraven.[164] Ze zijn incompleet en er is sprake van slijtage. Het betreft delen van het binnen- en buitenwerk, maar ook enkele resten van deksels. Het gebruikte leer is afkomstig van kalf en rund. Het betreft voornamelijk vierkante en rechthoekige foedralen die gediend hebben als houders voor wasplankjes. Op dergelijk wasplankjes kon met een schrijfstift worden geschreven. Ze dienden als notitieboekje bij ondermeer handelstransacties.[165] Op de foedralen zijn verschillende gestempelde/inge-drukte versieringen aanwezig, waaronder een (pseudo)heraldisch motief in een ruit, een florale decoratie, een afbeelding van een hert en een afbeelding van een man met zwaard en schild omgeven door een floraal motief. De man draagt een kap met een belletje (afb. 71).

164 Inventarisnrs. 9701.945.008, 9701.945.009 en 9701.945.004, 9701.949.002, 9701.949.003 en 9701.949.004.

165 De gevonden foedralen zijn 9x9, 9x7, 10x9 en 8,5x5 cm. Een goed vergelijkbaar (15e –eeuws) exemplaar met daarin nog wasplankjes met tekst over de haringhandel is gevonden in Brielle (Carmiggelt 2004).

Afb. 71. Vijf (delen van) foedralen uit grondspoor S581 (Tekeningen: O. Goubitz).

Ten slotte zijn in dit spoor ook enkele ijzeren nagels, een ijzeren meslemmet en een insigne van lood-tin in de vorm van een luit gevonden. Dit profane insigne had in de middeleeuwen een erotische betekenis en het werd onder andere geassocieerd met de geslachtsdaad. Ook werd met het woord 'lute' losbandigheid, zedeloos gedrag en wereldse vreugde aangeduid.[166]

Afb. 72. Insigne in de vorm van een luit uit grondspoor S581.

166 Inventarisnrs. 9701.945.002 (insigne), 9701.949.001 (mes). Referentie luit-insigne in: Van Beuningen et al 2012, 370, afb. 3308 en 3309.

Kuil/laagte S582 (1997, vondstnrs. 946, 951, 952, 953, 954, 962, 1068)
Dit was waarschijnlijk een kuil. De vulling bestond uit zwarte klei met mest waarin zeer veel leer(afval) aanwezig was (afb. 73). Daarnaast is ook keramiek, textiel, natuursteen, metaal, dierlijk bot en leer gevonden.

Afb. 73. Dwarsdoorsnede van grondspoor S582, waarin de grote hoeveelheid leerafval goed te zien is.

De keramiek bestaat hoofdzakelijk uit de bakselgroepen proto- en bijna steengoed, grijsbakkend aardewerk, steengoed 1 en roodbakkend aardewerk.[167]
Hierbinnen zijn enkele opvallende voorwerpen aanwezig, zoals een fragment van een bord met vijf of zes standvinnen. Het bord is versierd met verschillende technieken, zoals met dik opgelegde slib (een ongeglazuurde ring en stippen op de rand en een afbeelding op de spiegel) en diepe inkrassingen en ingedrukte punten (accenten). Enkele delen van het bord zijn ingekleurd met loodglazuur met kobaltoxide (groen). De afbeelding op de spiegel is grotendeels voorzien van loodglazuur. De centrale figuur lijkt een liggend mythisch wezen met het lijf van een dier en een mensenhoofd, met lange oren (of haar) en een kroon. Dergelijke keramiek is een voortzetting van het (iets oudere) 'Vlaams hoogversierd aardewerk', dat werd geproduceerd in de regio Zeeuwse Eilanden/Vlaanderen, vooral in de plaats Aardenburg. Het bord dateert uit de periode 1325-1375/1400 (afb. 74).[168]

Afb. 74. Rijk versierd bord uit de periode 1325-1375/1400: roodbakkend aardewerk met een afbeelding van een gekroond mythisch wezen.

167 Vondstnummer 9701.946. Proto- en bijna steengoed: lage en middelhoge drinkkannen o.a. met ijzerengobe. Grijsbakkend AW: o.a. fragment vuurklok. (Gevlamd) steengoed 1: kannen en drinkbekers. Roodbakkend AW: spaarzaam loodglazuur, o.a. kom en bakpannen met holle en dichte stelen.

168 Informatie datering en herkomst: S. Ostkamp en K. de Groote, persoonlijke communicatie. Deventer code: r-bor-6 (variant). Het bord vertoont stijlkenmerken van het Vlaams hoogversierd aardewerk, maar dateert uit de opvolgende periode. Van het bord zijn de meeste delen aangetroffen in deze kuil (9701.946.077). Enkele passende fragmenten zijn verzameld uit het ophogingspakket (9701.960.002). Aangenomen wordt dat het kapotte bord op het erf is weggegooid waarbij zowel delen in de kuil als in het ophogingspakket terecht zijn gekomen. Een vergelijkbaar bord, met een versiering van een dierenlijf met narrenhoofd, is gevonden bij een opgraving aan de Hopmarkt in Aalst, België (mededeling K. de Groote).

Ook is een versierde tuit van roodbakkend aardewerk in de vorm van een fabeldier gevonden (afb. 75).[169] Waarschijnlijk is het een tuit van een aquamanile. Dit is een schenkkan of –pot die werd gebruikt om de handen te wassen. Dergelijke stukken komen met name voor onder het Vlaams hoogversierd aardewerk, maar ook dit fragment zal waarschijnlijk dateren uit de periode 1325-1375/1400.

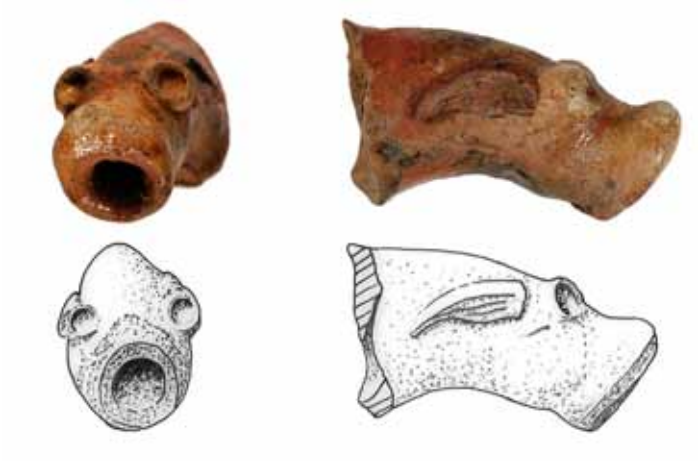

Afb. 75. Tuit van een aquamanile van rijk versierd roodbakkend aardewerk in de vorm van een fabeldier.

Daarnaast werd ook een fragment van een kom van versierd roodbakkend aardewerk gevonden. Op de zijkant is applique aanwezig in de vorm van rozetten met spaarzaam loodglazuur (afb. 76). Het gaat om roodbakkend aardewerk in de traditie van het Vlaams hoogversierd aardewerk. Dit fragment kan eveneens gedateerd worden in de periode 1325-1375/1400.

Afb. 76. Komfragment van roodbakkend aardewerk met applique rozetten.[170]

Een vierde bijzonder voorwerp van keramiek is een deel van een beeldje van pijpaarde (afb. 77).[171] Mogelijk stelt het een persoon in een lang gewaad voor. Links lijkt een knielende persoon afgebeeld. Op de sokkel is een gestempelde versiering van een springend (fabel)dier aanwezig.

Afb. 77. Fragment van een beeldje van pijpaarde.

169 Inventarisnr. 701.1068.006.

170 Inventarisnr. 9701.1206.149. Deze vondst is waarschijnlijk in een verkeerd vondstnr./zak terecht gekomen. Het is mogelijk dat dit een jonger stuk keramiek betreft.

171 Inventarisnr. 9701.946.064.

De textielvondsten uit kuil S582 bestaan uit een pluk haar en een geweven band.[172]
Het natuursteen omvat een fragment van een zandstenen vijzel, twee natuurstenen mallen, twee fragmenten kalksteen en twee leistenen met ingekraste figuren.[173]
Met de twee gietmallen[174] konden metalen voorwerpen gegoten worden, maar het is niet precies bekend welk soort en waarvoor ze gebruikt werden. De eerste mal is rechthoekig en bestaat uit één helft van zeer grofkorrelige kalksteen. Dit exemplaar is 13,5 lang, 7,3 breed en 2,5 cm dik.[175] Aan de onderzijde bevinden zich twee gaten waarmee de ene helft op de andere (ontbrekende) kon worden geklemd. In de mal zijn negen sleuven aangebracht waarin het gesmolten metaal kon worden gegoten. Dit leverde ruitvormige, gepunte staafjes op. Het zou hier kunnen gaan om zogenoemde elzen. Dit zijn priemen die onder andere door leerbewerkers gebruikt werden. In het ophogingspakket zijn enkele ijzeren elzen aangetroffen.[176]
De tweede mal bestaat ook uit één zijde en is 8,8 cm lang, 7,3 cm breed en 1,7 cm dik.[177]
Deze mal is gemaakt van een fijnkorrelige kalkzandsteen. In de vier hoeken zijn gaten aanwezig waarmee dit deel op de andere zijde kon worden bevestigd. Het gietkanaal is niet aanwezig op de gevonden helft. In het midden is een uitsparing gesneden voor een taps toelopende ring. Mogelijk gaat het om een mal voor spinklosjes.

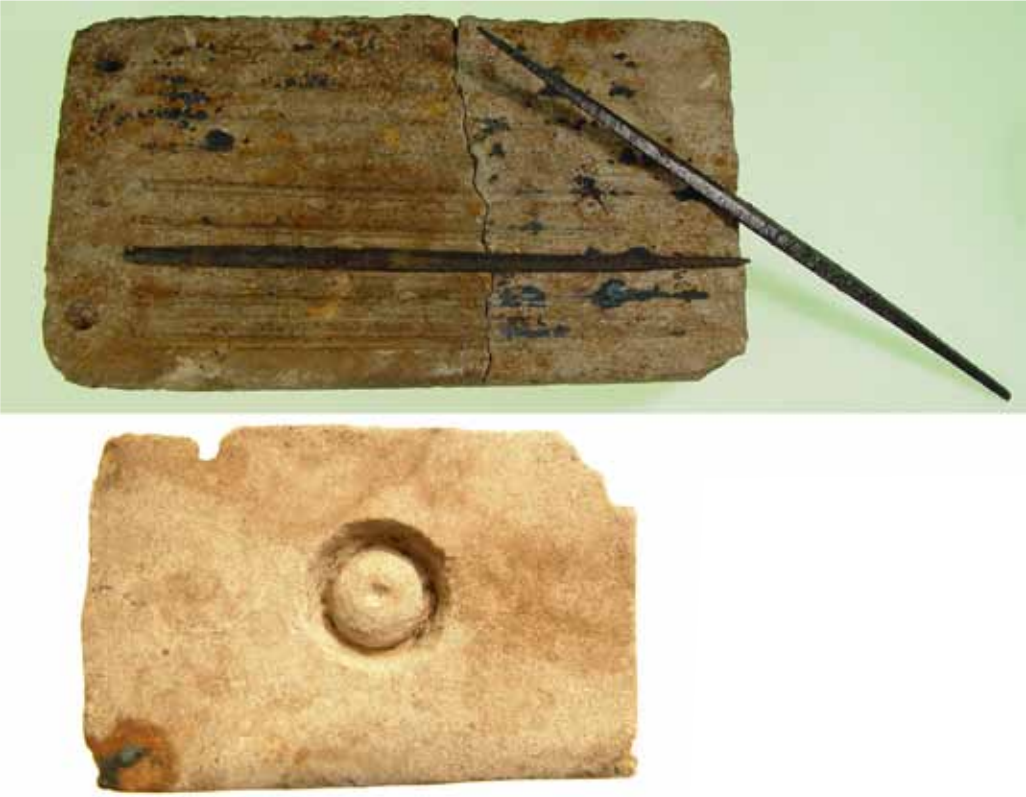

Afb. 78. Gietmallen uit grondspoor S582. De bovenste mal is afgebeeld met het mogelijke gietproduct: kleine ijzeren priemen.

Op de twee opgegraven kalksteen blokjes zijn tekens ingekrast. Op één daarvan staat de Griekse letter pi. Op het andere blokje lijkt een gestileerd heraldisch wapen afgebeeld,

172 Beide zijn niet nader onderzocht. Inventarisnrs. 9701.1068.001 en 9701.1068.002.
173 Vijzel inventarisnr. 9701.1068.003. Kalksteen blokken 9701.946.030 en 9701.946.031. Leistenen 9701.946.32 en 9701.951.001.
174 Inventarisnrs. 9701.954.001 en 9701.962.001.
175 Inventarisnr. 9701.954.001.
176 Het gebruik van de mal, voor het maken van ijzeren priemen, is niet zeker. Het is bekend dat het rond het eind van de Middeleeuwen al wel mogelijk was ijzer te gieten (daarvóór werd ijzer alleen gesmeed), maar niet of dit specifiek ook al in de 14e eeuw gebeurde.
177 Inventarisnr. 9701.962.001.

maar het zou ook kunnen gaan om de Griekse letter sampi.[178] Als er in beide gevallen sprake is van Griekse letters, dan kunnen deze blokjes een bepaalde functie hebben gehad.

Afb. 79. Kalksteen blokjes met ingekraste (Griekse) tekens uit grondspoor S582. De letter pi (links) is ook herkenbaar op één van de leistenen uit deze kuil (zie afb. 80). Rechts is een gestileerd wapenschild of de letter sampi afgebeeld.

De leistenen uit dit grondspoor zijn heel bijzonder. Vooral de grootste plaat leisteen. Hierop zijn passeroefeningen te zien en een complexe tekening met onder andere een centrale afbeelding van het lam Gods, met in de omgang tekst, florale motieven en een fabeldier. Verder zijn een fleur-de-lis en een (letter)teken afgebeeld (afb. 80). Het tweede stuk leisteen toont eveneens passeroefeningen (op beide zijden) en er zijn geometrische/florale motieven te zien (afb. 80).
Het gaat mogelijk om tekenoefeningen van ambachtslieden uit het leerbewerkers atelier. In de ophogingslagen die mogelijk verband houden met dit grondspoor zijn meer van dergelijke schetsen gevonden. Deze worden verderop in de tekst besproken.

Afb. 80. Leistenen met tekenoefeningen uit grondspoor S582. Rechtopstaand: lei met een tekening van het Lam Gods met in de omgang een florale en (fabel)dier versiering. Liggend: voor- en keerzijde van een lei, met passeroefeningen en geometrische en florale motieven[179] (Tekening: M.C. Dorst).

178 Inventarisnrs. 9701.946.030 en 9701.946.031. Transscripties mevr. M. Rijkelijkhuizen, www.elpenbeen.nl

179 Inventarisnrs. rechtopstaand: 9701.951.001 en liggend: 9701.946.032.

De metaalvondsten uit grondspoor S582 bestaan uit een bel, een ring, een kledinghaak, een ijzeren knijpschaar, een mes en enkele sintels.[180]

Afb. 81. IJzeren knijpschaar uit grondspoor S582.[181]

De vulling van dit grondspoor bestond voor het grootste deel uit leervondsten, waaronder 197 (delen van) eindproducten. In volgorde van aantallen gaat om schoenen, messchedes, dolkschedes, riemen, foedralen, trippen en een zwaardschede. Veruit de meeste resten zijn productieafval, namelijk 4943 fragmenten (tabel 3).

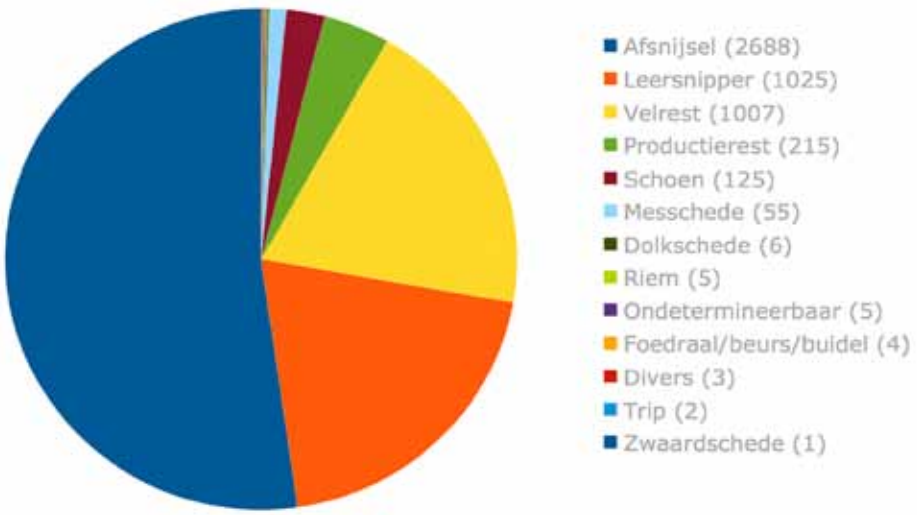

Tabel 3. Overzicht van de leerresten uit grondspoor S582.

Onder de 125 resten van schoenen zijn verschillende types (modellen) aanwezig. Het meest voorkomende type is een instapschoen die met een leren strip ter hoogte van de wreef kon worden dichtgemaakt met een leren knoop (type 35). Een ander type is een lage instapschoen met een sluiting aan de zijkant (type 50). De sluiting van dit type bestaat uit een leren veter. Het derde type is een lage instapschoen die met een veter ter hoogte van de wreef kon worden vastgemaakt (type 70). In kleinere aantallen komen type 75, 60 en 30 voor. Type 75 werd op de wreef vastgemaakt met een veter-met-knoop, type 60 is een variant van type 70 en type 30 is een schoen die vastgemaakt kon worden met een om de enkel geslagen, gespleten riem.
Zeker in vergelijking met de inhoud in kuil/laagte S581 waren in S582 opvallend veel mes- en dolkschedes aanwezig en één zwaardschede. In totaal zijn in dit grondspoor 55 messchedes en zes dolkschedes gevonden. Deze zijn vrijwel allemaal versierd met ingedrukte/gestempelde motieven waaronder geometrische patronen, florale decoraties, vogels en een (fabel)dier. Sommige messchedes hebben aan de achterzijde een extra vakje voor een kleiner mesje (afb. 82, 83 en 84).

180 Vondstnr. 946 waaronder de inventarisnrs. 9701.946.029 (kledinghaak) en 9701.946.033 (mes) en 9701.946.952.001 (knijpschaar).
181 Inventarisnr. 9701.952.001.

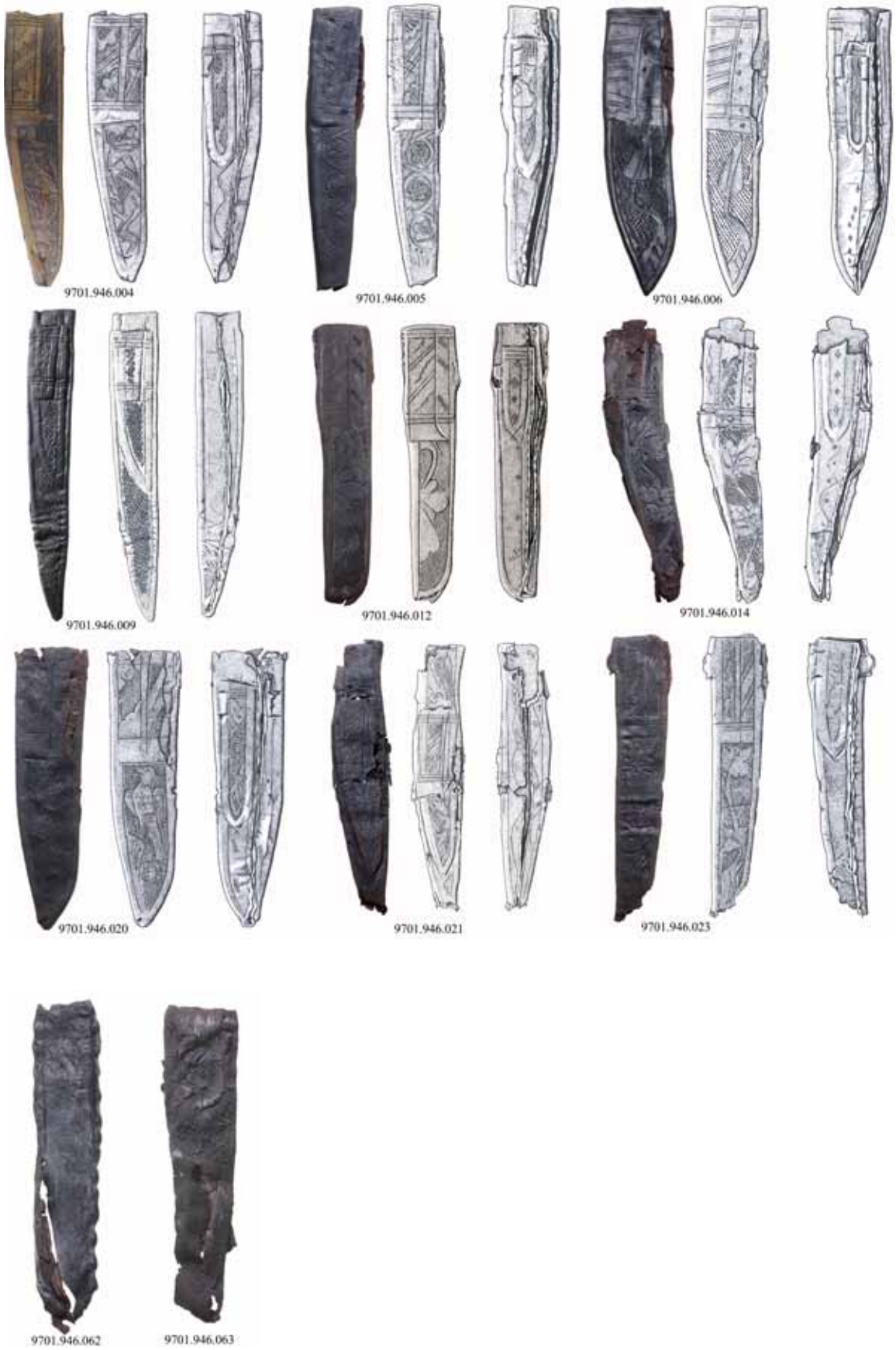

Afb. 82 en 83. Enkele mes- en dolkschedes uit grondspoor S582. Hier is zowel een variatie te zien van de verschillende soorten schedes alsook de verschillende decoraties (tekeningen: H. Oosterveer).

Afb. 84. Enkele mes- en dolkschedes uit grondspoor S582. Hier is zowel een variatie te zien van de verschillende soorten schedes alsook de verschillende decoraties (tekeningen: H. Oosterveer).

Naast schoenen en mes- en dolkschedes zijn ook vijf riemen van rundleer gevonden. Ze hebben een lengte tussen de 19 en 38 cm en bij enkele riemen zijn nog de resten van een messing riemtong en een gesp aanwezig. Twee riemen zijn versierd met een gestempeld motief.

De vier foedraalresten (delen van leren houders/etuis) zijn onder andere gemaakt van rund- en kalfsleer.[182] Twee foedralen zijn houders voor wasplankjes. De breedtes variëren tussen de 5,2 en 7,5 cm. De buitenste laag is voorzien van decoraties met (pseudo)heraldische motieven van balken en chevron-versieringen in vier velden (afb. 85). Bij één exemplaar in het bijzonder (9701.946.066) blijkt dat de decoraties door middel van een groot aantal technieken is aangebracht. De kaderlijnen van de vier velden en de chevronversieringen zijn ingedrukt, de balkversieringen zijn weggesneden en de daar doorheen lopende diagonalen zijn weggekrast. In de velden met de chevronversiering is ten slotte nog een ingeprikt lijntjespatroon aanwezig (afb. 85).

Afb. 85. Vier foedraalresten uit de vulling van grondspoor S582. De onderste twee zijn houders voor wasplankjes (tekeningen: O. Goubitz).

Kuil/laagte S583 (1997, vondstnrs. 955, 958)

Dit was een vierkante kuil van circa 1,4x1,15 m met schuine wanden en een diepte van 30 cm. De vulling bestond uit zwarte, sterk organische klei met mest, leerresten en een deel van het houten binnenwerk van een (zwaard)schede.[183]

182 Inventarisnrs. 9701.946.052 (kalf), 9701.946.065 (?),9701.946.066 (kalf) en 9701.946.076 (rund).

183 Dit is een (fragment) plaatje hout van 4,5 cm lang met aan één zijde een (vermoedelijke) afdruk van leerbekleding met een geometrisch patroon.

De leervondsten bestaan uit een riem(fragment) met een geometrisch patroon van lijnen en graankorrel/fleur-de-lis indrukken, twee onversierde zwaardschedes, een dolkschede en drie messchedes (afb. 86). De in de kuil aanwezige leersnippers zijn niet verzameld.

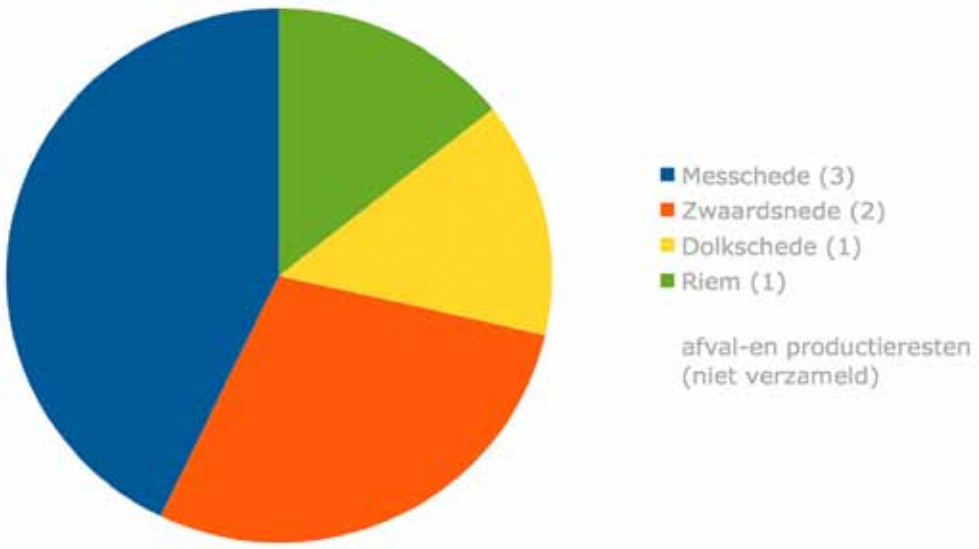

Tabel 4. Overzicht van de leerresten uit grondspoor S583.

De dolkschede is voorzien van een versiering van ruiten en fleur-de-lis en op de messchedes zijn geometrische patronen, mogelijk een fabeldier (draak?) en florale versiering aangebracht (afb. 86).

Afb. 86. Linksboven: een dolkschede. Rechts en onder: drie messchedes uit de vulling van grondspoor S583 (tekeningen: H. Oosterveer).

Van grondspoor S583 is in 1997 een grondmonster genomen. De botanische (macro)resten (zaden) daarin zijn alsnog gedetermineerd in 2014.[184] Naast veel wilde- en onkruidplanten, fruit (appel/peer, kers, pruim en druif), noten (hazelnoot en walnoot) en nutsplanten (wouw - een gele verfstof – en hennep – van de vezel werd ondermeer touw gemaakt -), zijn er ook twee groentes aangetroffen: biet en spinazie. Vooral de vondst van spinazie is leuk, want deze groente moest eigenlijk geoogst worden voordat de plant in het zaad schoot, anders zaten er allemaal zaadjes tussen de bladeren (tegenwoordig is dat eruit gekweekt). Blijkbaar is dat hier niet op tijd gelukt.

Tabel 5. Botanische resten uit een grondmonster uit grondspoor S583.

Latijnse naam	**Deel van de plant**	**Plantnaam**
Anthriscus cf. sylvestris	vrucht	Fluitenkruid
Arctium sp.	vrucht	Klit
Atriplex sp.	vrucht	Melde
Beta vulgaris ssp.	vrucht	Biet
Bidens cernua	vrucht	Knikkend tandzaad
Bidens sp.	vrucht	Tandzaad
Bidens tripartita	vrucht	Veerdelig tandzaad
Cannabis sativa	vrucht	Hennep
Carex sp.	urntje	Zegge
Chenopodium album	vrucht	Melganzenvoet
Chenopodium sp.	vrucht	Ganzenvoet
Corylus avelana	vrucht	Hazelaar
Dipsacus fullonum	stekel	Grote kaardenbol
Eleocharis sp.	vrucht	Waterbies
Foeniculum vulgare	vrucht	Venkel
Juglans regia	vrucht	Okkernoot (Walnoot)
Juncus sp.	zaad	Rus
Linum cf. usitatissimum	zaad	Vlas
Malus/Pyrus sp.	zaad	Appel/Peer
Myrica gale	zaad	Wilde gagel
Papaver argemone	zaad	Klaproos
Persicaria hydropiper	vrucht	Waterpeper
Persicaria lapathifolia	vrucht	Beklierde duizendknoop
Persicaria sp.	vrucht	Duizendknoop
Prunus avium/cerasus	steenkern uit steenvrucht	Zoete/Zure Kers
Prunus domestica	steenkern uit steenvrucht	Pruim
Ranunculus cf. sardous	zaad	Behaarde boterbloem
Raphanus raphanistrum	vrucht	Knopherik (Wilde Radijs)
Reseda luteola	zaad	Wouw
Rumex sp.	vrucht	Zuring
Schoenoplectus lacustris	vrucht	Mattenbies
Sphagnum sp.	leaflets	Veenmos
Spinacia oleracea	vrucht	Spinazie
Typha sp.	zaad	Lisdodde
Vitis vinifera	zaad	Wijnstok (Druif)

184 Onderzoek door J. Spierenburg (bachelor-student Universiteit Leiden, onder begeleiding van R.M.R. van Oosten, universitair docent middeleeuwse en stadsarcheologie) in het kader van een botanisch vergelijkend onderzoek naar mestkuilen.

Kuil/laagte S597 (1997, vondstnrs. 972, 979)
Dit was een langgerekte spoor van circa 1,7x0,5 m met een diepte van 15 cm. De vulling bestond uit zwarte, sterk organische klei met mest, veel leerresten, keramiek, metaal en enkele resten van het houten binnenwerk van een zwaardschede.
Het keramisch materiaal bestaat uit fragmenten van bijna-steengoed kannen, lage kannen van steengoed 1, fragmenten van een vuurstolp en kannen en kommen van grijsbakkend aardewerk en roodbakkend aardewerk, waaronder delen van een vuurstolp, grapen en bakpannen met gegolfde rand. De bakselgroepen en types zijn te dateren in de eerste helft van de 14e eeuw.

De metaalvondsten omvatten ondermeer het lemmet van een ijzeren mes en messing beslag van een (dolk)schede (afb. 87).[185] Dit beslagdeel zat oorspronkelijk op het uiteinde van de schede en bestaat uit vier delen. In sommige delen van de schede waren nog resten hout van het binnenwerk aanwezig. In hetzelfde grondspoor werd nog een ander deel van houten binnenwerk gevonden dat er mogelijk bij hoort.

Afb. 87. Links: ijzeren meslemmet. Rechts: (dolk)schedebeslag.

Ook deze kuil bevatte voornamelijk leerresten, waaronder 56 (fragmenten van) eindproducten. In volgorde van aantallen gaat het om schoenen, messchedes, trippen, een riem, een foedraal, een buidel, een onderdeel van een zwaardschede en een onbekend voorwerp. Het merendeel (2001 fragmenten) betreft productieafval (tabel 6).

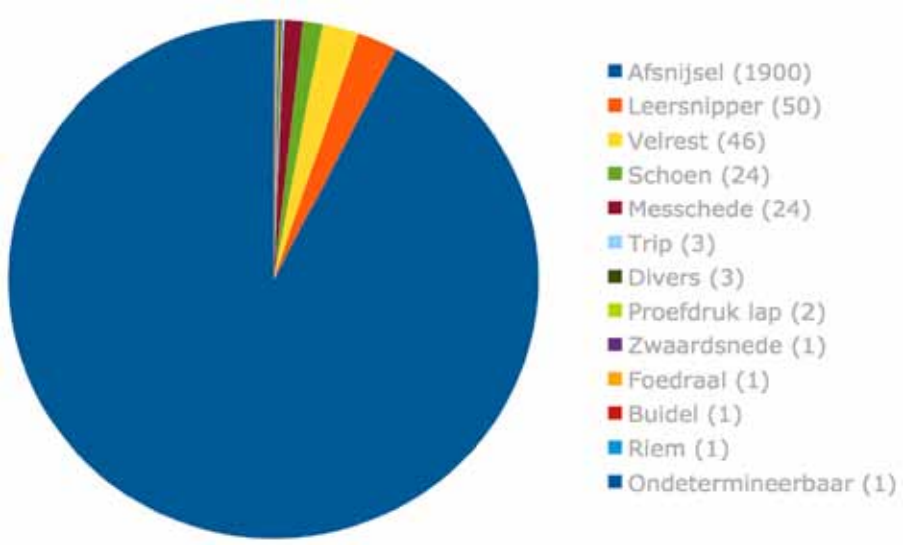

Tabel 6. Overzicht van de leerresten uit kuil S597.

185 Het metaal betreft verder nog een riembeslagje, een steelfragment van een lepel, een ijzeren nagel en een speld.

Onder de aanwezige schoen- en trip(resten) zijn de types 35, 60 en 110 I te herkennen. In de kuil waren voornamelijk messchedes aanwezig. Ze zijn qua type en decoraties vergelijkbaar met de messchedes in de hiervoor besproken grondsporen. Geometrische stempelpatronen (graankorrel en fleur-de-lis) en florale motieven domineren. Eén exemplaar was versierd met fabeldieren, waarschijnlijk gevleugelde draken (afb. 88).

Afb. 88. Enkele messchedes uit de vulling van kuil S597, met linksboven de schede met gevleugelde draken (tekeningen: H. Oosterveer).

Uit deze kuil kwamen ook nog een fragment (de bovenrand met veter) van een kalfsleren buidel en twee lappen met proefdrukken voor een versiering met een radstempel en een fleur-de-lis stempel (afb. 89).[186]

Afb. 89. Leren lappen met daarop proefdrukken voor versieringen met een radstempel (links) en een fleur-de-lis (rechts).

Van één klein stukje leer bleef het gebruik aanvankelijk een raadsel. Maar leerspecialist Olaf Goubitz maakte ter verduidelijking een tekeningetje van een zwaard met zwaardschede. En daar bleek bovenaan, rond het zwaardgevest, ook nog een soort 'hoedje' bij te horen: een regenleertje. Dit moest voorkomen dat er regenwater in de schede kon lopen. Het is gemaakt van rundleer en aan beide zijden versierd met een ingedrukt lijnpatroon (afb. 90).[187]

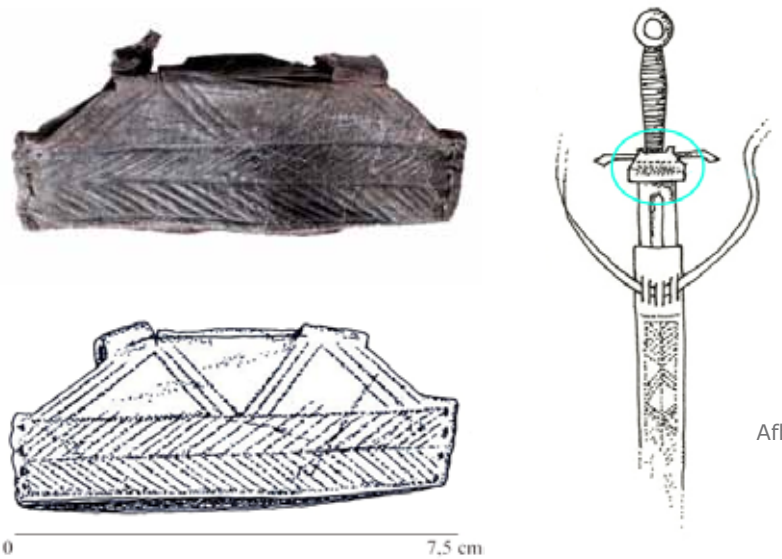

Afb. 90. Het regenleertje van een zwaardschede uit de vulling van kuil S597 (tekeningen: O. Goubitz).

Vondsten uit ophogingslagen: Kromme Elleboog

Ten slotte is in de ophogingslagen in en rondom de verschillende fases van het huis op perceel AB nog een groot aantal vondsten gedaan, met name veel leren voorwerpen en afvalresten. Hiervan is niet met zekerheid te zeggen in welke mate deze aan het huishouden van de leerbewerker (of, ná circa 1350) aan de bewoners van het huis op perceel D kunnen worden toegeschreven. De grond en het afval voor het ophogen kan ook van elders zijn aangevoerd.

186 Stadsdepot referentie 9701.972 in zak 1377 en 1378.

187 Inventarisnr. 9701.972.026. Deze vondst is afkomstig uit vlak 5, onder staander S505 van het 14e –eeuwse huis op perceel D.

De vele leerresten in de ophogingslagen vertonen echter grote overeenkomst met de (met de leerbewerker) geassocieerde grondsporen op perceel A/B. Op grond daarvan lijkt het aannemelijk dat een (groot) deel van de aanwezige gebruiks- en siervoorwerpen in de grondlagen aan de Kromme Elleboog afkomstig is van de bewoners van perceel A/B en in de laatste helft van de 14e eeuw ook van de gebruikers/bewoners van de percelen C en D.

Leer

Naast veel leerafval is in de ophogingslagen ook een groot aantal mes- dolk- en zwaardschedes en (wastablet)foedralen gevonden. Enkele bijzondere voorwerpen uit de ophogingslagen zijn een messchede met een afbeelding van een dier, een handschoen, een rijk versierde tripband, een buidel(fragment), een armbeschermer, een vingerdeel van een pantserhandschoen en een (vermoedelijk) schildfoedraal.[188]
Eén messchede was voorzien van een florale versiering en een afbeelding van een lopend dier (wolf/leeuw?) (afb. 91).[189]

Afb. 91. Messchede met een afbeelding van een dier, rechts in detail (tekeningen: H. Oosterveer).

De handschoen (voor een linkerhand) is gemaakt van geitenleer. Merkwaardig is de afwezigheid van een pinkdeel (afb. 92).[190]

Afb. 92. Leren handschoen uit een ophogingslaag die geassocieerd wordt met het huis van de leerbewerker aan de Kromme Elleboog. Rechts een tekening van de opengeklapte handschoen (O. Goubitz). Duidelijk is dat er geen pinkdeel aanwezig is geweest en dat het (missende) duimdeel een apart aangezet stuk was.

188 Vondst-inventarisnrs. 9701.1103.001, 9701.1050.077, 9701.983.002, 9701.1070, 9701.892.004 en 9701.1176.001. Tijdens het onderzoek in 2001 is in de zuidwesthoek van de put in hetzelfde ophogingspakket een tweede vingerdeel van een pantserhandschoen gevonden, vondst-inventarisnr. 2001.060.006.
189 Inventarisnr. 9701.933.003.
190 Inventarisnr. 9701.1103.001.

In ditzelfde ophogingpakket is ook een rijk versierde tripband van kalfsleer, met een tinnen gesp gevonden (afb. 93).[191] Het gaat om een speciaal soort trip die 'stillegang' genoemd werd. Dit waren luxe trippen voor gebruik binnenshuis.
Op de tripband is een gestempelde afbeelding aanwezig van een bron (fontein) met aan weerszijden twee vogels (zwanen) en een boom. Rond de afbeelding loopt een tekstband die luidt: "(minne d)oet mi dolen en (m)etten bliden foyt". Dit laat zich mogelijk vertalen als: "de liefde doet mij dwalen, maar ik ga vol blijdschap/vertrouwen op weg".
De afbeelding met tekst verwijst naar het van oorsprong 12e –eeuwse verhaal van Tristan en Isolde. In de verhaalversies vanaf begin 13e eeuw (Gottfried von Strassburg, ca. 1210), komt onder andere de zogenoemde boomgaardscene voor.[192]
Op veel tripbladen worden scènes uit het verhaal van Tristan en Isolde afgebeeld, waarbinnen de boomgaardscene de meest voorkomende is. In de scene komen de (geheime) geliefden Tristan en Isolde stiekem samen bij een bron/fontein in een boomgaard. De zwanen rond de bron zijn hier personificaties van hen beide. Vanuit de boom werden zij echter bespied door de koning (de man van Isolde) en zijn dwerg. Doordat Tristan en Isolde door de weerspiegeling in de bron doorhebben dat zijn worden bespied, weten ze net op tijd de situatie te redden.
Middeleeuwse voorstellingen van Tristan en Isolde komen veel voor op huwelijksgeschenken van een man aan een vrouw. Tripbladen met dit liefdespaar zijn ook gevonden in Reimerswaal, Leiden, Rotterdam en Mechelen.[193]

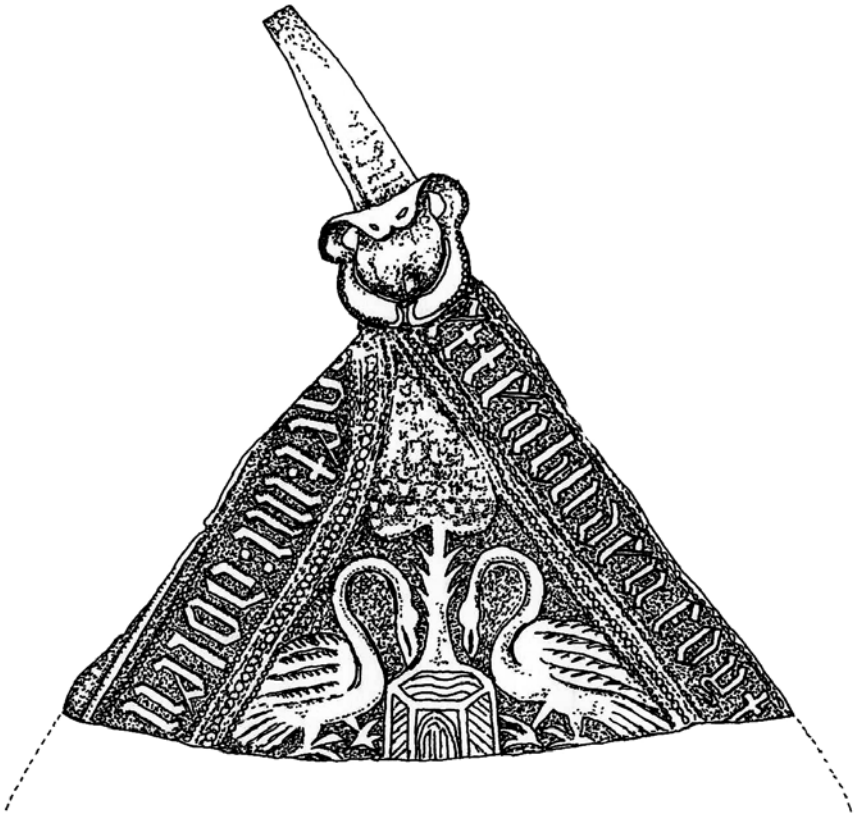

Afb. 93. Versierde tripband uit een ophogingslaag aan de Kromme Elleboog (tekening: O. Goubitz).

191 Inventarisnr. 9701.1050.077. Deze vondst is afkomstig van de stort bij de aanleg van vlak 5.
192 Zie verzen 14675-14695. http://www.hs-augsburg.de/~harsch/germanica/Chronologie/13Jh/Gottfried/got_tr23.html. En de Engelse vertaling: http://stavenhagen.net/GvS/Melot.html , tussen 14650 en 14700.
193 Brinkman 1997, 34, 35, Janssen en Thelen (red.) 2008, 144-146. De vermelding van de vondst van het tripblad uit Rotterdam staat niet in dit verhaal. Dit is gevonden tijdens het onderzoek aan de Markthal in 2011/2012.

Uit het ophogingspakket kwam één vrijwel complete leren buidel (afb. 94).[194] Het gaat om een rundleren buidel die aan een riem gehangen kon worden.

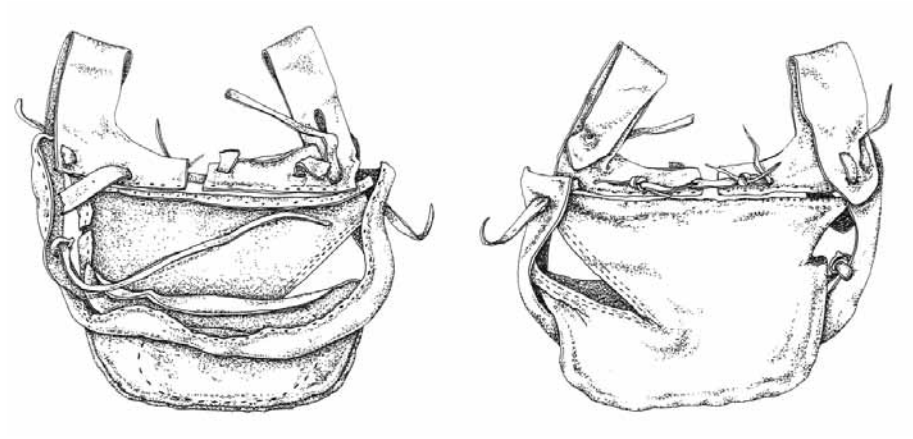

Afb. 94. Buidel uit een ophogingslaag aan de Kromme Elleboog (tekening: O. Goubitz).

Ook werd in het ophogingspakket een (rechter) onderarmbeschermer van rundleer gevonden.[195] Deze werd door middel van twee riempjes om de onderarm bevestigd. Aan de buitenkant waren oorspronkelijk metalen strips ter versteviging of versiering aanwezig. Hiervan zijn de afdrukken en gaten voor de bevestigingsnagels te zien rond de pols en bij de elleboog. Dergelijke armbeschermers werden, vaak in combinatie met een kuras, door soldaten gedragen en zorgden voor bescherming van de onderarm. Om de beschermers nog steviger te maken werd het te gebruiken leer vaak gekookt (cuir bouilli).[196]

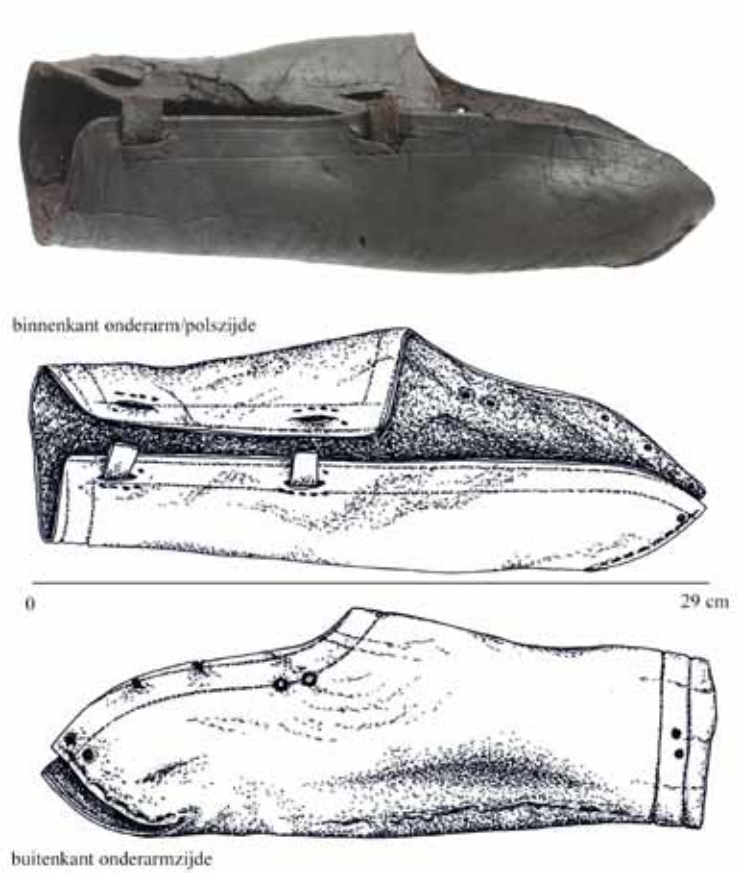

Afb. 95. Rundleren armbeschermer uit een ophogingslaag aan de Kromme Elleboog (tekening: O. Goubitz).

194 Vondstnr. 9701.1070.

195 Inventarisnr. 9701.983.002. Deze vondst is afkomstig van de stort bij de aanleg van vlak 5.

196 Een vergelijkbaar exemplaar uit 16e –eeuwse context is gevonden bij het onderzoek naar de kloosterboerderij van het St. Margarethaconvent in Leiden, Roomburg. Brandenburg 2006.

Bij het couperen van paal S538 is in een afvallaag op het zijerf van het huis van de leerbewerker een vingerdeel van een pantserhandschoen gevonden.[197] Pantserhandschoenen waren voorzien van dikke repen leer in de vorm van vingers, die op de bovenzijde van de handschoen genaaid werden of de binnenvoering vormden van een gelede, metalen pantserhandschoen (afb. 96). Ze dienden als versteviging of voering van een soort handschoen die mogelijk bij gevechtshandelingen werd gebruikt. Het gebruikte rundleer had een dikte van 4 mm. Op de plek van de knokkels zijn inkepingen gemaakt om het buigen en strekken van de vingers te vergemakkelijken.

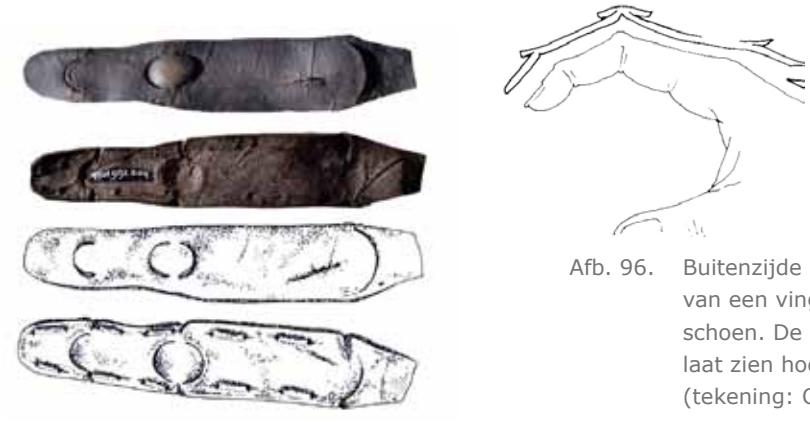

Afb. 96. Buitenzijde (boven) en binnenzijde (onder) van een vingerdeel van een pantserhandschoen. De dwarsdoorsnede van de hand laat zien hoe dit onderdeel werd gedragen (tekening: O. Goubitz).

Het fraaiste voorwerp uit dit ophogingspakket is een ronde lap leer, met een diameter van 52 cm, met een versiering van verschillende (fabel)dieren (afb. 97).[198] De centrale cirkel is door middel van een gevederd kruis verdeeld in vier kwadranten met daarin een hond/wolf, een hert, een eenhoorn-achtig fabeldier en een fabeldier met een leeuwenlijf en de torso van een gehelmde ridder. Misschien is er een relatie tussen de afgebeelde figuren. De hond/wolf achtervolgt het hert en de mythische leeuwridder lijkt te strijden met de eenhoorn. In de buitenste ring staan acht springende (fabel)dieren afgebeeld, waaronder enkele draken. In één helft zijn snedes (vijf paar) aanwezig, vermoedelijk voor de bevestiging van een riem van leer of textiel die langs de binnenzijde liep. Mogelijk is het een beschermhoes van een klein rond schild, een zogenoemde buckler of bouclier. Dit blijft echter onduidelijk aangezien er geen vergelijkbare voorwerpen bekend zijn.

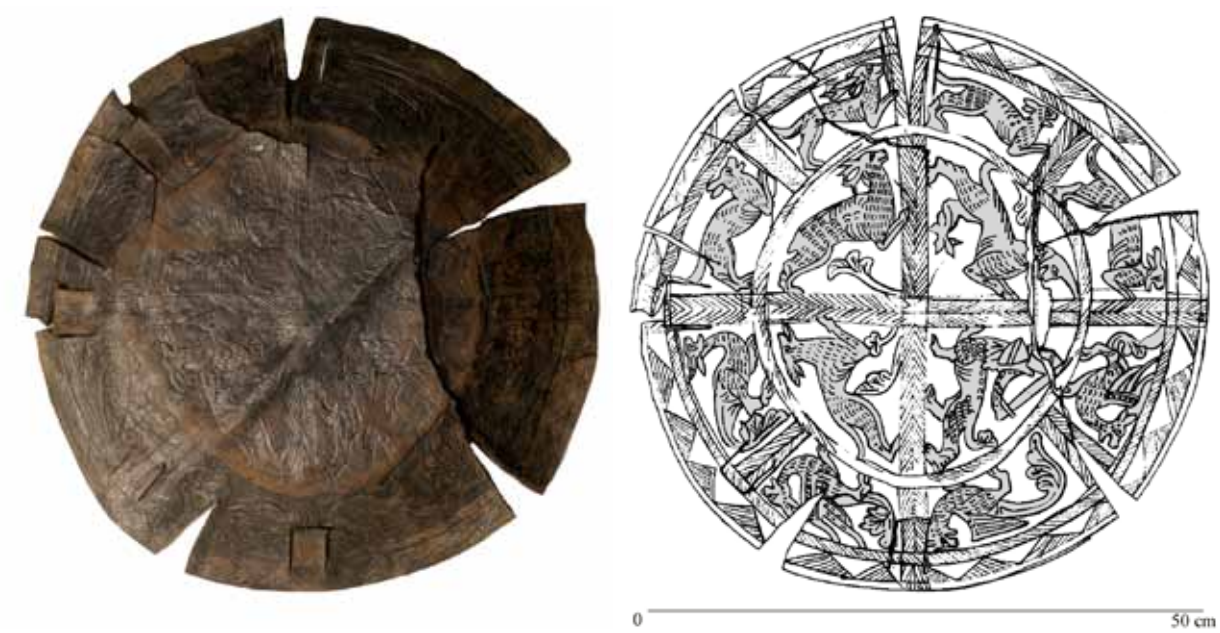

Afb. 97. Mogelijk schildfoedraal uit een ophogingslaag aan de Kromme Elleboog. De vijf paar snedes zijn te zien aan de linkerhelft (tekening: R. de Jong).

197 Inventarisnr. 9701.892.004.

198 Inventarisnr. 9701.1176.001. Deze vondst is afkomstig uit een ophogingspakket onder een strolaag in vlak 6/7 op perceel AB.

Leistenen met tekenoefeningen

Een opmerkelijke vondstcategorie uit de ophogingslagen is het natuursteen met daarop ingekraste figuren. Soortgelijke schetsontwerpen zijn ook gevonden in kuilen op het erf van de leerbewerker op perceel A/B (zie afb. 80). Deze kunnen geassocieerd worden met het atelier van de leerbewerker en dat lijkt ook het geval voor de 11 leistenen met ingekraste figuren die in de ophogingslagen zijn gevonden.[199] Op de meeste leistenen zijn slechts onduidelijke motieven en lijnen ingekrast. Daarnaast zijn er leien met de letter M, een passeroefening, geometrische motieven en twee voorstellingen van de kruisiging van Christus gevonden (afb. 98 en 99).[200] Tussen de beide kruisigingsafbeeldingen bestaat een groot stilistisch verschil. Op de ene zijn de anatomische verhoudingen goed en (met name) de gezichten zeer gedetailleerd afgebeeld. De ander is een ruwe schets die gemaakt zou kunnen zijn door een leerling(gezel) of een kind.

Op de meest gedetailleerde kruisigingscène zijn ook Maria en Johannes de Evangelist afgebeeld. Op het bordje boven het kruis staat de afkorting I.N.R.I. te lezen. Dit staat voor IESUS NAZARENUS REX IUDAEORUM, oftewel Jezus van Nazareth, koning der Joden. Het was gebruikelijk dat op een tekstbordje werd geschreven voor welke misdaad de veroordeelde was gekruisigd. De aanklacht boven het kruis van Jezus zou, als belediging aan de joden, in opdracht van de Romeinse prefect Pilatus zijn geplaatst omdat deze zich door hen onder druk gezet voelde.

Afb. 98. Leisteen met een ingekraste letter M en een lei met passeroefening met geometrische motieven. De rechter lei is afkomstig uit de opvulling van de sprant.[201]

Afb. 99. Leien met ingekraste voorstellingen van de kruisiging van Jezus.[202] In detail de gezichten van Maria en Johannes de Evangelist (tekeningen: M.C. Dorst).

199 Opgraving 1997, inventarisnrs. 1142.001, 1253.001, 1136.035, 1138.004, 1253.001, 951.001, 1206.004, 920.008, 1070.123, 1232.012.

200 Inventarisnrs. 9701.1070.123, 9701.1232.012, 9701.1142.001 en 9701.1253.001.

201 Inventarisnrs. 9701.1070.123 en 9701.1232.012.

202 Inventarisnrs. 9701.1142.001 en 9701.1253.001.

Keramiek

De keramiek bestaat voornamelijk uit kannen van bijna-steengoed en steengoed. Daarnaast komen ook steengoed bekers voor, waaronder een bijzonder exemplaar met een puntneusgezicht (afb. 100). Dit exemplaar betreft mogelijk ruis, aangezien het waarschijnlijk uit de 16e eeuw dateert.

Afb. 100. Overzicht van de verschillende soorten kannen en bekers van bijna-steengoed en steengoed 1 uit de ophogingslagen aan de Kromme Elleboog (ca. 1300-1350).

De andere bakseltypen zijn grijsbakkend, roodbakkend en witbakkend aardewerk. Hiertussen bevinden zich ook enkele completere en/of bijzondere voorwerpen, waaronder een (vrijwel) complete pelgrimshoorn van witbakkend aardewerk, fragmenten Vlaams hoogversierd aardewerk en een lokaal gemaakte imitatie-steengoed kan van roodbakkend aardewerk (afb.101).

Afb. 101. Overzicht van enkele stukken roodbakkend aardewerk, grijsbakkend aardewerk, Maaslands witbakkend aardewerk en Vlaams hoogversierd aardewerk uit de ophogingslagen aan de Kromme Elleboog (ca. 1300-1350).

Metaal

De metaalvondsten omvatten loodtin insignes, sieraden, messen, gereedschappen, loodtin penningen en enkele speciale voorwerpen. Deze vondstcategorieën zijn niet nader uitgewerkt. In hoofdstuk 7.2 worden de middeleeuwse loodtin insignes samenvattend besproken.

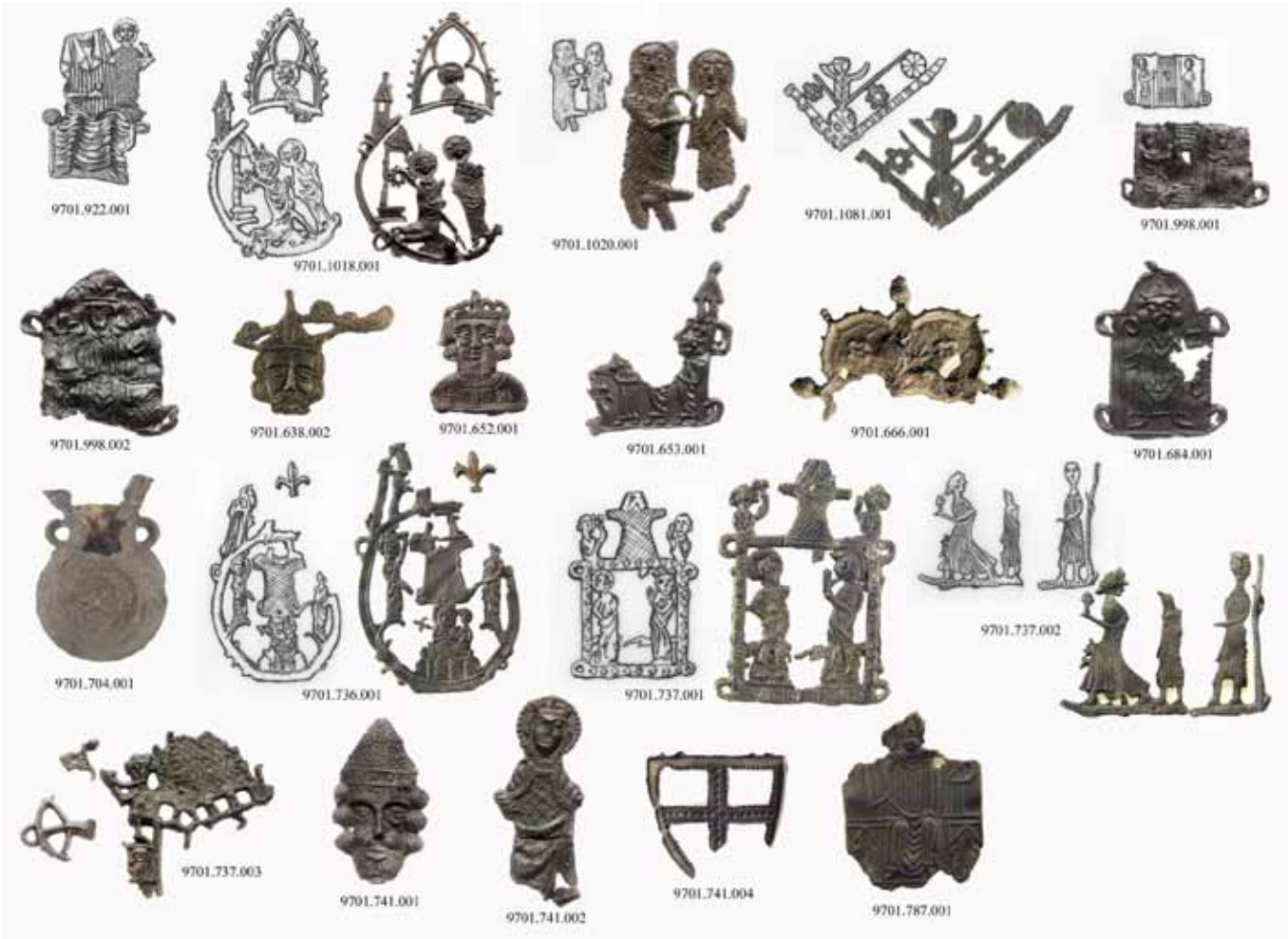

Afb. 102, 103 en 104. Overzicht van de meest complete loodtin insignes uit de ophogingslagen aan de Kromme Elleboog (ca. 1300-1350/1400).

9701.823.001
9701.823.002
9701.914.001
9701.915.001
9701.924.001 &
9701.1263.013
9701.922.001
9701.927.001
9701.927.002
9701.927.003
9701.957.001
9701.957.002
9701.957.003
9701.957.008
9701.959.001
9701.959.002
9701.959.004
9701.967.001
9701.974.002
9701.980.001
9701.986.001
9701.1050.055

9701.994.001
9701.998.031
9701.1020.004
9701.1022.001
9701.1050.002
9701.1066.001
9701.1067.001
9701.1069.001
9701.1070.001
9701.1070.003
9701.1070.005
9701.1070.007
9701.1071.003
9701.1078.001
9701.1078.002
9701.1078.004
9701.713.003
9701.703.001
2001.059.012
2001.059.013
2001.066.
2001.066.
2001.066.017

De sieraden bestaan vooral uit lood-tin (gesp)broches. Deze zijn voornamelijk versierd met een voorstelling van een buste, maar soms ook met een siersteen (waaronder barnsteen) en (gekleurde) glasparels.[203] Sommige hebben een religieuze voorstelling zoals het Lam Gods of een frontale voorstelling van een hertenkop (afb. 105 en 107).[204] De laatste is mogelijk afkomstig uit St. Hubert in België, waar de schrijn van deze heilige staat. St. Hubert was de bisschop van Maastricht en Luik en de beschermheilige van jagers.[205] Daarnaast zijn er ook enkele eenvoudige ringen gevonden, een gesp en sier- en letterbeslagjes die waarschijnlijk op kledingsstukken en –accessoires hebben gezeten. Ze zijn versierd met florale motieven, een adelaar, (pseudo)teksten en een draak. Op een beslagje staan waarschijnlijk de letters "b n" afgebeeld (afb. 107). Dit kunnen de initialen zijn geweest van de eigenaar van het voorwerp waarop het beslag bevestigd was.[206]

Afb. 105. Overzicht van de verschillende sieraden uit de ophogingslagen aan de Kromme Elleboog (ca. 1300-1350/1400).

203 Afb. 106, 9701.1048.001, 9701.974.001, 9701.1078.005 (barnsteen).
204 Afb. 105, 9701.687.001 en afb. 7, 9701.1182.008).
205 Mitchiner 1986, 267.
206 Transscriptie mevr. M. Rijkelijkhuizen, www.elpenbeen.nl.

Afb. 106. Overzicht van de verschillende sieraden uit de ophogingslagen aan de Kromme Elleboog (ca. 1300-1350/1400).

Afb. 107. Overzicht van enkele stukken sierbeslag en gespen uit de ophogingslagen aan de Kromme Elleboog (ca. 1300-1350/1400).

De speciale metalen voorwerpen bestaan uit twee (incomplete) loodtin beeldjes van ridders die waarschijnlijk zijn gebruikt als kinderspeelgoed. Eén ridder zit op een paard, van de ander is een hoge, met vogel versierde toernooihelm bewaard gebleven. Twee andere kinderspeelgoedjes zijn een miniatuur grape en een miniatuur kan van loodtin. Naast dit kinderspeelgoed zijn ook twee loden vogelfluitjes gevonden en twee holle beeldjes van doedelzakspelers met een kap over hun hoofd. De functie van dit object is niet bekend, maar ze hebben duidelijk een erotische betekenis (de doedelzak is aangesloten op het opgerichte geslachtsdeel). Mogelijk hadden ze eenzelfde (spottende) sierfunctie als erotische insignes.
Ook is er een veerhouder van loodtin gevonden.[207] Dit is een pijpje van loodtin waarin een veer gestoken kon worden. Op de voorzijde is een figuurtje afgebeeld, waarschijnlijk St. Joris. Onder zijn voeten is de draak nog net te herkennen.[208]
Een bijzonder siervoorwerp is een hol beeldje van een zingende vogel van loodtin. Aan de snavel heeft iets gemonteerd gezeten. Mogelijk heeft de vogel op een bepaalde manier kunnen zingen.

207 Afb. 108, 9701.741.003.
208 Van Beuningen et al 2012, afb. 2389-2391.

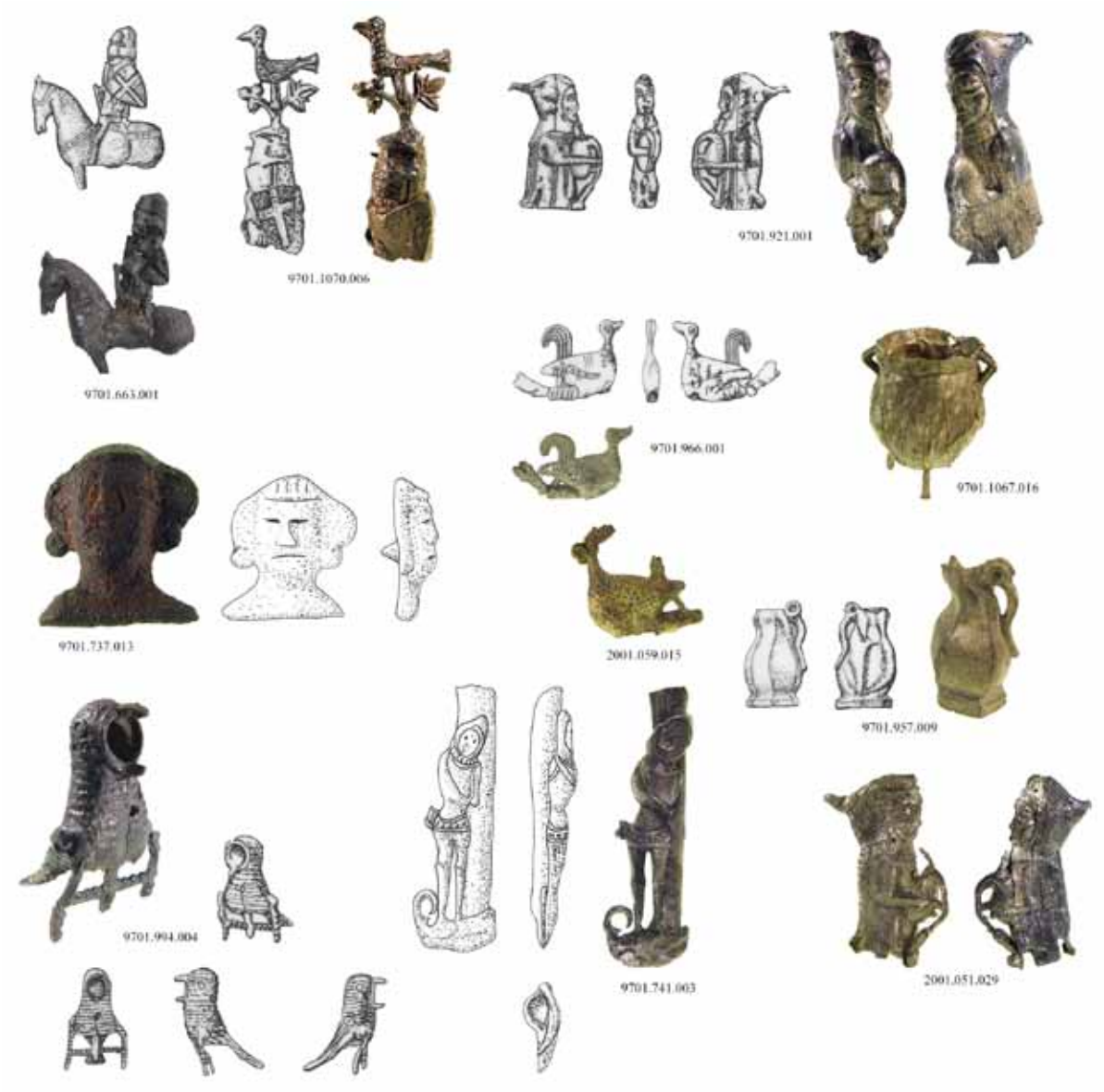

Afb. 108. Overzicht van enkele bijzondere metalen (sier)voorwerpen uit de ophogingslagen aan de Kromme Elleboog (ca. 1300-1350/1400).

In de ophogingslagen is een groot aantal messen gevonden (afb. 109 en 110). De meeste zijn eenvoudige ijzeren messen met houten en benen heften. Eén exemplaar was rijk versierd, met een benen heft met barnstenen inleg (afb. 110). Eén meslemmet is een speciaal door leerbewerkers gebruikt leermes (afb. 110).[209]

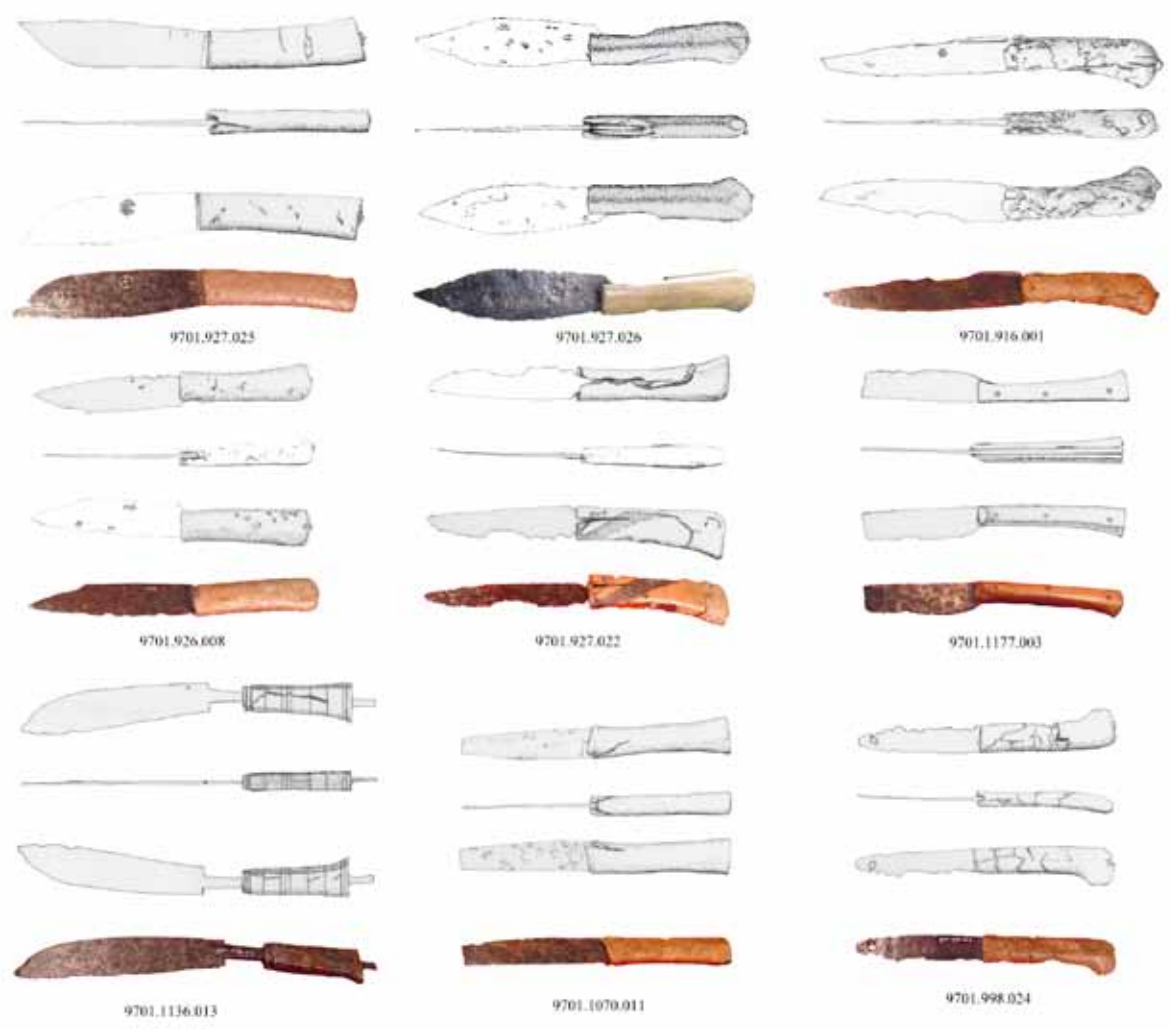

Afb. 109. Overzicht van de meest complete messen uit de ophogingslagen aan de Kromme Elleboog (ca. 1300-1350/1400).

209 Afb. 110, 9701.928.008 (benen heft met barnsteen), 9701.957.015 (leerbewerkersmes).

Afb. 110. Overzicht van de meest complete messen uit de ophogingslagen aan de Kromme Elleboog (ca. 1300-1350/1400).

In de categorie werktuigen bevinden zich enkele bijzondere gebruiksvoorwerpen, waaronder een ijzeren zwaardlemmet en een ijzeren pijlpunt. Daarnaast zijn ook enkele gereedschappen opgegraven zoals een handboor met houten handvat[210], (knijp)scharen, een bijl en een knijptang. Andere ambachtsbenodigdheden zijn een versierde schrijfstift van messing, vingerhoedjes, een loden naaldenkokertje en een deel van een kleine balans. Ook zijn er voorwerpen gevonden die gebruikt werden om het huis te verlichten, zoals een ijzeren kandelaar op pootjes en een zware ijzeren kandelaar met handvat. Daarnaast is een relatief groot aantal sloten gevonden, alsmede een fragment van een maliënkolder, een lood-tin rammelaar, een achthoekig fluitje van messing, een ijzeren bel en een messing tandenstoker met eikelversiering (afb. 111 en 112).

210 Dergelijke handboren worden onder andere ook gebruikt door leerbewerkers.

Afb. 111 en 112. Speciale voorwerpen van metaal uit de ophogingslagen aan de Kromme Elleboog (ca. 1300-1350/1400).

In de ophogingslagen zijn veel loden penningen gevonden (afb. 113, 114 en 115). Het grootste deel betreft eenvoudige penningen met aan weerszijden een simpele geometrische, florale of heraldische voorstelling of een menselijk gezicht.
Daarnaast zijn er ook munt-imitaties aanwezig. Deze penningen zijn waarschijnlijk voor meerdere doeleinden gebruikt, zowel bij rekenactiviteiten op een rekenbord, als inzet bij (gok) spellen en als substituut voor klein-/wisselgeld. In een aantal penningen (met name bij de munt-imitaties) is opzettelijk een gat gemaakt. Deze zullen in tweede instantie zijn gebruikt als hanger.

Afb. 113, 114 en 115. Overzicht van de loodtin penningen uit de ophogingslagen aan de Kromme Elleboog (ca. 1300-1350/1400).

9701.1070.099
9701.1071.005
9701.1071.006
9701.1078.012
9701.1078.013
9701.1078.014
9701.1078.015
9701.1078.016
9701.1078.017
9701.1078.018
9701.1078.019
9701.1078.020
9701.1043.004
9701.1043.005
9701.1050.014
9701.1050.015
9701.1050.017
9701.1050.018
9701.1050.019
9701.1050.020
9701.1050.021
9701.1050.023
9701.1050.024
9701.1050.025
9701.1050.026
9701.1051.005
9701.1066.002
9701.1066.003
9701.1064.005
9701.1064.006
9701.1064.007
9701.1064.008
9701.1067.004
9701.1067.005
9701.1067.006

9701.1069.005
9701.1069.007
9701.1003.001
9701.980.002
9701.981.001
9701.925.001
9701.986.003
9701.990.001
9701.990.002
9701.998.009
9701.998.010
9701.998.011
9701.998.012
9701.956.001
9701.956.002
9701.957.014
9701.959.006
9701.959.007
9701.920.002
9701.920.003
9701.966.003
9701.948.001
9701.948.002
9701.948.003
9701.948.004
9701.926.003
9701.927.009
9701.927.010
9701.927.011
9701.934.004
9701.938.006
9701.939.001
9701.919.001

De natuurstenen voorwerpen betreffen fragmenten van vijzels en drie gietmallen. Eén mal voor loden penningen is gemaakt van leisteen. Een tweede mal, waarschijnlijk voor een floraal sierbeslagje, is gemaakt van kalkzandsteen. In de derde mal konden aan beide zijden verschillende voorwerpen gegoten worden. De ene zijde was voor een gesp en een riemtong met fleur-de-lisversiering, de andere voor koppelpassanten of ringen met een angel.

Afb. 116. Gietmallen en één van de vijzelfragmenten van natuursteen uit de ophogingslagen aan de Kromme Elleboog (ca. 1300-1350/1400).

Kolfstraat: perceel H

Tonput S527 (1998, vondstnrs. 393-408)[211]

Deze put bestond uit twee op elkaar gestapelde tonnen met een diameter van circa 60 cm. Waarschijnlijk hebben de tonnen in eerste instantie gediend als waterput en secundair als afvalput. Het vondstmateriaal uit de vullingen van de twee tonnen is te dateren in de periode 1275-1375/1400. Dit betreft keramiek, bouwmaterialen, hout, leer, metaal, barnsteen kralen en turf.[212]

Afb. 117. Het couperen van tonput S527 en het verzamelen van het vondstmateriaal. Onderin is een aantal steengoed kannen te zien.

211 NAP-hoogte top = -3,01 m.

212 Vondstnummers 1998: V393, V394, V396, V397, V398, V399, V401, V402, V403, V404, V405, V406, V408. De bouwmaterialen betreffen leifragmenten, bakstenen (kloostermop formaat) en een ongeglazuurde plavuis.

De keramiek omvat de bakseltypen Maaslands witbakkend aardewerk, roodbakkend aardewerk, bijna-steengoed, steengoed met en zonder oppervlaktebehandeling, grijsbakkend aardewerk en witbakkend aardewerk.[213]
Het (hoofdzakelijk) spaarzaam geglazuurde roodbakkend aardewerk bestaat uit grapen (o.a. met haakoren), bakpannen en een kan. Voorwerpen van grijsbakkend aardewerk zijn kannen en een kom (g-kom-10). Een opvallende vondst ten slotte is de tuit van een pelgrimshoorn van witbakkend aardewerk.[214]

Veruit het meest voorkomende vormtype is de kan, waarbij de meeste (en complete) exemplaren behoren tot de bakseltypen steengoed 1 en 2. Als oppervlaktebehandeling komen ijzerengobe en zoutglazuur voor. Het gaat zowel om kannen die afkomstig zijn uit Siegburg als Langerwehe (afb. 118).[215] Eén van de kannen uit Langerwehe is voorzien van een radstempel. Een ander voorwerp van steengoed betreft een fragment van een drinkschaaltje.[216]

Afb. 118. Kannen uit tonput S527. Aan het oor van de kan linksboven zat een leren riem met een gesp (zie inzet, inventarisnr. gesp 9802.397.002).

De houten voorwerpen betreffen een schaal met een diameter van 18 cm, een (haar)kam (afb. 119) en een onduidelijk fragment.[217]

Afb. 119. Houten kam uit tonput S527.

213 Het Maaslands witbakkend betreft 1 fragment van een kan. Het jongste aardewerk betreft 12 scherven roodbakkend aardewerk met loodglazuur/koperoxide. De bulk bestaat uit steengoed 1 en 2 en grijsbakkend en roodbakkend aardewerk.
214 Inventarisnr. 9802.405.001, hierop zijn spikkels loodglazuur aanwezig.
215 Hierbij horen de Deventer-classificatie types: s1-kan-13, s1-kan-12, s2-kan-54 en s2-kan-51.
216 Type s1-dri-3, complexdatering type circa 1300-1350. Het gevonden exemplaar is voorzien van een 'blosje' (incidenteel of opzettelijk aanwezig, neergeslagen vlieg-as). Dergelijke blosjes zouden vanaf begin 15e eeuw opzettelijk worden aangebracht door tijdens het stoken meer as door de oven te laten vliegen.
217 Inventarisnrs. bord, 9802.404.002, kam en houtfragment 9802.398.003.

De leervondsten bestaan uit enkele resten van schoenen en een leren riem met gesp die aan het oor van een steengoed kan bevestigd was.
De metaalvondsten omvatten een paar sintels en ijzeren nagels en er zijn twee ijzeren messen met houten heften gevonden (afb. 120).

Afb. 120. IJzeren messen uit tonput S527.218

Ten slotte zijn er nog (fragmenten) van vier kralen van barnsteen gevonden (afb. 121).[219] Het zijn afgeplatte, ronde kralen met een diameter van 1 cm, een dikte van 0,7 cm en een centraal gat. Aangezien het om vier vrijwel identieke, voltooide (gebroken) exemplaren gaat, hebben ze vermoedelijk deel uitgemaakt van één en hetzelfde sieraad.[220]

Afb. 121. De (fragmenten van) vier barnstenen kralen uit tonput S527.

Tonput S528 (1998, vondstnrs. 457-462)[221]

Deze put bestond uit een ton met een diameter van circa 53 cm. Waarschijnlijk was dit een waterput. Het vondstmateriaal uit de vulling is te dateren in de periode 1275-1375/1400. Dit betreft keramiek, bouwmaterialen, hout, leer en metaal.[222]
De keramiek bevat de bakseltypen Maaslands witbakkend aardewerk, roodbakkend aardewerk, proto- en bijna-steengoed, Dieburger waar, steengoed met en zonder oppervlakte-behandeling, grijsbakkend aardewerk en witbakkend aardewerk.[223]

218 Inventarisnrs. boven: 9802.398.001 en onder: 9802.398.002.
219 Inventarisnrs. 9802.402.001 (1 kraal in 3 stukken), 9802.404.001 (1 kraal in 2 stukken) en 9802.407.001 (2 fragmenten van 2 individuen).
220 Mogelijk is er in de nabije omgeving sprake van een bewerker/producent van (barnstenen) sieraden. Op perceel K is onbewerkt barnsteen gevonden, inventarisnr. 9802.320.001.
221 NAP-hoogte top = -3 m.
222 De bouwmaterialen betreffen leisteen, natuursteen fragmenten, kloostermoppen en plavuizen met o.a. loodglazuur. Het metaal/hout betreft een ijzeren mes met houten steel en enkele onduidelijke bewerkte stukken hout.
223 De keramiek is vergelijkbaar met dat uit tonput S527. Roodbakkende grapen met o.a. haakoren, steengoed kannen met radstempelversieringen, een enkel fragment Maaslands witbakkend (vetvanger met koperoxideglazuur), veel grijsbakkend aardewerk (met standlobben), steengoed 1 met o.a. blosjes/gevlamd.

Het leer betreft de resten van een leren schoen en een leren lap. De lap bestaat uit zes stroken die versierd zijn met verschillende motieven in een ruitvorm, waaronder gestempelde fleur-de-lis, bloemen en kastelen (afb. 122). Mogelijk gaat het om een deel van een zogenoemde surcoat of surcote: een soort overjas.[224]

Afb. 122. Versierde leren lap uit tonput S528. Van links naar rechts zijn de verschillende stroken versierd met stempels van een kasteel, fleur-de-lis en een bloem. In de inzet is een detail van het patroon met kastelen te zien.

Afval-/mestkuil S543 (1998, vondstnrs. 99, 467)[225]
Dit was een afvalkuil van ongeveer 2,2 x 0,9 cm met een diepte van 82 cm. In de vulling was mest, keramiek en leer aanwezig. Het leer betreft 24 fragmenten van schoenen waaronder de types 35 en 50. Onder de keramiek zijn de bakselsoorten Maaslands, roodbakkend aardewerk, proto- en bijna-steengoed, steengoed met en zonder oppervlaktebehandeling en grijsbakkend aardewerk aanwezig (afb. 123).[226] De aanwezigheid van veel proto- en bijna-steengoed en relatief weinig 'echt' steengoed suggereert een datering in de periode 1250-1300.

Afb. 123. Kan van proto-steengoed uit afvalkuil S543.[227]

224 Inventarisnr. 9802.459.001. Determinatie mevr. M. Rijkelijkhuizen.
225 NAP-hoogte top = -3,67 m, NAP-onderkant op 4,49 m.
226 Onder de vormtypen zijn kommen, kannen, grapes, een vetvanger, een bakpan en een veldfles (bijna-steengoed) aangetroffen.
227 Inventarisnr. 9802.467.001.

Kolfstraat, percelen I en J

Tonput S476 (1998, vondstnrs. 351, 353, 354, 380)[228]

De put bestond uit een ton met een diameter van circa 50 cm en is waarschijnlijk gebruikt als waterput. Het vondstmateriaal uit de vulling is te dateren in de periode 1250-1375/1400. Dit betreft keramiek, bouwmaterialen, natuursteen, leer en metaal.[229] De keramiek bevat de bakseltypes Maaslands witbakkend, roodbakkend aardewerk, grijsbakkend aardewerk, bijna-steengoed en steengoed met en zonder oppervlaktebehandeling.[230] In de put was één gebroken maar complete (water)kan met standlobben van grijsbakkend aardewerk aanwezig (afb. 124).[231]

Afb. 124. Waterkan (gerestaureerd) van grijsbakkend aardewerk uit tonput S476.

Onder de leerresten zijn delen van schoenen aangetroffen (waaronder de types 65 en 75) en enkele productieresten (tabel 7).

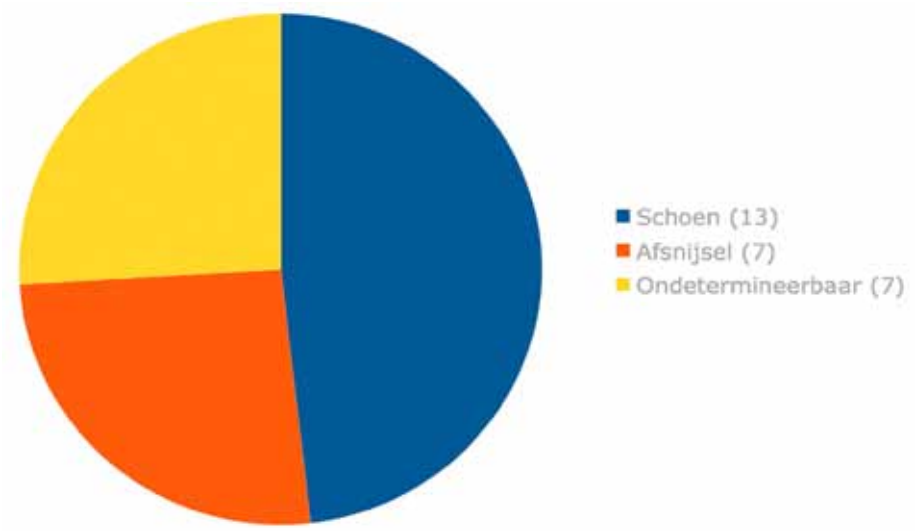

Tabel 7. Overzicht van leerresten uit tonput S476.

228 NAP-hoogte top = -2,99 m.
229 De bouwmaterialen betreffen leisteen, natuursteen fragmenten, kloostermoppen en plavuizen. Het metaal betreft enkele ijzeren nagels en sintels (te dateren tussen 1250-1325) en een lakenlood. Het natuursteen betreft een fragment van een vijzel.
230 Het aardewerk is vergelijkbaar met de bovengenoemde complexen, waaronder grapes met haakoren en steengoed kannen met radstempelversieringen.
231 Deventercode g-kan-9, inventarisnr. 9802.353.001.

Tonput S433 (1998, vondstnrs. 430, 431, 433-443)[232]

De put, gebruikt als waterput, bestond uit twee op elkaar gestapelde (hergebruikte) tonnen van eikenhout met een diameter van circa 50 cm. Het vondstmateriaal uit de vulling is te dateren in de periode 1300-1400. Dit betreft keramiek, bouwmaterialen, leer, hout en metaal.[233] De keramiek bevat de bakseltypes Maaslands witbakkend, roodbakkend aardewerk, grijsbakkend aardewerk, bijna-steengoed en steengoed met en zonder oppervlaktebehandeling (afb. 125).[234]

Afb. 125. Enkele complete stukken keramiek uit tonput S433. Links een pot van grijsbakkend aardewerk (g-pot-5) en twee kannen van steengoed 1 (links s1-kan-14, rechts een kan die het meest lijkt op s-kan-11 maar daar waarschijnlijk een variant van is).

Onder de fragmenten leer zijn resten van schoenen, een messchede, een riem en enkele productieresten aangetroffen (tabel 8).

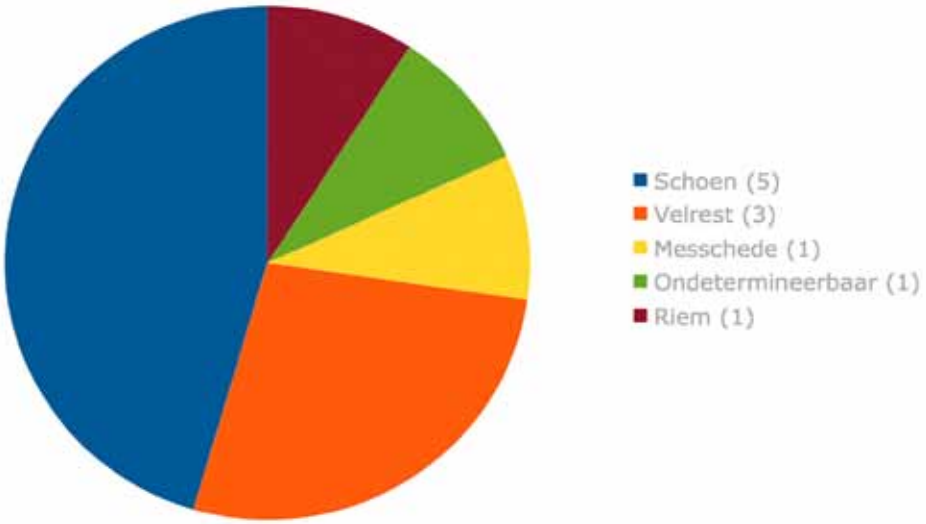

Tabel 8. Overzicht van leerresten uit tonput S433.

232 NAP-hoogte top vlak waarin spoor aanwezig is = -3 m.

233 De bouwmaterialen betreffen lei, een natuursteenfragment, een baksteen en een plavuis.

234 Het Maaslands witbakkend aardewerk betreft slechts 1 scherf, roodbakkend aardewerk is spaarzaam voorzien van loodglazuur, bakpannen hebben holle stelen (en golfrand), steengoed 1 (met blosjes/gevlamd) is in relatie tot proto- en bijna-steengoed in de meerderheid.

Tenslotte zijn in deze waterput nog een mes met versierd handvat en een gedraaide houten nap van elzenhout gevonden (afb. 126). De diameter van de nap is 9 cm.[235]

Afb. 126. Elzenhouten nap en ijzeren mes uit tonput S433.

Vondsten uit ophogingslagen: Kolfstraat

Tenslotte is een aantal bijzondere vondsten afkomstig uit de ophogingslagen die onder andere geassocieerd kunnen worden met de bewoonde erven aan de Kolfstraat (percelen H en I/J).[236] De keramiek uit de ophogingslagen die verband houden met het oudste huis op perceel H, is vergelijkbaar met de keramiek uit de eerder besproken grondsporen. Op basis van de aanwezige bakseltypen kunnen de ophogingen gedateerd worden in de periode 1275–1375.

De metaalvondsten bestaan uit een mes, een vingerhoedje en een vogelvoer- of drinkbakje. Het vogelvoer- of drinkbakje heeft een diameter van 4 cm en is gemaakt van lood (afb. 127).

Afb. 127. Loden vogelvoer- of drinkbakje uit een ophogingslaag die verband houdt met het oudste huis op perceel H.[237]

235 Inventarisnrs. nap = 9802.436.001 en mes = 9802.439.001.

236 Enkele vondstnummers die afkomstig zijn van de betreffende percelen zijn 'vervuild' met vondsten uit de 16e eeuw. Vondstnrs. erf/perceel H, spoorassociatie 253: V73-86, V93, V100-102. Vondstnrs. erf/perceel I/J, spoorassociatie 650: V88, V89, V91, V92, V98. Vondstnrs. ophogingen onder pand F vlakken 4-6 1998: V1054, 1055, 1056, 1233, 1228, 1236, 1239, 1240-1244. Vondstnrs. stort V87. Vondstnrs. percelen K/L V94, V95, V96.

237 Inventarisnr. 9802.102.001. Referentie uit Engeland: zie Mitchiner 1986, 258-259.

In het ophogingspakket op perceel F is een zilveren penny uit Engeland gevonden (afb. 128). Op de voorzijde is koning Edward I afgebeeld. In het omschrift staat: EDWA.R.ANGL.DNS.YB. Deze notatie staat voor: EDWArdvs Rex ANGLia DomiNvS hYBerniae, wat in het Engels "Edward, king of England, Lord(ship) of Ireland" betekent. Op de keerzijde staat een kruis afgebeeld met in ieder kwart drie parels. In het omschrift is te lezen: [CIVI TA]S LON DON.[238] De munt is in London geslagen gedurende de heerschappij van Edward I en kan gedateerd worden tussen 1272 en 1307.[239]

Afb. 128. Zilveren penny uit het ophogingspakket op perceel F.

Uit ditzelfde ophogingspakket is ook een deel van een zandstenen vijzel afkomstig (afb. 129). Onder de schenktuit is een menselijk gezicht afgebeeld. Daarnaast heeft de vijzel, 2,5 cm onder de rand, rondom een touwrand versiering.

Afb. 129. Zandstenen vijzelfragment met onder de schenktuit een kopje als versiering. Deze vondst is afkomstig uit het ophogingspakket op perceel F.

Het leer uit de ophogingslagen betreft 10 fragmenten van schoenen, waaronder type 85 en twee fragmenten afval (productieresten).

Tenslotte is in andere 14e –eeuwse ophogingslagen aan de Kolfstraat nog een aantal bijzondere voorwerpen gevonden. Het gaat om vondsten die niet specifiek aan een bewoond erf gekoppeld kunnen worden.

Keramiek

De keramiekvondsten bestaan voornamelijk uit kannen en bekers van bijna-steengoed en steengoed. Daarnaast zijn er kannen van grijsbakkend aardewerk en grapen van roodbakkend aardewerk en Weiche Ware gevonden (afb. 130). Een speciaal voorwerp is een lokaal gemaakte imitatie-steengoed kan van roodbakkend aardewerk. Deze staat op drie standvinnen en is spaarzaam geglazuurd (afb. 130, 9802.281.001).

238 Het tekstdeel tussen haakjes is op de betreffende munt niet leesbaar.
239 Inventarisnr. 9701.1055.001. Literatuur: Van Gelder 2002, 35.

Afb. 130. Overzicht van de verschillende soorten kannen en bekers van bijna-steengoed en steengoed, alsook roodbakkend en grijsbakkend aardewerk uit de ophogingslagen aan de Kolfstraat (ca. 1250-1400).

Metaal

Onder de metaalvondsten zijn loodtin insignes, sieraden, speciale voorwerpen, messen, gereedschappen en loodtin penningen aangetroffen. Deze vondstcategorieën zijn niet nader uitgewerkt. De betreffende voorwerpen zijn hier wel afgebeeld (afb. 131), maar in hoofdstuk 7.2 worden de middeleeuwse loodtin insignes samenvattend besproken.

Het grootste deel van de sieraden bestaat uit loodtin (gesp)broches, waarvan er veel zijn versierd met (centrale) bustes (afb. 132). Enkele gespen zijn voorzien van een pseudotekst. Ook komen er enkele letterbroches (M) voor. Eén broche is voorzien van een rode siersteen en een versiering van fleur-de-lis in een vierpas. Daarnaast zijn een loodtin broche in de vorm van een tweekoppige adelaar en een hanger met Christus aan het kruis gevonden. Onder de ringen bevinden zich een eenvoudige gouden herenring, een kinder- of vrouwenring van brons/koper met resten van been/ivoor/glas in een zetting en enkele loodtin ringen met onder andere een gekleurde glasparel (afb. 132).[240]

De speciale metalen voorwerpen bestaan uit een loden tuit met vogelkop, een gestileerd leeuwtje (mogelijk een voet van een kandelaar), een riembeslag met fabeldierversiering (draak), een bronzen zegelstempel met heraldisch schild met tekst, een loodtin schaaltje met een afbeelding van het Lam Gods en een zilveren riemtong met een zittende figuur in een nis (afb. 133).

240 Afb. 132: 9802.621.001 (gouden ring), 9802.453.004 (loden ring met glasparel), 9802.493.019 (brons/koper vrouwenring met been/ivoor/glas in zetting).

Afb. 131. Overzicht van de meest complete lood-tin insignes uit ophogingslagen aan de Kolfstraat (ca. 1300-1450).

Afb. 132. Een hanger, verschillende ringbroches, spelden en ringen uit ophogingslagen aan de Kolfstraat (ca. 1300-1350/1450).

Afb. 133. Overzicht van enkele bijzondere metalen (sier)voorwerpen uit de ophogingslagen aan de Kolfstraat (ca. 1300-1350/1400). Van het bronzen zegelstempel (9802.322.016) is links de afdruk te zien. De reconstructie hieronder van het lood-tin schaaltje met een afbeelding van het Lam Gods is gemaakt door P. Bos/Zock Design.

De messen uit de ophogingslagen zijn voornamelijk eenvoudig, met een houten of benen heft. Daarnaast is een speciaal steekwapen gevonden (Afb. 134, inventarisnummer 9802.175.033). Het gaat om een misericorde of stiletto. Deze dolken hebben slanke ronde of hoekige lemmeten en ze werden oorspronkelijk (Middeleeuwen) door ridders en soldaten op het slagveld gebruikt om gewonde tegenstanders een genadestoot te geven (misericorde). Door de slanke vorm van het lemmet kon de dolk ook gebruikt worden bij tegenstanders met een metalen lichaamsbescherming. De dolk kon door openingen in een harnas of maliënkolder worden gestoken. Gedurende de 15e eeuw ontwikkelde deze dolk zich tot een type dat ook door gewone burgers werd gedragen, de stiletto. Het is mogelijk dat de hier gevonden dolk een 15e –eeuwse stiletto is.

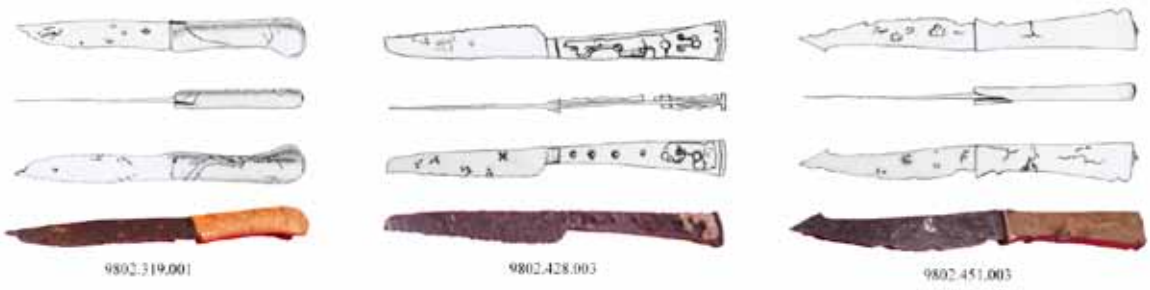

Afb. 134. Overzicht van de meest complete messen uit de ophogingslagen aan de Kolfstraat (ca. 1300-1450).

De gereedschappen bestaan voor een relatief groot aantal uit ijzeren knijpscharen, een slot, een sleutel, een drietand, een kaarsensteker, een handboor met houten handvat, spinsteentjes en vingerhoedjes (afb. 135).

Afb. 135. Enkele gereedschappen uit ophogingslagen aan de Kolfstraat (ca. 1300-1350/1450).

Tenslotte zijn er nog enkele speciale voorwerpen gevonden, zoals ijzeren pijlpunten en kruisboogschichten, een oorsteker/tandenstoker van gedraaid koperdraad, een fragment van een houten beker, stenen kogels, een brok (halfbewerkt?) barnsteen en een leisteen met een (florale?) schets en op de keerzijde waarschijnlijk een schrijfoefening (mogelijk van een kind). Hierop is een deel van (een herhaald stuk van) het alfabet te lezen, waaronder de letters p, q, r, s, t, u en w, x, y, z. Daarboven zijn waarschijnlijk de woorden: 'hoof, rug, stut, voor, du' in middelnederlands schrift te lezen[241] (afb. 136).

Afb. 136. Enkele bijzondere voorwerpen uit ophogingslagen aan de Kolfstraat (ca. 1300-1350/1450).

In de ophogingslagen zijn ook veel loden penningen gevonden. Naast eenvoudige penningen met simpele geometrische, florale of heraldische voorstellingen of een menselijk gezicht, zijn ook muntimitaties aanwezig (afb. 137).

241 Transcriptie: H. 't Jong, www.scrapeel.nl

Afb. 137 en 138. Overzicht van de (voor- en keerzijde van) loodtin penningen uit ophogingslagen aan de Kolfstraat (ca. 1300-1350/1450).

Tijdens het onderzoek in 2000 zijn uit de middeleeuwse ophogingslagen nog twee vermeldenswaardige vondsten uit de grond gekomen: een munt uit de Romeinse tijd en een klapmes (afb. 139).[242] De Romeinse munt is een dupondius uit het jaar 211, geslagen tijdens de regeerperiode van keizer Caracalla (198-217). Het klapmes (mogelijk een scheermes) heeft een laurierbladvormig, ijzeren lemmet en een houten heft waarin het blad kan worden ingeklapt. Het mes kan ook uit de 15e eeuw dateren.

Afb. 139. Boven: dupondius van keizer Caracalla. Onder: ijzeren klapmes, in- en uitgeklapt.

6.2.2. Fase 2

Hieronder volgt de beschrijving van alle vondsten uit fase 2 van de eerste huizenperiode (1300-1400). Daarbij worden eerst de vondsten uit 1997 (Kromme Elleboog) beschreven, daarna die uit 1998 (Kolfstraat).

Kromme Elleboog, perceel C

Ton-(beer)put S303 (1997, vondstnrs. 632, 633, 634)[243]
Deze tonput werd gebruikt als beerput. In de vulling is keramiek, metaal en dierlijk bot gevonden.[244] Het metaal betreft vier messen/fragmenten van messen, waaronder lemmeten en een versierd benen handvat, een riemtong, een stukje beslag en een ijzeren nagel. Op basis van het vondstmateriaal is de gebruiksperiode van de put te dateren tussen circa 1325 en 1400.

Waterput S491 (1997, vondstnr. 895)[245]
De wanden van deze waterput waren versterkt met planken. Eén van de balken uit de putconstructie is op grond van dendrochronologisch onderzoek gedateerd in de zomer/winter van 1327.[246] Aangezien het hout vermoedelijk hergebruikt is, kan op basis van deze datering slechts vastgesteld worden dat de put ná 1327 is aangelegd.

242 Inventarisnrs: dupondius 2001.000.001 en valmes 2001.069.012.
243 NAP hoogte top = 1,83 m, onderkant -2,58.
244 De keramiek betreft enkele fragmenten van steengoed 1 kannen en een fragment van een kom van roodbakkend (spaarzaam geglazuurd) aardewerk (vnr. 632).
245 NAP hoogte top = -2,17 m, onderkant -2,57.
246 RING intern rapport 2005058. Vondstnr. 1122, dendronr. DST00071.

In de vulling is keramiek en een fragment leer gevonden.[247] De aanwezige bakseltypen wijzen op een gebruiksperiode in de 14e eeuw.

Erfscheidingssloot/-goot S489 (1997, vondstnrs. 839-845, 716, 728)[248]

De sloot/goot had een breedte van 65 cm en was 23 cm diep. De vulling bestond uit mest en stro. Hierin is keramiek, metaal en leer gevonden. Onder de keramiek is een fragment Maaslands witbakkend aardewerk aangetroffen alsook steengoed en roodbakkend en grijsbakkend aardewerk. De metaalvondsten betreffen twee sintels en drie spelden. Fragmenten van schoenen, een trip en productieafval maken deel uit van de leervondsten (tabel 9). De aanwezigheid van relatief veel productieafval geeft aan dat het huis op perceel A/B nog steeds bewoond werd door een leerbewerker.

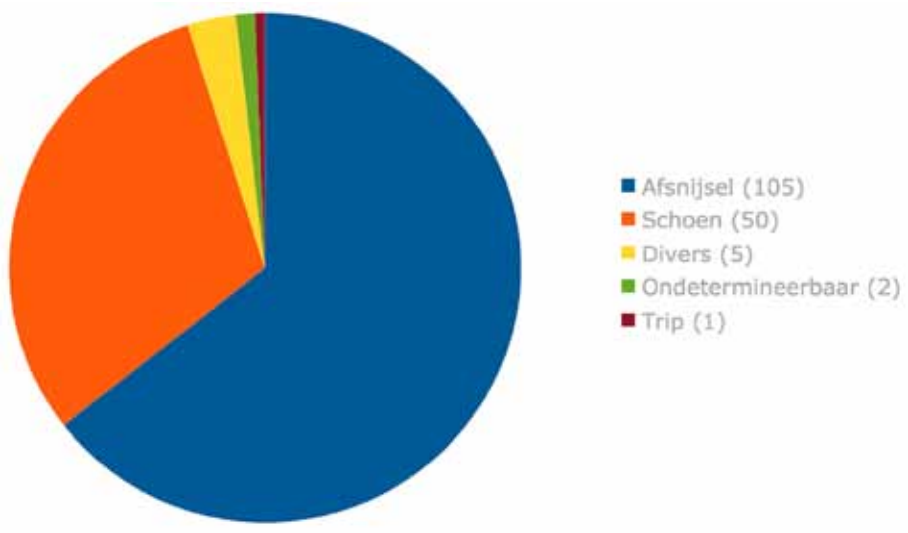

Tabel 9. Overzicht van leerresten uit erfscheidingssloot/-goot S489.

Afval-/mestkuil S484 (1997, vondstnr. 692)[249]

S484 was een afvalkuil tegen de noordelijke zijgevel van het huis op perceel D. De diepte van de kuil was maximaal 55 cm. De vulling bestond uit verschillende lagen mest en klei met stro en huishoudelijk afval, waaronder mosselschelpen, dierlijk bot, botanische resten, keramiek, metaal (één nagel) en een houten dekseltje.
De botanische resten bevatten ondermeer stokroos en buxus. De keramiek is slechts algemeen te dateren in de 14e eeuw en betreft de bakselsoorten steengoed 1 en roodbakkend en grijsbakkend aardewerk.[250]

Kuil S490 (1997, vondstnrs. 740, 775)[251]

Dit was een ronde afvalkuil van circa 80 cm in doorsnede met een diepte van 38 cm. In de vulling is keramiek, leer en metaal gevonden.
De keramiek betreft de bakselsoorten Maaslands witbakkend (1x), proto-steengoed (1x)[252] steengoed 1, roodbakkend aardewerk en grijsbakkend aardewerk en is te dateren in de

247 Enkele fragmenten steengoed, een deel van een bakpan van roodbakkend AW (dat. begin 14 eeuw), een gegolfde rand van een kom van grijsbakkend AW en een fragment leer.
248 NAP-hoogte top = -1,84 m, onderkant -2,07.
249 NAP-hoogte top = -1,75 m, NAP-onderkant op 2,22 m.
250 Vondstnr. 692. Steengoed uit Siegburg o.a. drinkschaaltje, roodbakkend: fragmenten grape en bakpan en grijsbakkend: fragmenten kan en voorraadpot met borstelversiering.
251 NAP-hoogte top = -1,94 m, NAP-onderkant op 2,32 m.
252 Maaslands witbakkend en proto-steengoed komen beide maar 1 keer voor in deze kuil. Het gaat om bakseltypen die eigenlijk in de hiervoor besproken periode thuishoren. Het gaat hier om opspit vondsten.

periode 1350-1450.[253] De leerresten bestaan uit fragmenten van eindproducten zoals schoenen, een tripband en een riem. Productieafval is in deze kuil afwezig.
Onder de metalen voorwerpen zijn een nagel, een sintel en een ijzeren ruiterspoor aangetroffen (afb. 140).[254]

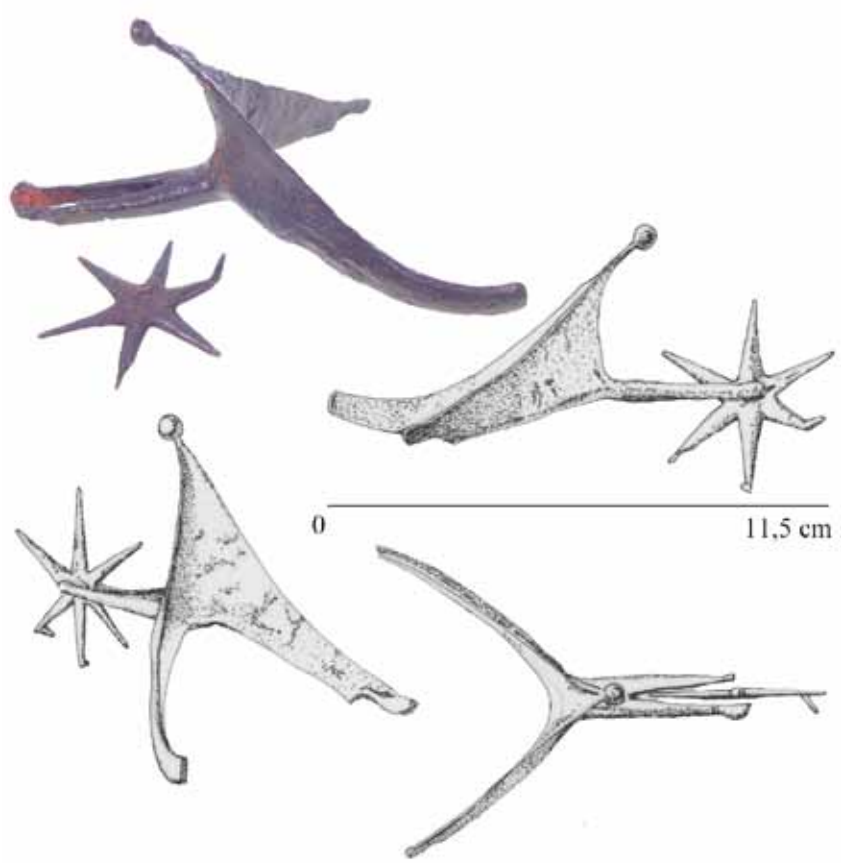

Afb. 140. Ruiterspoor uit de vulling van kuil S490.

Tonput S535 (1997, vondstnrs. 852, 853, 865-869, 870, 883)[255]

Dit betrof een ingegraven ton met een diameter van 90 cm en een diepte van 88 cm. Vermoedelijk gaat het om een restant van een waterput die in een latere fase is gebruikt als afvalput. Eén van de duigen is dendrochronologisch gedateerd op 1374 ± 6 jaar.[256] Aangezien het een hergebruikte ton betreft, kan aangenomen worden dat de put vermoedelijk rond het einde van de 14e eeuw is aangelegd.
De inhoud van de put bestond uit verschillende opvullingen met huisafval, waaronder dierlijk bot, visresten, keramiek, metaal en leer. Ook is uit deze put een grondmonster met botanische resten gewaardeerd. Hierin werd ondermeer wouw (een plant voor gele verfstof) aangetroffen.
De keramiek bestaat uit enkele scherven bijna-steengoed, steengoed 1 en 2, roodbakkend aardewerk, grijsbakkend aardewerk en witbakkend aardewerk.[257]
Er is één fragment van een minder vaak voorkomend type beker aanwezig. Het gaat om een zogenoemde drieling-beker van witbakkend aardewerk, afkomstig uit Langerwehe (afb. 141).[258] Dit is een soort fopbeker op pootjes, bestaande uit drie bekertjes die met elkaar in verbinding stonden door gaatjes in de wanden.

253 Vondstnr. 775. Steengoed 1 (gevlamd) uit Siegburg, roodbakkend: o.a. bordfragment met slibversiering en grape. Grijsbakkend: fragmenten kan, kan en voorraadpot.
254 Ruiterspoor, inventarisnr. 9701.740.001.
255 NAP-hoogte top = -2,32 m, NAP-onderkant op 3,2 m.
256 RING intern rapport 2005058. Vondstnr. 859, dendronr. DST00019.
257 Vondstnr. 852. Roodbakkend: o.a. bakpannen met golfrand en grapes. Grijsbakkend: kommen en een deel van een vuurklok. Drielingbeker van witbakkend aardewerk uit Langerwehe, zie ook Schatten uit de Schelde, blz. 33. Trimpe Burger 1963, 504-507.
258 Inventarisnr. 9701.852.005.

Afb. 141. Fragment van een zeldzame drieling-beker uit de vulling van tonput S535.

Het metaal onvat zeven ijzeren nagels, drie strips lood, drie stukjes sierbeslag, twee ijzeren meslemmeten, twee gespen, een ringbroche van loodtin met een florale versiering, een loodtin penning, een fragment van een ijzeren boor en een deel van een messing balans (afb. 142). De penning is op de voorzijde voorzien van een onduidelijk object (mogelijk een aambeeld?) en op de andere zijde is waarschijnlijk een wagenwiel afgebeeld.

Afb. 142. Van linksboven met de klok mee: een stukje sierbeslag, een loodtin penning, een arm van een balans en een loodtin ringbroche uit de vulling van tonput S535.

De leren voorwerpen bestaan uit 20 resten van schoenen (waaronder de types 50, 65 en 75), een messchede, twee tripbanden en een houderdeel van een kalfsleren foedraal. Het foedraal is 5,5 cm breed, 6 cm hoog en heeft een onduidelijke versiering van ingedrukte cirkels en lijnen (afb. 143).

Afb. 143. Leren foedraal uit de vulling van tonput S535.

Kromme Elleboog, perceel D

In het bovenste niveau van de ophogingslagen onder dit huis is een muntschat gevonden. Het gaat om ongeveer 125 zilveren bracteaten die door een brand zijn samengesmolten (afb. 144).[259] De munten hebben waarschijnlijk in een (leren) beurs gezeten die door de brand is vergaan. De beurs met munten was waarschijnlijk verstopt onder de vloer van het huis. Het gaat mogelijk om bracteaten uit Mecklenburg (Duitsland) die uit de periode 1280-1325 dateren.

Afb. 144. Boven- en onderzijde van een samengesmolten muntschat uit het huis op perceel D.

Op het achtererf en inpandig waren meerdere afvalkuilen en tonputten aanwezig.[260] De volgende sporen bevatten vondsten:

Kuil S569 (1997, vondstnrs. 846 (kuil), 847 (ton))[261]

Dit was een ronde kuil op het achtererf, met een doorsnede van circa 1,6 cm en een diepte van 133 cm. De kuil was gevuld met houtsnippers. Op een dieper niveau was een restant van een ton(put) aanwezig met een mestvulling. De kuil bevatte ook keramiek, metaal, dierlijk bot en een onduidelijk fragmentje leer.
De keramiek bestond uit twee scherven van steengoed 1 drinkkannen en een wandfragment van een kom van roodbakkend aardewerk. Daarnaast waren er vijf zeer kleine kraaltjes van witbakkend/grijsbakkend aardewerk en één lichtblauwe glazen kraal aanwezig (afb. 145). De rode kraaltjes hebben een diameter van 3 mm met afgeplatte zijkanten. De glazen kraal is 4x4 mm groot. De kralen hebben waarschijnlijk deel uitgemaakt van één en dezelfde ketting.[262]

Afb. 145. Enkele keramische kralen en een kraal van glas uit de vulling van kuil S569.

259 Inventarisnr. 9701.583.002. Op 1,43 m – NAP. Bracteaten zijn dunne plaatmuntjes die eenzijdig zijn gestempeld.
260 Spoornrs. kuilen: S484, S490, S569, S567. Tonputten: S535, S568, S573 en S701.
261 NAP-hoogte top = -2,32 m, NAP-onderkant op 3,65 m.
262 Inventarisnrs. 9802.846.002 = 2 blauwgrijze kralen steengoed/grijsbakkend aardewerk?, 9802.846.003 = 1 kraal witbakkend aardewerk en 1 lichtblauwe glaspasta kraal, 9802.846.004 = 2 witte kralen van steengoed/witbakkend aardewerk?

De metaalvondsten bestaan uit een stukje beslag, vier nagels en een ijzerslak. Dit spoor is waarschijnlijk ontstaan na het uitgraven van een tonput, waarna de kuil is opgevuld met houtsnippers. De metalen voorwerpen zijn afkomstig uit de kuil(opvulling). Wat betreft de keramiek is het onduidelijk of die uit de vulling van de kuil komt of uit de tonput. De keramiek is slechts algemeen te dateren in de 14e eeuw.

Kuil S567 (1997, vondstnrs. 835, 836)[263]
Deze 30 cm diepe kuil lag op het achtererf van het huis op perceel D. De vulling bestond uit zwarte beer met daarin dierlijk bot, mosselschelpen, keramiek en leerresten.
De keramiek betreft steengoed 1 en roodbakkend en grijsbakkend aardewerk, te dateren in de 14e eeuw. De leervondsten bestaan uit resten van schoenen en een trip.

Tonput S568 (1997, vondstnr. 837)[264]
Het betreft een tonputje met een diameter van 50 cm op het achtererf van het huis op perceel D. In de vulling zijn alleen enkele dierenbotten gevonden.

Tonput S573 (1997, vondstnr. 848, 849, 850)[265]
Dit tonputje lag direct naast tonput S568 en had ook een diameter van 50 cm. In de vulling zijn een houten pen, dierenbotten en leer gevonden. Het leer betreft vijf fragmenten van schoenen en twee niet te determineren stukjes.

Tonput S701 (1997, vondstnr. 1084, 1085, 1086, 1087)[266]
Dit was een inpandig tonputje met een diameter van 60 cm en een diepte van 60 cm. De ton was gemaakt van eikenhout en één van de duigen is dendrochronologisch gedateerd op 1385 ± 6 jaar.[267] Omdat het een hergebruikte ton is, kan aangenomen worden dat de put rond het einde van de 14e eeuw is aangelegd. In de vulling van de tonput zijn geen vondsten aangetroffen. Wel is hieruit een grondmonster genomen. Dit bevatte botanische resten, waaronder buxus.

Kolfstraat, percelen I en J

(Mest)kuil S420 (1998, vondstnrs. 237, 239, 247, 248, 249)[268]
De kuil had een afmeting van ten minste 2,5x2,3 m en was circa 90 cm diep. In de vulling van mest is keramiek, metaal, een benen voorwerp, leer, natuursteen en hout gevonden.[269] Het leer omvat 15 fragmenten van schoenen, waaronder de types 75 en 50, een deel van een riem en één stukje productieafval.
Onder de keramiek zijn de bakseltypen bijna-steengoed en Dieburger waar aangetroffen, alsook steengoed met en zonder oppervlaktebehandeling, roodbakkend aardewerk en grijsbakkend aardewerk.[270] Er is één compleet exemplaar van een steengoed kan gevonden (afb. 146).[271] De gebruiksperiode van de mestkuil is op basis van de keramiekbaksels slechts algemeen te dateren in de 14e eeuw.

263 NAP-hoogte top = -2,31 m.
264 NAP-hoogte top = -2,34 m, NAP-onderkant op 2,61 m.
265 NAP-hoogte top = -2,47 m, NAP-onderkant op 3,47 m.
266 NAP-hoogte top = -1,65 m, NAP-onderkant op 2,25 m.
267 RING intern rapport 2005058. Vondstnr. 1087, dendronr. DST00111.
268 NAP-hoogte top = -2,06 m.
269 Het natuursteen betreft een stuk graniet en een bekraste lei. Het hout betreft twee (bewerkte) stukjes van een zilverspar (Abies alba). Dit wordt onder andere gebruikt als timmerhout en voor de fabricage van meubelen. Het groeit voornamelijk in de Alpen, Pyreneeën en de Balkan.
270 Vondstnr. 247. Roodbakkend AW o.a. fragmenten van bakpan met schulprand, dover in rozetvorm, vetvanger en grape. Het fragment Dieburger Waar betreft een kom.
271 Inventarisnr. 9802.247.002. Deventercode s1-kan-14.

Afb. 146. Kan van steengoed uit mestkuil S420.

Het metalen voorwerp is een profaan insigne in de vorm van een schip met een fallus als stuurman (afb. 147). Dit type insigne zou verwant zijn aan de allegorische voorstelling van het bekende narrenschip, dat een verbeelding zou zijn van zedeloos en losbandig gedrag en drank- en vraatzucht.[272]

Afb. 147. Insigne van een schip met fallus, uit mestkuil S420.

Het voorwerp van been betreft mogelijk een schaakstuk. Het (gehalveerde) object is 1,7 cm hoog en heeft een diameter van 1,7 cm. Het bovenste deel heeft een gesneden ruitversiering.[273]

Afb. 148. Benen schaakstuk uit mestkuil S420.

272 Inventarisnr. 9802.237.001. Zie ook: Van Beuningen et al 2012. Een vergelijkbaar (compleet) exemplaar is gevonden in Rotterdam (zie Van Beuningen et al 1993, afb. 642, pag. 261). Hierop is op het kasteel van het schip een hoornblazer afgebeeld.

273 Inventarisnr. 9802.247.003.

Kolfstraat, percelen K en L

Beerkuil S374 (1998, vondstnrs. 182-190)[274]

Deze kuil was vrijwel rond, had een diameter van bijna 2 m en was circa 60 cm diep. De vulling bestond uit bruine (veraarde en vette) mest met keramiek, leer, dierlijk bot en textiel. Onder de keramiek zijn de bakseltypes roodbakkend aardewerk, grijsbakkend aardewerk, steengoed 1 en steengoed 2 aangetroffen.[275] Een bijna compleet exemplaar van een trechterbeker van gevlamd steengoed markeert de einddatering van het gebruik van de beerkuil: rond 1425-1450 (afb. 149).[276] De startdatum ligt op ongeveer 1350.

Afb. 149. Trechterbeker uit beerkuil S374. De beker heeft geen oor en is op de schouder voorzien van florale rozetten.

De leerresten bestaan uit restanten van schoenen, messchedes, riemen en een sierrand van een kap of muts (tabel. 10 en afbeelding 150).

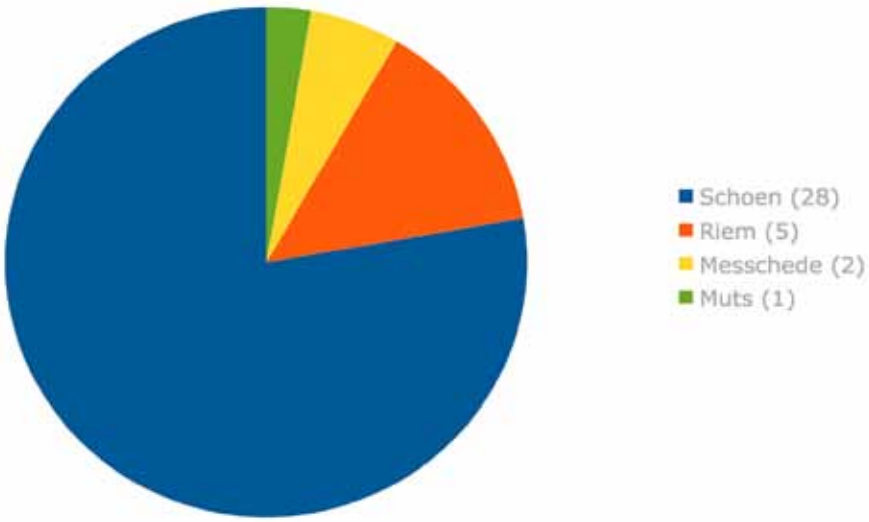

Tabel 10. Overzicht van leerresten uit beerkuil S374.

274 NAP-hoogte top = -2,08 m.

275 Onder het roodbakkend aardewerk zijn fragmenten van grapen, kannen, een deksel, bakpannen, kommen en een zoutschaaltje. Onder het steengoed 1 zijn fragmenten van kannen en een drinkschaaltje. Het fragment steengoed 2 betreft een deel van een veldfles.

276 Inventarisnr. 9802.182.001. Deventercode s1-kan-7 (variant).

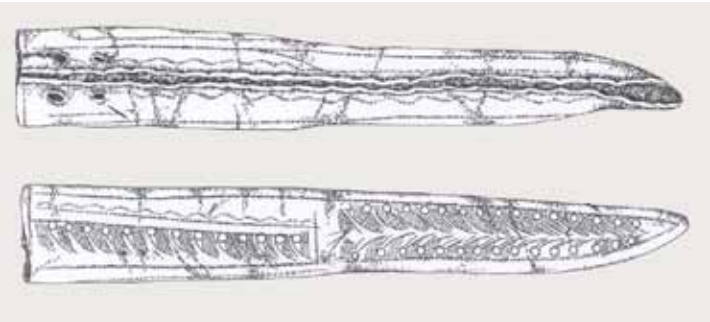

Afb. 150. Eén van de messchedes uit beerkuil S374. Deze is voorzien van een geometrische florale versiering.[277]

Vondsten uit de sprant

Van de vondsten uit de sprant is niet van ieder afzonderlijk stuk duidelijk uit welke periode het dateert. Hieronder zijn de vondsten weergegeven die met enige zekerheid uit de Middeleeuwen dateren.

Keramiek

In de sprant zijn vrijwel alle voorkomende middeleeuwse bakseltypen aangetroffen. In kleine(re) aantallen zijn ook minder voorkomende bakselsoorten zoals Weiche Ware, Dieburger Waar, Vlaams hoogversierd aardewerk en Mediterraan majolica aanwezig (afb. 151). Het is niet duidelijk in welke mate er sprake is van opspit[278]. Onder het roodbakkend aardewerk bevindt zich ook een wand/handvatfragment van een (vermoedelijk halfronde) vuurstolp met een gezicht van een (wilde)man.

Afb. 151. Overzicht van enkele stukken keramiek uit de opvulling van de sprant die gedateerd kunnen worden in de 14e eeuw. Het gaat om kannen van bijna-steengoed en steengoed, roodbakkend aardewerk (waaronder Vlaams hoogversierd) en grijsbakkend aardewerk, Weiche ware, Dieburger waar en Mediterraan majolica met o.a. goudluster.

277 Inventarisnr. 9802.187.001

278 Vondstmateriaal dat door verrommeling in een andere bodemlaag terecht is gekomen.

Metaal

De metaalvondsten bestaan uit een kaarssteker en kandelaar, resten van ten minste twee balansen, verschillende loden blokgewichten, een sluitgewichthuis met leeuwenkopjes, een loodtin belletje met tekst en een ijzeren harnasonderdeel (een manchetdeel) (afb. 152).[279] Het messing/brons sluitgewichthuis is een (handels)gewicht van 1 mark (= 8 lood) dat dateert uit de periode 1275-1400. In het huis zaten oorspronkelijk nog bakjes met gewichten van 4 en 2 lood en een sluitgewicht van 1 lood. Daarop hoorde een stop van een ½ lood. Hierin zat een gat en het geheel kon afgesloten worden met een sluitpen van een ½ lood. Deze pen werd door de gaten in de leeuwenkopjes en de stop gestoken.[280]

Afb. 152. Overzicht van enkele bijzondere metalen voorwerpen uit de opvulling van de sprant, waaronder een ijzeren harnasonderdeel, een bel, onderdelen van twee balansen, een sluitgewichthuis en ijzeren kaarsenstekers.

279 Het loodtin belletje is mogelijk een pelgrimsattribuut /-souvenir. Het kan gaan om een exemplaar uit Canterbury.

280 Holtman 1998 (hier gebruikt is de eigen uitgave uit 1999).

In hoofdstuk 7.2 worden de middeleeuwse loodtin insignes samenvattend besproken. In afb. 153 zijn de insignes uit de sprant afgebeeld.

Afb. 153. Overzicht van de meest complete loodtin insignes uit de opvulling van de sprant (ca. 1300-1350/1450).

De sieraden betreffen een loodtin ringbroche met buste, twee ringen waarvan één met een (vermoedelijke) glasparel in de zetting, een loodtin broche in de vorm van een paar trippen, een barnsteen kraal en een muntspeld (afb. 154). Daarnaast is ook een (messing) ringbeslag gevonden waarop (tweemaal) de tekst *monpooir* staat. Dit betekent *mon pouvoir* oftewel "mijn macht" in het Oud-Frans (afb. 154, 9701.1206.078).[281]

Afb. 154. Sieraden uit de (middeleeuwse) opvulling van de sprant.

Omdat het lastig is om gereedschap op basis van typologische kenmerken aan een bepaalde periode toe te schrijven, is de middeleeuwse datering hiervan niet zeker. Het gaat om enkele ijzeren bijlbladen, een knijptang, een hamer, messen en een klotendolk, drie leerbewerkers-messen en een onbekend stuk gereedschap/bestek (afb. 155).

281 Transscriptie mevr. M. Rijkelijkhuizen, www.elpenbeen.nl.

Afb. 155. Enkele gereedschappen, messen, een klotendolk en een onbekend voorwerp (linksonder) uit de vulling van de sprant (ca. 1300-1350/1450). De drie messen aan de rechterkant zijn leerbewerkersmessen.

Ten slotte zijn er nog enkele vermeldenswaardige voorwerpen van organisch materiaal in de sprant gevonden. Het gaat om houten kammen, een fragment van een vilten muts, beenbewerkersafval, een benen dobbelsteentje en een halffabricaat voor drie dobbelstenen. Daarnaast zijn er resten van vijzels van natuursteen gevonden en een miniatuur speelbordje van loodtin (afb. 156). Het miniatuur speelbord kent drie speelvelden met, van links naar rechts, het molenspel, een schaak- of dambord en een backgammonbord. Onder het beenbewerkersafval zijn twee restanten aangetroffen van de paternoster-kralenproductie. De paternosterkralen werden verwerkt tot gebedssnoeren die gebruikt werden bij het bidden van het Onze Vader.

Afb. 156. Houten kammen, een vilten muts, een miniatuur spelbordje van loodtin, een fragment van een natuurstenen vijzel, een dobbelsteen, paternoster-restproducten en een halffabricaat voor drie dobbelstenen uit de opvulling van de sprant (ca. 1300-1350/1400).

6.3. Vondsten uit de tweede huizenperiode: circa 1400-1600

Kromme Elleboog, perceel B

Tonput S197 (1997, vondstnrs. 136, 536, 537, 538, 539)[282]
Voor deze put, die in gebruik was als waterput, is een eikenhouten ton met een diameter van ca. 45 cm hergebruikt. De put was afgesloten met een vierkante, eikenhouten plank met in het midden een gat van 8 cm (afb. 157).[283] De put bevatte twee opvullingslagen waarin alleen een rond ijzeren gespje met een diameter van 1,6 cm aanwezig was.

Afb. 157. Tonput op het achtererf van het huis op perceel B. In de inzet is de eikenhouten plank met gat te zien waarmee de put was afgedekt.

Kromme Elleboog, perceel C

Beerkuil S442 (1997, vondstnr. 586, 615)[284]
Deze beerkuil had rechte wanden, een platte bodem en was 65 cm diep. De vulling bestond uit zwarte beer met fragmentjes bouwpuin en keramiek, metaal, leer, hout, bot en twee fragmenten vensterglas. De keramiek bestaat uit de bakselgroepen roodbakkend aardewerk, steengoed 2, witbakkend aardewerk en majolica. De voorwerpen van roodbakkend aardewerk zijn delen van borden (o.a. slibversierd en sgrafitto), een vergiet, kommen en een bakpan. Eén compleet exemplaar betreft een kom of test van spaarzaam geglazuurd roodbakkend aardewerk (afb. 158). Deze is voorzien van een driepoot en twee horizontale handvatten.[285] Aangezien de onderzijde sterk beroet is, lijkt dit exemplaar gebruikt te zijn als pan en niet als test.

282 Top op 0,51 m – NAP.
283 Vondstnrs. houtmonsters 136, 537, 539.
284 Top op 1,21 m – NAP en onderkant op 1,86 m - NAP. Het vondstmateriaal onder vondstnr. 615 is verzameld tijdens het aanleggen van een dwarsdoorsnede door de beerkuil. Vermoedelijk is hierbij ook materiaal uit de oudere ophogingslagen verzameld.
285 Inventarisnr. 9701.615.001, r-tes-20.

Een bijzonder voorwerp is een grote tuit van, vermoedelijk, een distilleerkolf (afb. 158).[286]

Afb. 158. Links: een test van roodbakkend aardewerk. Rechts: een tuit van (vermoedelijk) een distilleerkolf uit beerkuil S442.

Het steengoed bestaat voornamelijk uit fragmenten van kannen. In de kuil was één fragment van een majolica bord aanwezig. Het bord is op de spiegel versierd met een springende haas en een rank. Op de vlag zijn gele cirkels met daar doorheen florale ranken afgebeeld. Als ondergrond is een lichtblauw fond (kobaltoxide) gebruikt. Hierop is een blad-krulversiering (a-foglie) aanwezig. Het bord kan gedateerd worden rond het midden van de 17e eeuw en geeft de sluitdatum van de beerkuil aan.[287]

Afb. 159. Fragment van een bord van majolica, versierd met de afbeelding van een haas en ranken.

Op basis van de keramiek kan gesteld worden dat de beerkuil in gebruik is geweest tussen het midden van de 16e eeuw en de het midden van de 17e eeuw.

De metalen voorwerpen betreffen ijzerdraad, een scharnier, ijzeren nagels, stukjes beslag, een schietlood, een weeggewichtje, een textiellood, een munt, een deel van een schaar, een sleutel, messen en een vingerhoedje (afb. 160).[288] De munt is een duit uit Holland en dateert uit de periode 1594-1600.

Afb. 160. Enkele metalen voorwerpen uit beerkuil S442.

286 Inventarisnr. 9701.615.025. Van dit object is niet zeker of het uit de beerkuil afkomstig is of uit de oudere ophogingslagen. Een soortgelijk stuk is gevonden bij de opgraving van het kasteel van Eindhoven (Arts 1992, 19).

287 Inventarisnr. 9701.586.002, m-bor-4.

288 Schaar, messen, sintels, sleutel en vingerhoed: vondstnr. 615. De rest is vondstnr. 586.

Onder de vondsten van leren zijn enkele resten van schoenen en een vrijwel complete leren kap aangetroffen. Voorwerpen van hout betreffen zes (hand)bezems van struikheide (Calluna sp.), een eikenhouten duig van een kuip, een (meubel)ornament en een weefspoel (afb. 161).

Afb. 161. Houten weefspoel en enkele handbezems van struikheide uit beerkuil S442.

Het benen voorwerp betreft waarschijnlijk een deel van een weefmes (afb. 162).[289] Op het 'lemmet' zitten veel haakse krasjes en gebruiksglans. Deze messen werden bij het weven gebruikt om de kettingdraden in een bepaald patroon omhoog te houden waarna de spoel met de inslagdraad er doorheen werd getrokken. Daarna werd met dit mes de inslagdraad aangedrukt.

Afb. 162. Benen weefmes uit beerkuil S442.

In de kuil zijn 129 botten met de hand verzameld. Veruit de meeste botten zijn afkomstig van rund, gevolgd door schaap/geit en varken (afb. 163).

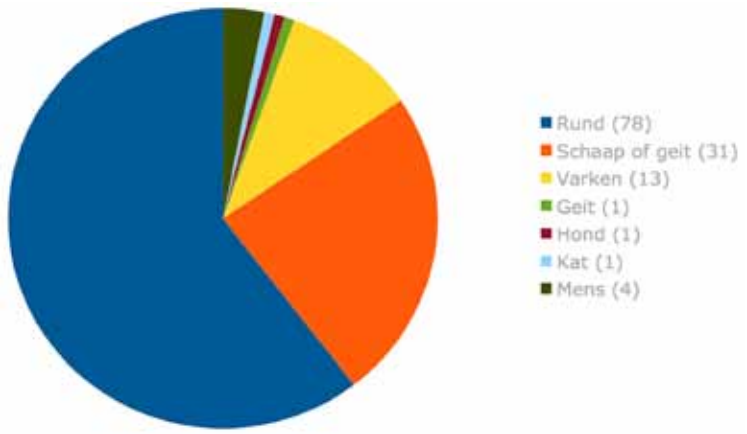

Afb. 163. Botresten van de op soort herkende zoogdieren uit beerkuil S442.

Van rund zijn bijna alle skeletelementen vertegenwoordigd. Deze skeletresten zijn afkomstig van tenminste drie dieren (fragmenten van drie verschillende scheenbenen), maar de skeletresten in de kuil kunnen ook van meer runderen afkomstig zijn.

289 Inventarisnr. 9701.615.019.

Van schaap/geit zijn vooral kop- en kaakfragmenten, de vleesrijke opperarm- en bovenbeenfragmenten en schouder- en bekkendelen gevonden.[290] Op basis van het aantal onderkaken zijn de resten van ten minste vijf dieren aanwezig. Het gaat in de meeste gevallen om jonge dieren in de leeftijd tussen 6 en 12 maanden.
Ook van varkens zijn veel skeletelementen vertegenwoordigd. Het gaat vooral om rib- en scheenbeenfragmenten, maar ook een bovenbeenfragment, een middenvoetsbeentje en wat schedeldelen. Op basis van de scheenbeenfragmenten zijn er resten van ten minste vier varkens in de beerkuil verdwenen.
Ook zijn de botten van enkele huisdieren aanwezig, zoals een schedel van een kleine hond en een scheenbeen van een kat. Het houden van deze dieren zal deels functioneel zijn geweest. Honden zullen ook zijn gehouden als erf- en huisbewakers en als ratten- en mollenvangers, katten als verdelgers van kleinere knaagdieren.

Daarnaast zijn er tien botresten van vogels gevonden (afb. 164). De variatie is gering: 8x eend (ten minste drie verschillende soorten), 1x gans en 1x kip.

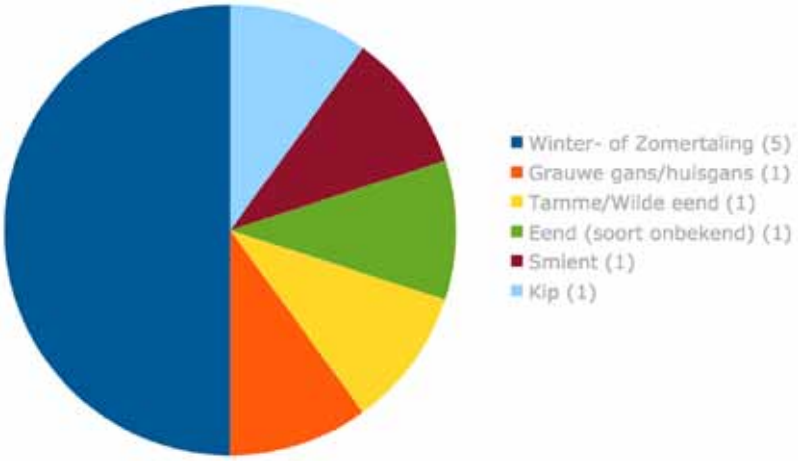

Afb. 164. Botresten van op soort herkende vogels uit beerkuil S442.

Een laatste merkwaardige vondst in deze beerkuil betreft vier menselijke botresten. Het gaat om twee fragmenten van een linker bovenbeen en twee fragmenten van een rechter bovenbeen. Het betreft de resten van één of meerdere personen die ouder was/waren dan 16 jaar.

Tonput S292 (1997, vondstnrs. 261-266)[291]

Dit was een inpandige tonput die ongeveer centraal in het achterste deel van het huis lag. Hiervoor was een eikenhouten ton met een diameter van 50 cm hergebruikt. Voor de hoepen bleken verschillende houtsoorten gebruikt te zijn, waaronder hazelaar (Corylus avelllana), wilg of populier (Salix/Populus) en iep (Ulmus). De vulling bestond uit verschillende lagen zand met stukjes puin en stro. Hierin is alleen een pispot van roodbakkend aardewerk gevonden.[292] Het is een pispot met een scherpe buikknik die spaarzaam is voorzien van loodglazuur. De pispot kan gedateerd worden in de periode 1550-1700.

Tonput S316 (1997, vondstnrs. 322, 323)[293]

Dit was een klein inpandig tonputje tegen de achterwand van het huis, in de noordoosthoek. Hiervoor is een ton met een diameter van 35 cm gebruikt. Eén van de duigen is dendrochronologisch gedateerd op 1504 ± 6 jaar.[294] Aangezien het een hergebruikte ton betreft, kan aangenomen worden dat de tonput vermoedelijk rond het midden van de 16e eeuw is aangelegd. De vulling bestond uit bruin humeus zand met stukjes puin, keramiek, metaal,

290 Dit is (voor alle dierlijke resten) mogelijk het resultaat van de verzamelwijze (handmatig, op het oog verzameld), waarbij met name de grotere botresten zijn gezien en meegenomen.
291 Top op 0,59 m – NAP en onderkant op 1,09 m - NAP.
292 Inventarisnr. 9701.263.001, Deventercode r-pis-5.
293 Top op 0,89 m – NAP en onderkant op 1,19 m - NAP.
294 RING intern rapport 2005058. Vondstnr. 323, dendronr. DST00121.

dierlijk bot en schelp.[295] De keramiek betreft een fragment (gevlamd) steengoed en een deel van een slibversierd bord van roodbakkend aardewerk. Beide zijn te dateren in de 16e eeuw. Het dierlijk bot waarvan de soort bepaald kon worden is van schaap/geit (3), rund (1) en varken (1). Daarnaast bevatte de tonput resten van gans (2) en eend (1) en zijn er oesterschelpen en alikruiken aanwezig. De tonput is gebruikt als afvalput.

Tonput S317 (1997, vondstnrs. 324, 325)[296]

Dit was een inpandig tonputje tegen de achterwand van het huis, in de zuidoosthoek. Ook hiervoor is een ton met een diameter van 35 cm gebruikt. De vulling bestond uit veraarde mest, waarin keramiek, metaal en dierenbotten zijn gevonden.[297] De keramiek betreft drie fragmentjes grijsbakkend aardewerk, een scherf steengoed 1 en roodbakkend aardewerk (fragmenten van een lage bakpan en een pispot). Op basis van de keramiek zou de tonput dateren uit de 15e eeuw.

Het handverzamelde botmateriaal uit deze tonput bestaat uit vijf skeletfragmenten van zoogdieren, waaronder resten van rund, varken en schaap/geit. Daarnaast zijn tien botjes van vogels gevonden. Het gaat om resten van tamme/wilde eend, taling, grauwe gans/huisgans, kip en blauwe reiger. De reiger is bijzonder aangezien deze niet tot de normale consumptievogels gerekend wordt. Van dit dier is een compleet opperarmbeen gevonden dat aan één uiteinde brandsporen vertoont.
Eén (niet op soort te determineren) vogelbot is mogelijk bewerkt tot een fluit: het botfragment is schuin afgesneden en heeft een gaatje in het middendeel. Op grond van de grootte zou het een bot van een zwaan kunnen zijn.
Ook in deze tonput zijn oesterschelpen en alikruiken aanwezig.
De tonput kan mogelijk geïnterpreteerd worden als een inpandige latrine.

In de ophogingslagen op het achtererf van het huis op perceel C en in de grond in het voorhuis zijn veel voorwerpen gevonden die wijzen op de aanwezigheid van ambachtslieden die textiel verwerkten (weven, spinnen, naaien). Het gaat om spelden, vingerhoedjes en spinstenen van steengoed, grijsbakkend aardewerk en metaal (afb. 165).[298]

Afb. 165. Enkele vingerhoedjes en spinstenen van keramiek en metaal, afkomstig uit de ophogingslagen in het huis op perceel C.

295 Vondstnr. 322. Het metalen object is een beugel van 9 cm waarvan het doel onduidelijk is.
296 Top op 0,89 m – NAP en onderkant op 1,29 m - NAP.
297 Vondstnr. 324. De metalen voorwerpen zijn twee ijzeren nagels.
298 Inventarisnrs. vingerhoedjes 9701.300.009, 9701,300.010, spinstenen 9701.300.002, 9701.300.003, 9701.300.011, 9701.300.012, 9701.300.013, 9701.300.014, 9701.301.005, 9701.301.006.

Kromme Elleboog, perceel D

Beerkuil S293 (1997, vondstnr. 336)[299]

Deze beerkuil had een omvang van circa 1,5x1,35 m en was (nog) 20 cm diep. De vulling bestond uit lichtbruine beer met stro. Hierin werd keramiek, dierlijk bot en botanische resten (waaronder goudsbloem) gevonden. Onder de keramiek zijn enkele fragmenten van grapen van roodbakkend aardewerk aangetroffen, evenals twee fragmenten steengoed 2 en een fragmentje van een test van witbakkend aardewerk. De keramiek dateert uit de 15e eeuw.

Van vijf botfragmenten kon de diersoort bepaald worden. Het gaat om resten van rund en schaap/geit. Daarnaast zijn er drie botjes van (tamme/wilde) eend en één botje van een wintertaling gevonden. Naast dierlijk bot waren in de beerput enkele eierschalen en oesterschelpen aanwezig.

Beerkuil S261 (1997, vondstnrs. 187, 188)[300]

De beerkuil had een omvang van circa 1,3x1,3 m en was 50 cm diep. De vulling bestond uit beer met stro en huisafval, waaronder keramiek, leer, metaal, glas, hout en dierenbotten. Het glas betreft enkele fragmenten van drinkglazen, een fles en vensterglas.
De houten voorwerpen bestaan uit een fragment van een spinstok, een handbezem en een stop.
Onder de keramiek zijn de bakselgroepen grijsbakkend aardewerk, roodbakkend aardewerk, steengoed 1 en 2, witbakkend aardewerk en één fragment majolica aangetroffen. Het grijsbakkend aardewerk betreft enkele fragmenten van onder andere een kan.
Het roodbakkend aardewerk omvat de vormen olielamp, pot, bakpannen met rechte, platte stelen, kommen en borden met o.a. slibversiering, grapen en een vetvanger. Van witbakkend aardewerk zijn de vormen grape, kom en bord aanwezig. Dit keramiekcomplex kan gedateerd worden in de hele 16e eeuw, maar de gebruiksduur van de kuil ligt vermoedelijk tussen circa 1550 en 1625.

In de kuil zijn ook leerresten gevonden. Het gaat om enkele afsnijdsels en resten van schoenen, riemen en een muts/kap. Het gaat waarschijnlijk om afgedankte voorwerpen en niet om het afval van een ambachtsman.

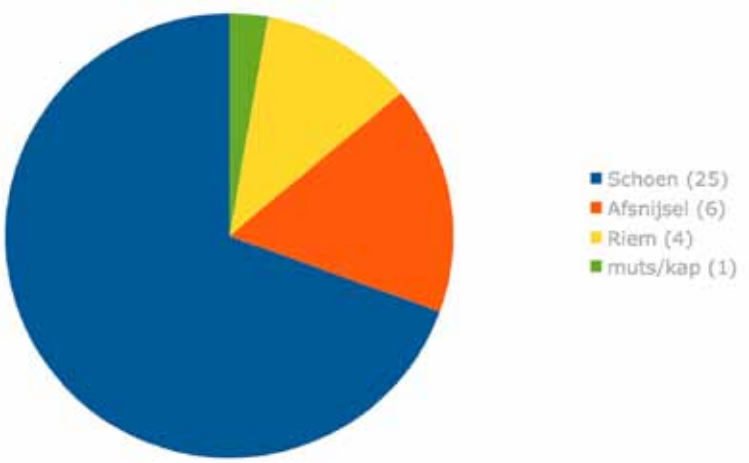

Tabel 11. Overzicht van leerresten uit beerkuil S261.

De metaalvondsten bestaan uit relatief veel spijkers: 104 stuks. Daarnaast zijn enkele sintels, spelden, strips voor glas-in-loodramen, beslagjes, gespen, een mes en een vingerhoedje aanwezig (afb. 166). Ook bevatte deze beerkuil twee munten: een Hollands oord uit 1578 en een Hollandse duit die is geslagen in de periode 1573-1579.

299 Top op 0,98 m – NAP en onderkant op 1,18 m - NAP.
300 Top op 1,09 m – NAP en onderkant op 1,59 m - NAP.

Afb. 166. Links: deel van een spinstok. Rechts: een versierd vingerhoedje uit beerkuil S261.

In de beerkuil zijn veel zoogdierbotten gevonden, waarvan 167 fragmenten op soort gedetermineerd konden worden. Veruit de meeste zijn afkomstig van runderen, gevolgd door schaap/geit en varken in vrijwel vergelijkbare aantallen. Daarnaast zijn resten gevonden van twee katten en één bruine rat (afb. 167).

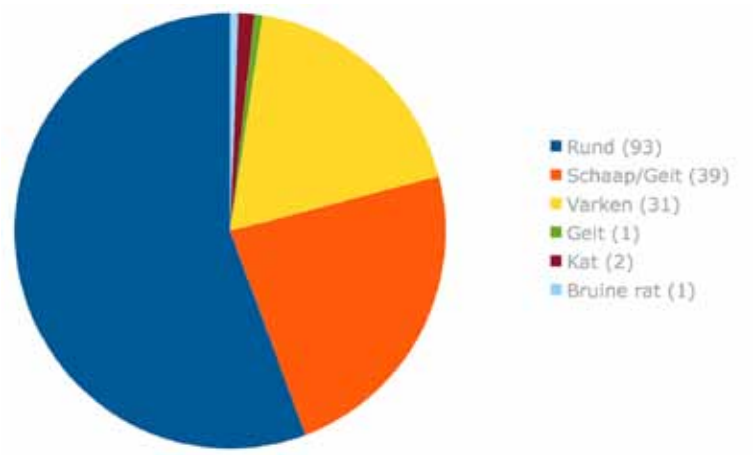

Afb. 167. Overzicht van de op soort gedetermineerde zoogdieren uit beerkuil S261.

Van rund zijn vrijwel alle skeletelementen vertegenwoordigd. Op basis van de bovenkaken zijn de resten van ten minste twee runderen aanwezig. Ook van schaap/geit zijn vrijwel alle skeletelementen vertegenwoordigd. Op basis van de onderkaken gaat het om de resten van minimaal twee individuen. De resten van varken betreffen delen van de schedel en onderkaak, opperarmbeenderen, bovenbeenderen en scheenbeenderen, maar ook de vleesarme delen van (onder)poten. Op grond van meerdere skeletelementen gaat het om de resten van minstens twee varkens. Ook was er een groot aantal botten van vogels aanwezig (afb. 168).

Afb. 168. Overzicht van de op soort gedetermineerde resten van vogels uit beerkuil S261.

Veruit de meeste vogelbotten zijn afkomstig van eenden, namelijk 83%. Het gaat hierbij om tamme/wilde eend, enkele wilde eendensoorten zoals wintertaling (mogelijk ook zomertaling), smient, duikeend en grote zaagbek en eenden waarvan de soort niet verder te bepalen is. De overige 17% van het gevogelte bestaat merendeels uit gans en verder uit een enkele meerkoet en kip. Het eten van kip wordt pas gangbaar vanaf het midden van de 16e eeuw en dan in eerste instantie vooral bij de hogere en middenklasse burgers. Daarnaast zijn bij de botanische waardering van een grondmonster uit deze beerkuil onder andere pompoenzaden gevonden.[301]

Tonput S296 (1997, vondstnrs. 340)[302]
Dit was een tonput op het achtererf, vlak naast de sprant. Hiervoor was een houten ton met een diameter van 60 cm gebruikt. Eén van de duigen is dendrochronologisch gedateerd op 1572 ± 6 jaar.[303] Aangezien het een hergebruikte ton betreft, kan aangenomen worden dat de put vermoedelijk rond het begin van de 17e eeuw is aangelegd.

Tonput S238 (1997, vondstnrs. 226)[304]
Dit was een tonputje op het achtererf van het huis op perceel D. Hiervoor was een eikenhouten ton met een diameter van 40 cm gebruikt. Hiervan was alleen de onderkant bewaard gebleven; er zijn geen vondsten uit geborgen.

Tonput S239 (1997, vondstnrs. 217, 230, 231, 232, 233)[305]
Dit was eveneens een tonputje op het achtererf. Hiervoor was een ton met een diameter van 60 cm gebruikt. Het bodemdeel van de ton was gemaakt van eikenhout en de duigen van hazelaar (Corylus sp.). De vulling bestond uit verschillende lagen bruine klei met daartussen een schone zandlaag. In deze opvullingen zijn keramiek, metaal, dierenbotten en een steel-fragment van een pijpaarden pijp gevonden.[306] Het gaat om een versierde steel in de vorm van een vis met een opengesperde bek (afb. 169). Dit zogenoemde 'Jonas' type kan gedateerd worden in de periode 1630-1650.[307]
De keramiek omvat de bakseltypen roodbakkend aardewerk, steengoed 2 en witbakkend aardewerk. Dit materiaal is slechts algemeen te dateren in de periode 16e eeuw tot 1650.

Afb. 169. Steel van een pijp in de vorm van een (wal)vis met opengesperde bek uit tonput S239.

De metalen voorwerpen bestaan uit een beslagje, een loodstrip van een raam, drie nagels en een fragment van een klotendolk.
In de tonput waren 91 dierenbotten aanwezig, waaronder 87 zoogdierbotten en 4 vogelbotten (afb. 170). De meeste botten zijn afkomstig van rund, gevolgd door schaap/geit en varken.

301 Esser 2003, 17, bijlage 1A.
302 Top op 1,06 m – NAP en onderkant op 1,42 m - NAP.
303 RING intern rapport 2005058. Vondstnr. 340, dendronr. DST00151.
304 Top op 0,84 m – NAP en onderkant op 0,94 m - NAP.
305 Top op 0,60 m – NAP en onderkant op 1,4 m - NAP.
306 Vondstnrs. 231 en 232.
307 Inventarisnr. 9701.231.001. De ketel van deze pijpen toont een menselijk hoofd. De pijp zou verwijzen naar het Bijbelse Jonas in de walvis.

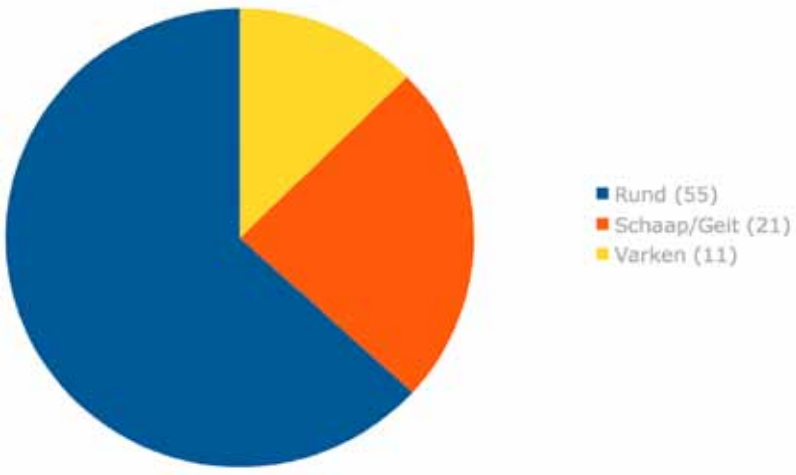

Afb. 170. Overzicht van de aantallen botresten van op diersoort te determineren zoogdieren uit tonput S239.

In relatie tot andere sporen met zoogdierbotten is het opmerkelijk dat in deze tonput geen schedel/kaakfragmenten van runderen aangetroffen zijn.
Op grond van de middenhandsbeenderen zijn er resten van ten minste twee runderen aanwezig. Bij schaap/geit gaat het om de resten van minimaal drie verschillende dieren en bij varkens om twee.
Van vogels zijn slechts vier botfragmenten aanwezig, waaronder drie van (tamme/wilde) eend en één van een zomer- of wintertaling.

Tonput S289 (1997, vondstnrs. 218, 227, 228, 229)[308]

Dit was een tonput op het achtererf van het huis op perceel D. De tonput is echter doorsneden door twee andere tonputten (S238 en S239). De onderste vulling bestond uit bruine klei met puin met daarop een pakket zand met puin waarmee de put waarschijnlijk is dichtgegooid. In deze laag zijn enkele fragmenten roodbakkend aardewerk (o.a. een bakpansteel), een oor van steengoed 2 en enkele fragmenten grijsbakkend aardewerk gevonden. De gebruiksperiode van de tonput ligt waarschijnlijk in de 16e eeuw.
In de onderste vulling zijn enkele dierenbotten gevonden. Het gaat om resten van rund en schaap/geit, kip en (tamme/wilde) eend.[309]
Ook is in deze tonput een duimring gevonden. Het gaat om een licht taps toelopende ijzeren ring met een diameter van 2 cm. In de ring zijn putjes aanwezig. Het is geen sierring, maar een ring die door een ambachtsman werd gebruikt bij naaiwerk. Deze werd op dezelfde manier gebruikt als een vingerhoedje (afb. 171).[310]

Afb. 171. IJzeren duimring uit tonput S289.

308 Top op 0,90 m – NAP en onderkant op 1,6 m - NAP.
309 Vondstnrs. 228 en 229.
310 Inventarisnr. 9701.229.001.

Ophogingslagen, perceel D

Ook in de ophogingslagen op het achtererf en in de grond onder de houten vloer in het voorhuis zijn veel voorwerpen gevonden die wijzen op de aanwezigheid van ambachtslieden die textiel verwerken (weven, spinnen, naaien) en mogelijk een speldenmaker. Het gaat om vele spelden, vingerhoedjes, een benen weefmes en enkele spinstenen van steengoed (afb. 172).[311]

Afb. 172. Benen weefmes, vingerhoedjes, spinstenen van steengoed en enkele spelden afkomstig uit het huis en achtererf op perceel D.

Kromme Elleboog, perceel E

Tonput S237 (1997, vondstnr. 176)[312]

Dit was een (mogelijk inpandig) tonputje waarvoor een eikenhouten ton met een diameter van 35 cm is hergebruikt. In de vulling zijn keramiekfragmenten, metaal en dierbotten gevonden.

De keramiek betreft de bakseltypen steengoed 2, waaronder fragmenten van kannen uit de 15e en 16e eeuw en roodbakkend aardewerk waaronder een fragment van een bord met gele slibversiering, delen van bakpannen met rechte stelen en een bodem van een bord (Weser aardewerk). Op basis van de jongste keramiek zal de tonput waarschijnlijk gedurende het eind van de 16e eeuw en begin van de 17e eeuw in gebruik zijn geweest.
De metalen voorwerpen betreffen ijzeren nagels, sintels, enkele beslagstukken, een loden spinsteentje en een hartvormig ijzeren hangslot (afb. 173).[313]

Afb. 173. IJzeren slot uit tonput S237. Het slot kan gedateerd worden in de periode eind 16e en begin 17e eeuw.

311 Inventarisnrs. weefmes 9701.180.004, vingerhoedjes 9701.179.003, 9701,198.010, spelden 9701.180.009, 9701.184.003, 9701.199.006, 9701.206.004, spinstenen 9701.198.011, 9701.198.012, 9701.199.008.
312 Top op 0,41 m – NAP.
313 Inventarisnr. 9701.176.002.

De in deze tonput aangetroffen botresten van zoogdieren zijn afkomstig van rund (13), schaap/geit (3) en varken (1). De vogelresten zijn van tamme/wilde eend (2) en een zaagbek (1).

Tonput S240 (1997, vondstnrs. 256, 257)[314]
Dit was een beerputje waarvoor een eikenhouten ton met een diameter van 35 cm is hergebruikt. De vulling bestond uit beer waarin enkele dierbotten zijn gevonden. Het gaat om resten van rund, varken en een klein knaagdier. Daarnaast is er een bot van een wintertaling en een niet nader te specificeren eendensoort gevonden.

Kolfstraat, perceel F

Tonput S394 (1997, vondstnrs. 502, 503, 504, 506-513)[315]
Voor de put zijn twee tonnen met een diameter van 60 cm (her)gebruikt (afb. 174). Eén van de duigen van de bovenste ton is dendrochronologisch gedateerd op 1570 ± 6 jaar.[316] Aangezien het (waarschijnlijk) een hergebruikte ton betreft, kan aangenomen worden dat de put vermoedelijk rond het begin van de 17e eeuw is aangelegd. De vulling van de bovenste ton (lagen 1 en 2) bestond uit lichtgrijs zand met stukjes puin. Dit is de zandlaag waarmee de put is dichtgestort. De onderste ton was gevuld met een laag zand met mest en puin en een beerlaag en vertegenwoordigt de gebruiksperiode van de put (lagen 3 en 4). Deze tonput was in gebruik als beerput. De aanbouw op het achtererf waarin deze put zich bevond zal een secreet zijn geweest.

Afb. 174. Beerput van het buitensecreet van het huis op perceel F.[317]

314 Top op 0,71 m – NAP en onderkant op 0,96 m - NAP.
315 Top op 0,59 m – NAP en onderkant op 1,96 m - NAP.
316 RING intern rapport 2005058. Vondstnr. 323, dendronr. DST00121.
317 Op het fotobordje staat het spoornummer van de tonput die ten zuiden hiervan lag.

In de vulling van de onderste ton zijn keramiek, steen, metaal, leer en dierenbotten gevonden. De keramiek bestaat uit de baksels steengoed 2, waaronder fragmenten van baardmankruiken en roodbakkend aardewerk, waaronder delen van kommen en een grape. De keramiek is slechts globaal te dateren tussen circa 1525 en 1625. Ook zijn een stenen kogel en een koperen speld in deze ton gevonden. Het leer bestaat uit enkele resten van schoenen en 23 schijfjes van rundleer in diverse diameters. Waarvoor deze gediend hebben is niet duidelijk.
Het dierlijk bot bestaat voornamelijk uit resten van rund, gevolgd door schaap/geit en varken (afb. 175).[318]

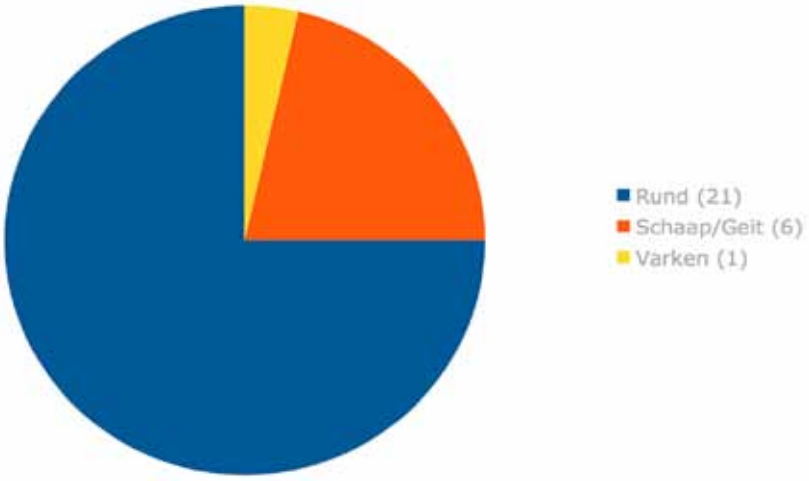

Afb. 175. Overzicht van de resten van de op soort te determineren zoogdieren uit tonput S394.

In het grondpakket waarmee de put is dichtgegooid zijn keramiek, één fragment vensterglas, leer en botten van dieren gevonden.[319] De keramiek betreft één scherf roodbakkend aardewerk (van een bord) met vuil loodglazuur. Onder het leer zijn enkele delen van schoenen en negen gestanste schijfjes van rundleer aangetroffen. In dit pakket waren naast botfragmenten van rund en schaap/geit ook botresten van eend (tam/wild), kip, gans en zomer- of wintertaling aanwezig (afb. 176).

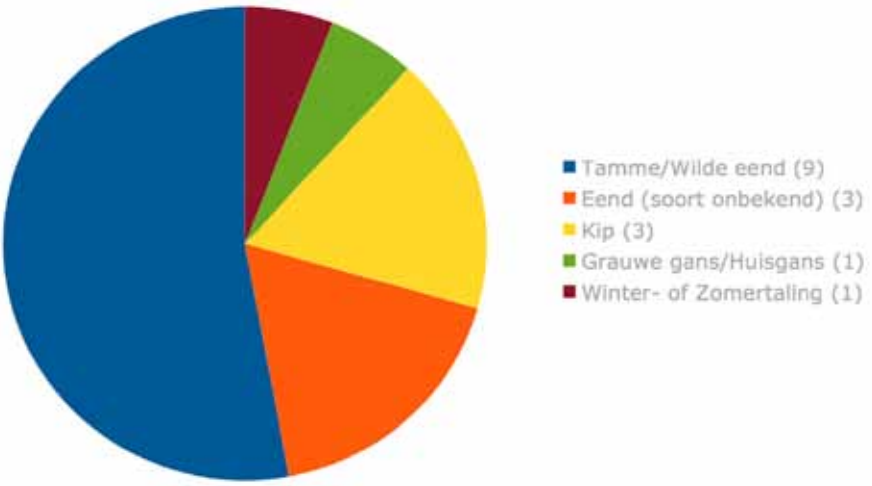

Afb. 176. Overzicht van de resten van de, op soort te determineren vogels uit tonput S394.

Bij de botanische waardering is onder andere de aanwezigheid van hysop vastgesteld.[320] Hysop wordt vers gebruikt in salades, sauzen en vleesgerechten maar heeft ook een geneeskrachtige werking.

318 Vondstnrs. 502, 510, 512).
319 Vondstnrs. 506, 507,508 en 509.
320 Esser, 2003, bijlage 1A.

De (baksteen) bebouwing op dit perceel dateert waarschijnlijk uit de 16e eeuw en bestaat uit een huis met onbebouwd achtererf. Tegen de achtergevel was een secreet aanwezig dat gedateerd kan worden in het laatste kwart van de 16e en begin 17e eeuw. Het is op basis van de bebouwingsresten en het vondstmateriaal uit de beerput moeilijk te zeggen wat het beroep/ambacht van de bewoner(s) was. Mogelijk hebben de leren schijfjes iets met een ambacht te maken, maar de functie hiervan is onbekend.

Kolfstraat, ophogingslagen perceel G

In een inpandige ophogingslaag, die eveneens bij de tweede huizenfase (1400-1600) hoort, is een 18 cm hoge (messing) knoopkandelaar gevonden (afb. 177).[321]

Afb. 177. Knoopkandelaar uit de 15e eeuw, uit een ophoginglaag in het huis op perceel G.

Kolfstraat, perceel H

Beerkuil S249 (1998, vondstnr. 112)[322]
In de vulling zijn keramiek, metaal en dierenbotten gevonden. De keramiek bestaat uit enkele kanfragmenten van steengoed 1 en 2, twee wandfragment van een kan van witbakkend aardewerk en enkele fragmenten van grapen van roodbakkend aardewerk. Op basis van de kenmerken van de keramiek kan de beerkuil slechts globaal gedateerd worden in de 15e eeuw. Het metalen voorwerp is een beslagje van koper met een versiering in dambordpatroon, bestaande uit één vlak met een schubpatroon en één leeg vlak.

321 Inventarisnr. 9802.026.001. Op 0,91 m – NAP.
322 Top op 1,41 m – NAP, onderkant op 1,71 m – NAP.

Kolfstraat, perceel I

Tonput S81 (1998, vondstnrs. 83-87, 90)[323]

Voor de put is een eikenhouten ton met een diameter van 65 cm (her)gebruikt. De vulling bestond uit donkerbruin, humeuze zavel. Hierin was bouwpuin, keramiek, leer, metaal en pijpaarde aanwezig.
Onder de keramiek zijn de bakseltypen grijsbakkend aardewerk, steengoed 1, steengoed 2, witbakkend aardewerk en roodbakkend aardewerk aangetroffen. De voorkomende vormen zijn met name kannen, enkele kommen, grapen, een vergiet en een bakpan. Onder de steengoed kannen bevindt zich een bijzonder type. Het gaat om een zogenoemde drie-oren-kan met zoutglazuur, een standvoet en drie verticale lintoren (afb. 178). Dit soort kannen werd waarschijnlijk gebruikt in gezelschappen waarbij meerdere personen de kan deelden. De kan is te dateren tussen 1550 en 1600 en is afkomstig uit de productieregio Raeren.

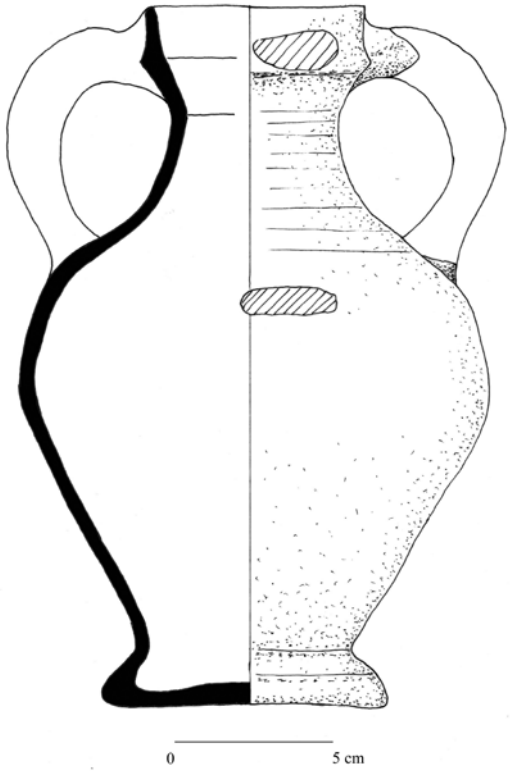

Afb. 178. Steengoed kan met drie oren uit tonput S81.

Het leer omvat enkele schoenresten, waaronder een deel van een kalfsleren schoen van het type 85 met een gesp. Het metaal betreft sintels, een bout en een ijzerslak. Ten slotte is er een pijpenkop gevonden die gedateerd kan worden in de oudste periode van het gebruik van pijpaarden tabakspijpen: tussen 1580 en 1620.
Op basis van de vondsten is de tonput slechts breed te dateren tussen circa 1475 en 1600.

Kolfstraat, percelen J en L

Beerkuil S284 (1998 op erf perceel J, vondstnrs. 150, 151, 152)[324]

De beerkuil had (nog) een diepte van circa 20 cm en in de vulling is keramiek, leer en metaal gevonden. De keramiek betreft een pispot van roodbakkend aardewerk en een kan van steengoed 1.[325] Op basis van de keramiek kan de beerkuil gedateerd worden in de eerste helft van de 15e eeuw.

323 Top op 0,66 m – NAP en onderkant op 1,46 m - NAP.
324 Top op 1,73 m – NAP, onderkant op 1,94 m – NAP.
325 Inventarisnrs. pispot 9802.150.001 (r-pis-1), kan 9802.151.001 (s1-kan-7).

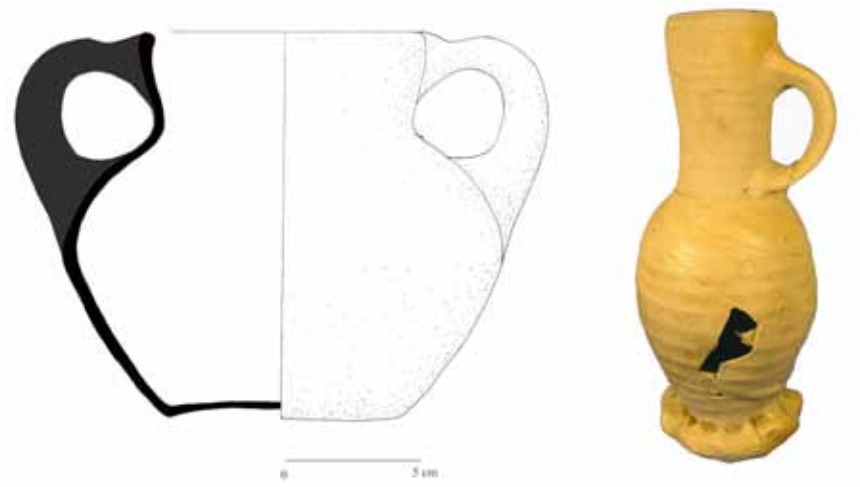

Afb. 179. Pispot en kan uit beerkuil S284.

Het in deze beerkuil aangetroffen leer betreft een fragment van een kalfsleren beurs/buidel, versierd met ingedrukte lijnen. De metaalvondst bestaat uit een 5,5 cm lange speld.[326]

Tonput S373 (1998 inpandig erf perceel K, vondstnrs. 196, 199)[327]
Dit was een inpandige tonput in de noordhoek van het achterhuis op pand K. In de vulling van de ton is keramiek en een metaalslak gevonden.
De keramiek bestaat uit de bakseltypen bijna-steengoed, Maaslands aardewerk, steengoed 1, steengoed 2, grijsbakkend aardewerk, witbakkend aardewerk en roodbakkend aardewerk.[328]
Het steengoed betreft kannen, van roodbakkend aardewerk zijn grapen, kommen, een pispot, een kan en een bord aanwezig. Enkele grapen zijn hergebruikt als pispot. Het witbakkend aardewerk betreft een steelgrape van Hafner aardewerk uit de productiecentra rond Keulen (afb. 180).[329]

Afb. 180. Boven: een grape (een variant van r-gra-41 of 22), onder: een steelgrape van Hafner aardewerk (ha-gra-2) uit tonput S372.

326 Inventarisnrs. beursfragment 9802.150.003, speld 9802.150.002.
327 Top op 0,49 m – NAP, onderkant op 1,39 m – NAP.
328 Het fragment bijna-steengoed en twee scherven Maaslands witbakkend aardewerk betreffen opspit.
329 De grapen met inventarisnrs. 9802.196.001 en 196.003B zijn de typen r-gra-41 of 22 (variant?) en de r-gra-59. De Hafner steelgrape, inventarisnr. 9802.196.002 betreft het type ha-gr-2.

Het keramiekcomplex is een vrij algemeen vormenspectrum van een standaard huishouden. Op basis van de keramiek kan de tonput gedateerd worden in de 16e eeuw, met waarschijnlijk de sluitperiode in de tweede helft van de 16e eeuw.

Beerkuil S265 (1998 op erf perceel K, vondstnr. 137)[330]
Dit was een ondiepe mestkuil op het achtererf van perceel J. In de vulling was bouwpuin, dierlijk bot en keramiek aanwezig.
De keramiek omvat de bakseltypen roodbakkend aardewerk en witbakkend aardewerk. Het gaat om twee grapen, een vetvanger en een bakpan van roodbakkend aardewerk en een bord van witbakkend aardewerk uit de productiecentra rond Keulen.
De vetvanger heeft een ophangoog en één standpoot aan de kant van de steel (afb. 181). Vetvangers werden onder het gebraad aan het spit gezet om het afdruipende vet op te vangen.

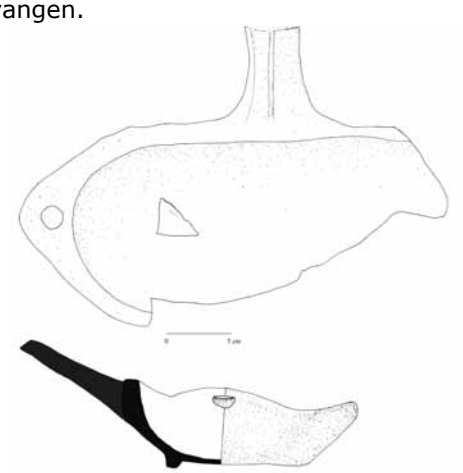

Afb. 181. Vetvanger van roodbakkend aardewerk uit beerkuil S265.[331]

Net als bij de inpandige tonput op dit perceel is ook in de beerkuil voornamelijk huishoudelijk afval aangetroffen. Het gaat om voorwerpen die in de keuken gebruikt werden. De keramiek kan gedateerd worden in de (eerste helft van) de 16e eeuw.

Afb. 182. Fragment van een pelgrimshoorn van pijpaarde uit de vulling van de kuip op het achtererf van perceel L. In de inzet is een compleet exemplaar afgebeeld.

Kuip/put S266 (1998 op erf perceel L, vondstnrs. 178, 179, 197)[332]
In de opvulling is alleen een fragment van een pijpaarden pelgrimshoorn gevonden. Het is een dubbele, holle ring van pijpaarde met een diameter van 11,5/12 cm. (afb. 182).[333]
Dit type kan gedateerd worden in de 15e eeuw.

Tonput S375 (1998, vondstnrs. 193 - 195 (grondmonsters))[334]
Dit afvalputje is na het in onbruik raken van de bakstenen kuip (S266) direct achter de gevel geplaatst. De put bestond uit een ton met een diameter van 65 cm. In de vullingen waren mosselschelpen, eierschalen, bouwpuin en (niet verzameld) keramiek aanwezig.

Vondsten uit de sprant (1997: S297, S439, S572, 1998: S42) en ophogingslagen.
In de ophogingslagen en sprantvulling zijn veel voorwerpen gevonden die dateren uit de 15e en 16e eeuw. Hierna worden de meest bijzondere voorwerpen uit deze periode besproken (afb. 183).

330 Top op 1,04 m – NAP, onderkant op 1,74 m – NAP.
331 Inventarisnr. 9802.137.001.
332 Baksteenformaat 22x14x4,5 cm, onderkant op 1,73 m – NAP
333 Inventarisnr. 9802.179.001.
334 Top op 1,3 m – NAP, onderkant op 1,86 m – NAP.

Afb. 183. Overzicht van enkele bijzondere voorwerpen uit de opvulling van de sprant en de ophogingslagen uit de periode 1400-1600. Rechtsonder de halsketting met detailopname van de schakels (detailfoto: M. Rijkelijkhuizen).

De keramiek in de (veronderstelde) 15e- en 16e -eeuwse opvullingslagen bestaat uit een aantal fragmenten van borden van vroeg (o.a. Mediterraan) majolica. Daarnaast komen ook slibversierde borden en een spaarpot van roodbakkend aardewerk voor. Een minder voorkomende vondst is een zoutschaaltje van witbakkend aardewerk.
Ook resten van pijpaarden beeldjes zijn in de sprant gevonden.
Onder het glaswerk bevindt zich ondermeer een relatief zeldzaam strijkglas. Dit is een ronde, halve bol glas waarmee kleding gestreken werd.
Zeldzaam zijn een houten zakzonnewijzer en een messing steelpannetje met ijzeren steel.
Verder zijn er nog twee loodtin voorwerpjes gevonden, waaronder een fluitje in de vorm van een man te paard.
Een andere bijzondere vondst is een dubbel naaistersfoedraal van linnen en zijde. Uit röntgenfoto's blijkt hierin een (grotendeels vergaan) ijzeren doosje met spelden te zitten. Ook is er een sierstuk van majolica gevonden. Het gaat om een beeldje van een zeemeermin (of –man) op een voet, in de vorm van een schelp. In de handen is nog een deel van de staart te zien die over de rechterschouder aanwezig is geweest. Het is mogelijk dat dit object gedateerd moet worden in de 17e eeuw.
Ten slotte is er nog de opmerkelijke vondst van een 83 cm lange ketting van messingdraad. Deze draad is slechts 0,05 millimeter dik en verwerkt in een rondbreisel waarvan de 'schakel'-decoraties bestaan uit een patroon van tonvormen en spiraalwindingen, met aan het einde twee kwastjes. De messingdraad is omwikkeld met een goud- of zilverkleurige gladde draad, vermoedelijk zijde. De ketting is waarschijnlijk gedragen door een vrouw uit de middenklasse of gegoede burgerij en kan gedateerd worden in de 16e eeuw of het begin van de 17e eeuw.[335]

335 J. van der Klooster 2013. Zie ook artikel in Culthure 3, september 2013.

In de ophogingslagen langs beide straten en de opvulling van de sprant zijn 43 munten (waaronder één vervalsing) uit de 16e eeuw gevonden. In bijlage 1 zijn deze voorzien van een beschrijving per exemplaar.[336]

Tabel 12 geeft een overzicht van de verschillende muntsoorten en de aantallen waarin deze zijn gevonden. De meest voorkomende zijn de kleinere koperen munten met een lage waarde waaronder oortjes, duiten en ½ duiten. Er zijn slechts twee zilveren munten gevonden, waaronder een stuiver en een groot.

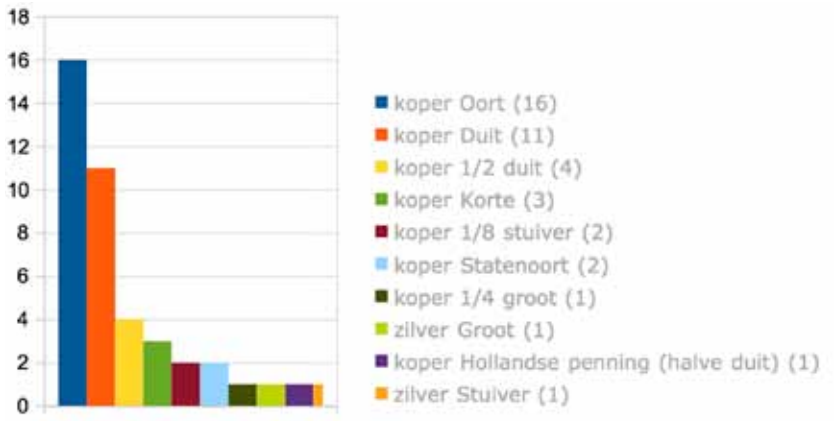

Tabel 12. Overzicht van muntsoorten uit de 16e eeuw. Ze zijn gevonden in de ophogingslagen en opvullingen van kuilen, putten en de sprant.

Tabel 13 geeft een overzicht van de herkomst van de munten uit de 16e eeuw. Veruit de meeste munten zijn afkomstig uit de stad Dordrecht zelf. Een kleiner aantal komt uit (steden in) de direct omringende gebieden, waarbij opvalt dat munten uit de verder gelegen (handels) gebieden zoals Duitsland, Engeland en Frankrijk ontbreken. Mogelijk is de achteruitgang van Dordrecht als belangrijk interregionaal handelscentrum hierin te herkennen. Het ontstaan van het Bergsche Veld na de St. Elisabethsvloed van 1421 zal hier mede oorzaak van zijn geweest. Hierdoor kon de stad eenvoudig omzeild worden.

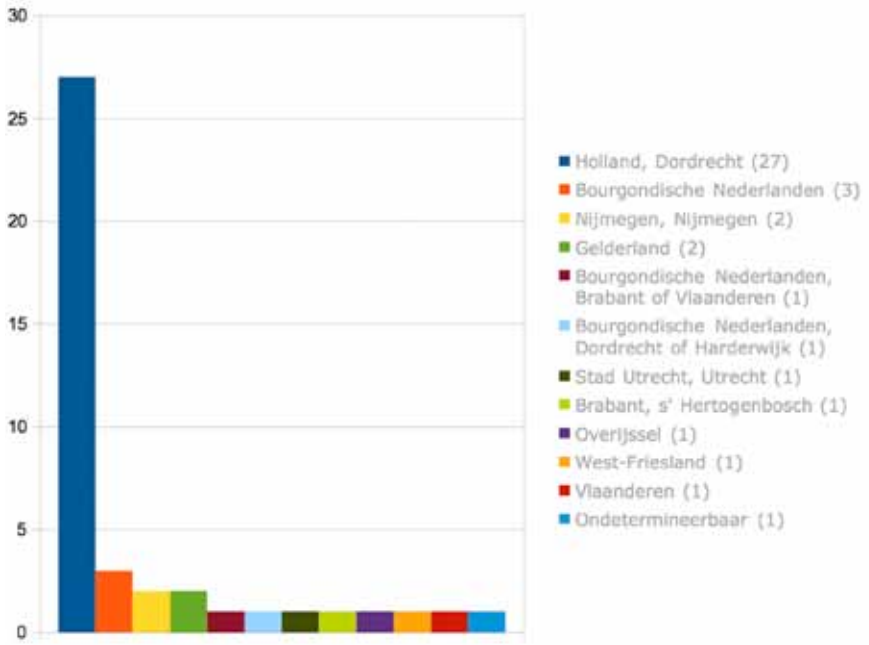

Tabel 13. Overzicht van de herkomst en indien bekend de muntplaats van de munten uit de 16e eeuw. Ze zijn gevonden in de ophogingslagen en opvullingen van kuilen, putten en de sprant.

336 Het gaat hierbij om de munten die zijn gevonden in de opgravingsjaren 1997 en 1998.

6.4. Vondsten uit de derde huizenperiode: circa 1600-1965

Kromme Elleboog, perceel A

In de aspot van de haard zat een testje met daarin enkele pijpenkoppen en –stelen en zeven knikkers van aardewerk (afb. 184).[337]

Afb. 184. 17e -eeuwse aspot uit de haardplaats in het huis op perceel A. In de aspot zat een testje met tabakspijpen en enkele keramische knikkers.

Beerbak S78 (1997, vondstnr. 9)[338]

Het gaat om een (restant) van een beerbak die vermoedelijk de locatie van een inpandig secreet aangeeft. De kuil was 3 m lang en 1 m breed. In de vulling was bouwpuin (o.a. vensterglas), keramiek en een staaf koper van 17,2 cm aanwezig alsook enkele dierenbotten, waaronder varken en schaap/geit.
De keramiek betreft een deel van een test van witbakkend aardewerk met koperoxide loodglazuur, een oor van een kom van roodbakkend aardewerk en fragmenten van twee borden van roodbakkend aardewerk. Eén bordfragment is voorzien van loodglazuur, het andere heeft standvinnen en slibboogjes (en is mogelijk afkomstig uit Oosterhout). De gebruiksperiode van de beerbak zal op basis van de keramiek liggen in de eerste helft van de 17e eeuw.

Kromme Elleboog, perceel B

Tonput S195 (1997, vondstnrs. 253, 254, 255)[339]

De inpandige put bestond (oorspronkelijk) uit twee gestapelde tonnen met een diameter van ca. 40 cm. Er waren drie opvullingen aanwezig: onderin een laag zand en kalk, daarboven bruine zavelige klei en als laatste een zand- en puinlaag waarmee de put is dichtgegooid. In de middelste vulling zijn keramiek, twee dierenbotten (o.a. rund) en mosselschelpen gevonden.[340] De keramiekvondsten betreffen een wandfragment roodbakkend aardewerk met groene, gemarmerde slib en een rand van een bord van roodbakkend aardewerk. Daarnaast is er een dunne steel van een pijpaarde tabakspijp gevonden. Op basis van de kenmerken van de keramiek kan de (water)put gedateerd worden in de periode eind 17e en begin 18e eeuw.

337 Inventarisnrs. knikkers 1997.002.002. Enkele pijpenkoppen 9701.002.005 en 006. Pijpenkoppen zijn dubbelconisch met hielmerken: 4-bladige roos ongekroond, 8-bladige roos (2x), gekroonde kruisdegens met initialen AA (Anthonie Allijn uit Gouda, ca. 1632-1650). Radering rond ketelopening.
338 Top op 0,01 m – NAP, onderkant op 0,27 m – NAP.
339 Top op 0,37 m – NAP, onderkant op 0,92 m - NAP.
340 Vondstnummer 254.

Tonput S290 (1997, vondstnrs. 248, 249, 250)[341]

De put bestond uit een ton met een diameter van ca. 40 cm. Er waren drie opvullingen aanwezig: onderin een laag bruin zand met stukjes puin, daarboven een grijs zandpakket en daarop een bruine kleilaag. In het onderste pakket zijn keramiek, drie botten van een groot zoogdier en drie oesterschelpen gevonden.[342] De keramiek bestaat uit een fragment van een bakpan, een kom van roodbakkend aardewerk en een deel van een bord van faience. Daarnaast waren er stelen en een ketel van kleipijpen aanwezig. Het vondstcomplex is te dateren in de laatste helft van de 17e eeuw en het eerste kwart van de 18e eeuw. De put zal zijn gebruikt als waterput.

Tonput S193 (1997, vondstnrs. 243, 244, 245)[343]

De ton van deze put is deels in tonput S290 gezet en had een diameter van ca. 60 cm. Er waren drie opvullingen aanwezig: onderin lag een laagje zwarte, zavelige klei met daarop een laag grijs zand met spoellagen en bovenin een pakket donkerbruine zavelige klei. In het onderste laagje waren een scherfje geglazuurd roodbakkend aardewerk, een fragmentje grijsbakkend aardewerk en een fragment van een pijpaarden pijp aanwezig.
Deels op basis van de doorsnijding van put S290 kan put S193 gedateerd worden in de 18e eeuw. Ook dit zal een waterput zijn geweest.

Kromme Elleboog, perceel C

Tonput S71 (1997)[344]

De put bestond uit een ton met een diameter van ca. 45 cm en had een bakstenen bovenrand.[345] Dit was waarschijnlijk een waterput.

Tonput S328 (1997, vondstnr. 527, 528, 529, 530, 533)[346]

De tonput lag direct achter het huis op het achtererf. De hoepen van de ton bestonden uit wilgentakken (Salix sp.). In de vulling is leer, een benen voorwerp, metaal, dierlijk bot en botanische resten (waaronder knoflook) gevonden.[347] Het putje dateert vermoedelijk uit de tweede helft van de 19e eeuw.
De metaalvondsten bestaan uit twee gespen, een nagel, enkele stukken lood en ijzer waarvan de functie onduidelijk is en een speelgoedfiguurtje van loodtin.[348] Dit is een tinnen soldaatje dat gedateerd kan worden in de periode eind 19e en begin 20e eeuw. Daarnaast is er een (vermoedelijke) griffel van lood gevonden (afb. 185).[349]

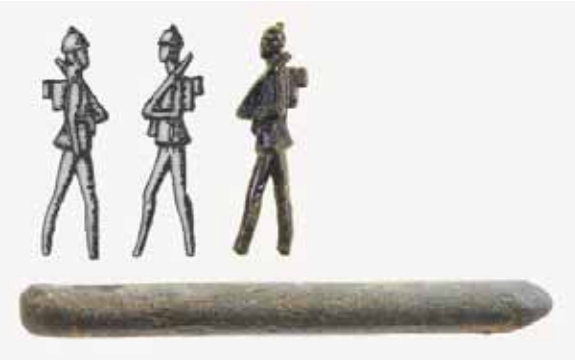

Afb. 185. Een tinnen soldaatje en een loden griffel uit (water)put S382.

341 Top op 0,52 m – NAP, onderkant op 1,07 m - NAP.
342 Vondstnr. 250.
343 Top op 0,22 m – NAP, onderkant op 0,9 m - NAP.
344 Top op 0,02 m – NAP en onderkant op 0,08 m - NAP. Er is geen informatie gegeven over de vulling(en). Het is niet bekend of er geen vondsten in aanwezig waren of dat dit niet is onderzocht.
345 Gele baksteen, formaat 19x?x4/5 cm.
346 Top op 0,76 m – NAP en onderkant op 1,43 m - NAP.
347 Het leer betreft een ondetermineerbaar rond stuk met een gat erin. Het benen object is een rond schijfje van 2 cm met een centraal gat.
348 Inventarisnrs. 1997.527.001-008.
349 Inventarisnr. 1997.527.007, lengte 5,3 cm.

Tonput S206/S267 (1997, vondstnr. 132, 237-240)[350]
De tonput lag op het achtererf en bestond uit een hergebruikte eikenhouten ton met een diameter van 40 cm. In de vullingen zijn vondsten uit de 18e-20e eeuw gevonden. Onder de jongste (19e-20e -eeuwse) vondsten kwamen met name veel knopen voor, waaronder een knoop van ondoorzichtig wit glas, drie knopen van (parelmoer)schelp, een knoop van kunststof, een knoop of kraal van witbakkend aardewerk en een kraal van kunststof in de vorm van een hart.[351] Ook zijn twee knikkers gevonden, één van glas en één van keramiek. De metalen voorwerpen betreffen twee munten waaronder een dubbeltje uit 1948 en een cent uit 1914.[352] Een kussentje met 27 spelden dateert mogelijk ook uit deze periode.[353] Daarnaast zijn een gesp en een ring gevonden die mogelijk uit de 18e eeuw dateren. Op basis van het vondstmateriaal kan de put gedateerd worden in de periode eind 19e eeuw, eerste helft 20e eeuw.
Tenslotte bevond zich in de opvulling van de gedempte sprant nog een bezinkput. Deze stond waarschijnlijk in verbinding met het 19e -eeuwse riool dat hierin (na demping) was aangelegd.

Kromme Elleboog, perceel D

Tonput S266 (1997, vondstnrs. 212 - 216)[354]
Dit was een inpandige tonput waarvoor een eikenhouten ton met een diameter van 60 cm is hergebruikt. Het was waarschijnlijk een waterput. Hierin waren verschillende opvullingen aanwezig met onderin bruine humeuze klei, daarop lagen grijs en bruin zand met stukjes puin en als laatste een gele zandlaag met bouwpuin. In de put zijn fragmenten keramiek, bouwmateriaal, een bot van een rund, een mosselschelp, een ronde gesp en een ijzeren nagel gevonden. De keramiek betreft enkele fragmenten van grapen van roodbakkend aardewerk en twee fragmenten van borden van roodbakkend aardewerk met slibversiering. Daarnaast zijn enkele resten van pijpenstelen gevonden. De keramiek is te dateren in de 17e (-18e?) eeuw. Het bouwmateriaal betreft een tegelfragment met een tulp als versiering, te dateren in de eerste helft van de 17e eeuw. Het gebruik van de waterput zal liggen in de tweede helft van de 17e eeuw.

Tonput S265 (1997, vondstnr. 400 (monster, hout van ton))[355]
Dit was een inpandig tonputje dat is aangelegd in de latere uitbreiding van het huis. In de vulling zijn geen vondsten aangetroffen. Waarschijnlijk was dit een waterput.

Kromme Elleboog, perceel E

Tonput S236 (1997, vondstnrs. 156, 366, 387, 392, 715, 718-722, 724, 727)[356]
Deze tonput was voorzien van een gemetselde bakstenen opbouw die tegen de achtergevel op het achtererf lag. De gebruikte ton had een diameter van 65 cm. Voor de duigen van de ton is zowel eikenhout als zilverspar gebruikt.[357] Het was waarschijnlijk een waterput.
In de vullingen is keramiek, metaal en glas gevonden. Ook bevatte de put dierlijk bot en botanische resten. Een grondmonster van de put bevatte ondermeer goudsbloem. De dierenbotten betroffen allen resten van rund. De keramiek bestaat uit de bakseltypen roodbakkend aardewerk en industrieel witbakkend, waaronder fragmenten van een bord (17e eeuw), een bloempot en een theekopje uit de goudkust-serie van Petrus Regout.
Daarnaast zijn er pijpenkoppen gevonden, waaronder een zogenoemde kromkop, type Monte Carlo, van de firma P. Goedewaagen & Zoon uit Gouda. Deze kop dateert uit de periode 1890-1920. Een andere pijpenkop is voorzien van de zijmerken 'gekroonde eiermand', met de

350 Top op 0,51 m – NAP.
351 Inventarisnrs. 1997.132.004-007 en 1997.132.009.
352 Inventarisnrs. knikkers 1997.132.003 en 1997.239.001. Munten 1997.132.001 en 002.
353 Inventarisnr. 1997.132.008.
354 Top op 0,48 m – NAP en onderkant op 1,2 m - NAP. Vondstnr. 212 en 216 zijn o.a. houtmonsters. Bodem is eikenhout (Quercus), hoepen wilgentenen (Salix).
355 Top op 0,90 m – NAP en onderkant op 1,6 m - NAP.
356 Top op 0,39 m – NAP.
357 Vondstnrs. 1997: V715 en V718.

initialen FHN en een negenpuntige roos. Dit exemplaar is afkomstig uit Gorinchem/ Schoonhoven en dateert uit de periode 1780-1820 (afb. 186).[358]

Afb. 186. Links de kromkop van de firma Goedewaagen uit Gouda en rechts de pijp uit Gorinchem/ Schoonhoven.

Het glas betreft enkele fragmenten vensterglas en delen van een fles.
Onder het metaal zijn een vork, een knoop, een sleutel, een lemmet van een ijzeren mes, een sintel en enkele ijzeren nagels aangetroffen (afb. 187).

Afb. 187. Sleutel en vork uit waterput S236. Beide kunnen gedateerd worden in de 19e eeuw.[359]

Op basis van het vondstcomplex in de put kan de gebruiksperiode gedateerd worden in de 19e eeuw.

Kolfstraat, perceel F

Tonput S47 (1997, vondstnrs. 127, 480-483, 486, 489, 490)[360]

Voor deze tonput is een eikenhouten ton met een diameter van 65 cm hergebruikt. Eén van de duigen is dendrochronologisch gedateerd ná 1604 ± 6 jaar.[361] Aangezien het een hergebruikte ton betreft, kan aangenomen worden dat de put vermoedelijk rond het midden van de 17e eeuw is aangelegd. Het was een waterput met een opgemetseld bovendeel van baksteen.[362]
In de vulling is keramiek, metaal, glas, een kam van ivoor[363] en dierlijk bot gevonden.

De keramiek bestaat uit de bakseltypen grijsbakkend aardewerk, steengoed 2, roodbakkend aardewerk en witbakkend aardewerk. In de put is een aantal fragmenten van steengoed kannen aangetroffen alsook een kom van grijsbakkend aardewerk. Deze huisraad kan

358 Inventarisnrs. 9701.156.001 en 9701.721.002.
359 Inventarisnrs. 9701.727.001 en 9701.724.001.
360 Top op 0,85 m – NAP en onderkant op 1,3 m - NAP.
361 RING intern rapport 2005058. Vondstnr. 482, dendronr. DST00141.
362 Vondstnrs. 1997: Houtmonster: V482, V490. Bakstenen put, V480: baksteenformaten 18x8,5x4 cm – 16x7x3,5 cm.
363 Inventarisnr. 9701.127.001. Het betreft een deel van een dubbelzijdige kam met een fijne en een grove tandzijde. De kam is voorzien van een lijngravering.

gedateerd worden in de periode vóór ca. 1600. Mogelijk gaat het om voorwerpen die door dit huishouden nog lang gebruikt zijn. De overige keramiek dateert uit de periode 1600 tot de 20e eeuw.
Het jongste voorwerp is een bakje van industrieel roodbakkend aardewerk/faience. In witte slib is een tekst ingekrast: "Katjeskelder...terhout". Het is een souvenir uit het Brabantse bungalowpark Katjeskelder in Oosterhout. Tussen 1955 en 1965 was er een snoepwinkeltje op het park waar dit aardewerk (waarschijnlijk gevuld met snoep) werd verkocht. De bakjes werden in opdracht van het vakantiepark door een bedrijf in Delft gemaakt.[364]

Afb. 188. Souvenir uit vakantiepark Katjeskelder in Oosterhout: een snoepbakje uit de jaren '50-'60 van de 20e eeuw.

De metaalvondsten bestaan uit enkele ijzeren nagels, twee beslagjes en een sintel. Het glaswerk betreft enkele fragmenten vensterglas, spiegelglas en delen van (bier)flessen. Voor twaalf zoogdierresten kon de diersoort bepaald worden: rund (7), schaap/geit (2), varken (2) en konijn (1).[365] Vermoedelijk gaat het in deze 17e-20e -eeuwse context om een tam konijn. Het gevogelte bestaat uit eend (4) en kip (2).

De waterput zal zijn aangelegd rond het midden van de 17e eeuw en is tot de sloop in de jaren '60 van de vorige eeuw open (en in gebruik) geweest.

Tonput S412 (1997, vondstnrs. 467, 468, 502)[366]
Voor deze tonput is een ton met een diameter van 50 cm hergebruikt. Dit was waarschijnlijk een waterput. In de vulling zijn enkele scherven steengoed 2 en een fragment roodbakkend aardewerk gevonden. Deze kunnen gedateerd worden in de 18e en 19e eeuw.

Kolfstraat, perceel I

Tonput S80 (1998, vondstnrs. 81, 82)[367]
In de vulling van de tonput is keramiek en metaal gevonden. De metaalvondst betreft een ijzeren pikhaak. De keramiek bestaat uit de bakseltypen steengoed 2, roodbakkend aardewerk, witbakkend aardewerk, majolica en faience. Hieronder zijn een knikker, een pispot, een zalfpotje, een kom, een grape en een kan van roodbakkend aardewerk aangetroffen. Tevens werd een ketel van een tabakspijp opgegraven die dateert uit de periode 1580-1620. De keramiek - en daarmee de gebruiksduur van de put - is te dateren in de 17e eeuw (afb. 189).[368]

364 Inventarisnr. 9701.483.001. Informatie van de voormalige eigenaar dhr. Polder. Met dank aan mevr. J. Polak, receptie vakantiepark Katjeskelder.
365 Vondstnrs. 1997: V127, V484 en V486.
366 Top op 0,58 m – NAP en onderkant op 1,32 m - NAP. De scherven die in de dataset geregistreerd staan onder V502 zijn waarschijnlijk afkomstig uit deze tonput, maar horen niet bij dit vondstnr.
367 Top op 0,54 m – NAP en onderkant op 0,84 m - NAP.
368 Inventarisnr. 9802.081.002.

Afb. 189. Een 17e -eeuwse pikhaak uit tonput S80.

Kolfstraat, perceel J

Tonput S87 (1998, vondstnrs. 79, 80, 142, 143 (monsters))[369]
Dit was een put op het achtererf van perceel J, tegen de zijgevel van de bebouwing op perceel K. Voor de put zijn twee tonnen gebruikt. De vulling bestond uit zand en klei met stukjes bouwpuin. Gezien het ontbreken van beer en huishoudelijk afval was het waarschijnlijk een waterput.

Kolfstraat, perceel K

Tonput S94 (1998, vondstnrs. 71-74)[370]
De vulling uit deze inpandige waterput bestond uit een laag donkergrijze, humeuze klei met daarop een pakket zand met puin. Hierin zijn twee dakpannen en een grape van witbakkend aardewerk met koperoxideglazuur gevonden. De grape dateert uit de eerste helft van de 17e eeuw.[371]

Tonput S15 (1998, vondstnrs. 68, 75 - 78 (grondmonsters))[372]
Ook dit was een waterput, die direct achter de gevel op het achtererf lag. De put bestond uit een ton met een diameter van 60 cm en had een opgemetselde bakstenen rand.
In de vullingen zijn enkele plavuizen en ander bouwpuin gevonden. De put dateert uit de periode ná circa 1625.[373]

Kolfstraat, perceel L

Tonput S16 (1998, vondstnrs. 103 - 105 (grondmonsters))[374]
Deze waterput lag direct achter de gevel op het achtererf. De put bestond uit een ton met een diameter van 80 cm en had een opgemetselde rand van bakstenen met een formaat van 17x9x4 cm (afb. 190). In de vulling zijn houtresten en bouwpuin gevonden. De put zal dateren uit de periode ná circa 1650.[375]

369 Top op 0,49 m – NAP, onderkant op 1,39 m – NAP.
370 Top op 0,41 m – NAP, onderkant op 1,07 m - NAP.
371 Inventarisnr. 9802.074.001. Deventertype w-gra-19.
372 Top op 0,11 m – NAP, onderkant op 1,9 m – NAP.
373 Dit is gebaseerd op de datering van de keramiek die is gevonden in het bovenste grondpakket waarin de put is ingegraven. 1998, vondstnr. 66. Keramiek uit de periode tussen circa 1500 en 1625.
374 Top op 0,12 m – NAP, onderkant op 0,86 m – NAP.
375 Dit is gebaseerd op de datering van de keramiek die is gevonden in het bovenste grondpakket waarin de put is ingegraven. 1998, vondstnr. 92. Keramiek uit de periode tussen circa 1450 en 1650.

Afb. 190. Tonput S16 op het achtererf van het huis op perceel L. Links de bakstenen rand van de put en rechts de hergebruikte ton.

Vondsten uit ophogingslagen en de sprant

In de ophogingslagen en sprantvulling zijn voorwerpen gevonden die dateren uit de 17e-19e eeuw. Hieronder worden de belangrijkste voorwerpen uit deze periode besproken.

De keramiek bestaat uit vrijwel alle bekende bakseltypen van deze periode. Hieronder zijn rijk versierde borden van roodbakkend aardewerk met slibversiering en importstukken uit het Weser- en Werragebied (afb. 191, 9701.576.007, 9701.1206.044 en 9802.377.006).
Eén van de bijzondere stukken van roodbakkend aardewerk is (een deel van) een vuurstolp, met witte slibversierde dierenappliques waaronder een springend paard en een olifant met het jaartal 1608 (afb. 191, 9701.808.050).
Ook maakt een fragment van een strijkijzer van roodbakkend aardewerk deel uit van de vondsten (afb. 191, 9701.807.013). Het gaat om de zool met een deel van het handvat. Het exemplaar is grotendeels geglazuurd. Dit is een vroege versie van een strijkijzer van keramiek, waarschijnlijk te dateren in de eerste helft van de 17e eeuw.
Ook onder de bakseltypen majolica en faience komen rijk versierde borden (onder andere uit Italië), plooischotels, kommen en zalfpotten voor.
Daarnaast is een aantal importstukken aangetroffen uit het Saintonge gebied in zuidwest Frankrijk. De gevonden stukken dateren uit de late 16e eeuw en de eerste helft van de 17e eeuw. In Nederland is deze keramiek relatief zeldzaam. Opgegraven zijn zowel fragmenten roodbakkend als witbakkend aardwerk (afb. 191, 9701.150.006, 9701.369.162 en 9701.163.006).[376]
De aanwezige Duitse steengoed kannen en kruiken, versierd met stempels en appliques, zijn algemeen goed. Minder algemeen voorkomend is een schenktuit van een kan uit Westerwald, met een versiering van een leeuwenkop. Ook een kruikfragment met een gestempeld medaillon waarop een sfinx en florale motieven zijn afgebeeld is noemenswaardig (afb. 191, 9701.153 en 9701.180.012.)[377]

376 Het Saintonge gebied was van oudsher een streek waar veel (protestantse) Hugenoten woonden. Het is mogelijk dat deze stukken zijn meegekomen als inboedel van gevluchte Hugenoten die zich hier vestigden.

377 Dit laatste fragment kan mogelijk ook dateren uit de 16e eeuw.

Afb. 191. Overzicht van enkele keramische voorwerpen uit de opvulling van de sprant en de ophogingslagen uit de 17e eeuw.

De keramiek uit de periode 1700-1900 is sober. Zeldzame of luxe baksels zijn niet aanwezig. Van één fragment (industrieel?) roodbakkend aardwerk, met een dikke laag rode slib en Chinese motieven, is niet duidelijk waar dit vandaan komt (afb. 192, 9701.369.137.)

Afb. 192. Overzicht van enkele stukken keramiek uit de opvulling van de sprant en de ophogingslagen uit de periode 1700-1900.

Afb. 192. Overzicht van enkele stukken keramiek uit de opvulling van de sprant en de ophogingslagen uit de periode 1700-1900.

Een groot aantal metalen voorwerpen dateert uit de periode 1600-1900. Het gaat voornamelijk om huishoudelijke voorwerpen voor dagelijks gebruik, zoals bestek, tinnen borden en kannen, tapkranen, een tinnen zoutvaatje, scharen, kolenscheppen, bakjes, sloten en kinderspeelgoed (afb. 193).

Afb. 193. Overzicht van enkele metaalvondsten uit de opvulling van de sprant en de ophogingslagen uit de 17e tot de 20e eeuw.

In de ophogingslagen en de opvulling van de sprant zijn 205 munten gevonden, waaronder enkele imitaties. Ze zijn alle te dateren in de periode 17e-20e eeuw. In bijlage 2 zijn de vondsten per inventarisnummers uitgebreid beschreven.[378]

Tabel 14 toont de verschillende muntsoorten en de aantallen waarin deze zijn gevonden. De meest voorkomende zijn de kleinere koperen en bronzen munten met een lage waarde waaronder duiten, centen, oortjes en halve centen. Er zijn slechts enkele (zilveren) munten met een hogere waarde gevonden. Bijzondere of zeldzame munten zijn niet aanwezig.

Muntsoort	**Materiaal**	**Aantal**
duit	koper	91
cent	brons	29
oort	koper	12
1/2 cent	brons	7
cent	zink	6
ondetermineerbaar		5
cent	koper	5
10 cent (dubbeltje)	nikkel	5
1/2 cent	koper	4
stuiver	koper	4
2 centimes	koper	3
stuiver	brons	3
2 stuiver	zilver	3
2,5 cent	brons	2
1/4 stuber	koper	2
10 cent (dubbeltje)	zilver	2
penny	koper	2
dubbele stuiver	zilver	2
bezemstuiver	zilver	2
1/2 penny	brons	1
pfennig	koper	1
5 pfennig		1
12 heller	koper	1
liar	koper	1
3 pence	nikkel	1
onbekend	zilver	1
dubbele tournois	koper	1
1 gulden	nikkel	1
25 cent (kwartje)	nikkel	1
1/2 stuber	koper	1
5 kronen	nikkel	1

Tabel 14. Overzicht van muntsoorten uit de periode 17e-20e eeuw. De munten zijn gevonden in de ophogingslagen en in opvullingen van kuilen, putten en de sprant.

378 Het gaat hierbij om de munten die zijn opgegraven in 1997 en 1998.

Tabel 15 geeft een overzicht van de verschillende herkomstgebieden/plaatsen van de munten uit de 17e-20e eeuw. De meeste munten dateren uit de 19e en 20e eeuw en zijn afkomstig uit Nederland. Ook de oudere munten zijn vooral afkomstig uit de Hollandse Provinciën en in mindere mate uit het buitenland.

Herkomst	**Geslagen in**	**Aantal**
Nederland		72
Holland	Dordrecht	20
Friesland		18
Onbekend		12
Zeeland		12
West-Friesland		12
Overijssel		9
Reckheim		9
Stevensweert		5
Engeland		4
Belgie		3
Duitsland		2
Stad Utrecht		2
Utrecht		2
Gelderland		2
Oostenrijkse Nederlanden	Antwerpen (1x)	2
De Nederlanden		2
Frankrijk		1
Noord-Nederland		1
Wied Runkel		1
Gulik en Berg		1
Rijksstad Aken		1
Aartsbisdom Keulen		1
Thorn		1
Huissen		1
Groningen		1
Groningen	Stad Groningen	1
Groningen en Ommelanden		1
Gronsveld		1
Roermond		1
Noorwegen		1

Tabel 15. Overzicht van de herkomst en indien bekend de muntplaats van de munten uit de 17e-20e eeuw. Ze zijn gevonden in de ophogingslagen en in opvullingen van kuilen, putten en de sprant.

In de sprant zijn nog enkele (fragmenten van) pijpaarden beeldjes gevonden. Dergelijke beeldjes komen veel voor. Ze stellen het Christuskind voor met onder andere vaak een duif - als voorstelling van de Heilige Geest - en een wereldbol in de handen.
Een speciaal houten voorwerp is een deel van een foedraal, mogelijk voor haaknaalden. Hierop is de (vermoedelijke) naam van de eigenaresse ingekerfd: “..... maria anna”.

Enkele speelpenningen uit de 18e en 19e eeuw blijken voornamelijk afkomstig uit Neurenberg. Ze komen uit verschillende ateliers, waaronder die van Michael Leykauff, Johan Jacob Lauer en Albrecht Dorn.[379]
Een opmerkelijke vondst is een kaurischelp. Dit zal een souvenir zijn geweest van iemand die naar (sub)tropische gebieden is geweest.
Ten slotte is er nog de vondst van een set schouwwangen van terracotta. Het gaat om schouwwangen die zijn gemaakt in het atelier van Otto Reyersz. van Schaijk uit Den Haag.[380] Hij vestigde zich in 1628 in die stad als *beeltsnijder*. In eerste instantie maakte hij houten (kunst) voorwerpen maar wordt hij vanaf 1648 ook vermeld als maker van beelden van potaerde. Hij maakte onder andere schouwwangen met voornamelijk klassieke voorstellingen. De gevonden set is gemaakt in de stijl van de barok en kan gedateerd worden in de periode 1650-1670. De mannelijke herme is waarschijnlijk een voorstelling van Hercules, te herkennen aan de (poot van de) leeuwenhuid die om zijn rechterschouder hangt. Van de tegenhanger, de vrouwelijke herme, zijn alleen de sokkel en het onderlijf bewaard gebleven. Dergelijke schouwwangen van keramiek kunnen gezien worden als imitaties van (duurdere) schouwwangen van natuursteen. Het zijn echter geen stukken die in ieder huishouden aanwezig waren. Ze zullen in het bezit zijn geweest van een huishouden uit de rijkere middenklasse. Waarschijnlijk zijn ze afkomstig uit het huis op perceel G.[381]

Afb. 194. Enkele beeldjes van keramiek/pijpaarde, een kaurischelp, een bril, een houten (naalden/haaknaalden)houder, speelpenningen en schouwwangen van keramiek uit de opvulling van de sprant en de ophogingslagen uit de 17e tot de 20e eeuw.

De sprant is in 1854 gedempt. Daarna is er een riool ingelegd. Het oppervlak is vervolgens verhard waarna het aldus ontstane steegje diende als brandgang.[382]
Veel huizen aan beide zijden van de sprant hadden een rioolgoot die aansloot op dit riool.

379 Inventarisnrs. resp. 9701.369.030, 9701.369.033, 9701.369.034.
380 Gangelen et all, 2011/2012
381 De schouwwangen zijn gevonden in de vulling van de sprant, ter hoogte van het achtererf van perceel G.
382 Spoornrs. 1997: S175, S176. 1998: S46.

7. Interpretatie bewoningsgeschiedenis

7.1. De ontginningsperiode en de oudste ophogingen: circa 1175-1300

De oudste bewoningssporen die op het Statenplein zijn aangetroffen zijn ontginnings-/perceelssloten en vermoedelijke spitsporen die aan landbouwactiviteiten kunnen worden toegeschreven. De sloten waren twee tot drie meter breed en werden vanaf de oudste ontginningsas, de Voorstraat, gegraven. Op basis van de keramiek in de opvulling kunnen de sloten gedateerd worden vanaf het midden van de 12e eeuw. In deze fase werd het lagergelegen komklei-op-veen landschap ten zuiden van de Thure(drith) ontgonnen. De sloten werden gegraven om het gebied te ontwateren en voor landbouw geschikt te maken. In de top van de laag komklei tussen de sloten zijn spit- of ploegporen gevonden die wijzen op het gebruik van het gebied voor landbouw.

Vanaf circa het midden van de 13e eeuw werden delen van het gebied opgehoogd. De oudste ophogingen waren aanwezig aan de Kolfstraatzijde en ter hoogte van de latere Kromme Elleboog. Het is mogelijk dat er rond 1250-1275 op enkele percelen al houten structuren (huizen?) aanwezig waren. Vanaf deze periode raakten de ontginnningssloten in onbruik en werden ze dichtgegooid met grond. In en op de ophogingen waren palen, vlechtwerkstructuren, een perceelscheidingssloot en kuilen aanwezig. Op een perceel aan de Kromme Elleboog lijkt een huis of werkplaats te hebben gestaan waar mogelijk ook al, in bescheiden hoeveelheden, leer werd verwerkt. De ontginningsfase waarin het gebied in gebruik was als landbouwgrond eindigt vermoedelijk rond 1250-1275.

7.2. De eerste huizenperiode: circa 1300-1400

De eerste duidelijk aanwezige huizen in het onderzoeksgebied dateren uit de periode 1250-1300. Mogelijk was er al wel een voorloper van de latere straat Kromme Elleboog, aangezien het in deze periode aanwezige houten huis dezelfde oriëntatie had als de latere (stenen) huizen aan de straat. Het gaat om een huis dat in de oudste fase herkenbaar is aan een vlechtwerk-en-leemwand in een standgreppel. In een tweede fase bestonden de zijmuren uit staanders op een fundering van liggend hout en houten poeren. In de centrale lengterichting waren mogelijk twee rijen palen aanwezig. Het zou kunnen gaan om een drieschepig huis van ongeveer 13,5 m lang en 5,5 m breed. In de zuidoosthoek was op de vloer een stookplaats aanwezig. Op basis van de locatie van de haard in dit huis, kan gesuggereerd worden dat het in de oudste fase met de ingang op het oosten georiënteerd was.
Het huis kende verschillende bouwfases, maar deze zijn niet in duidelijke plattegronden van elkaar te onderscheiden. Het huis was vrijstaand en had waarschijnlijk een open erf aan de oost- en zuidzijde. Het pand was de woon- en werkplaats van, vermoedelijk meerdere generaties, leerbewerkers. In en rondom het huis zijn grote hoeveelheden leer gevonden. Het gaat zowel om productieafval als om eindproducten (afb. 195).

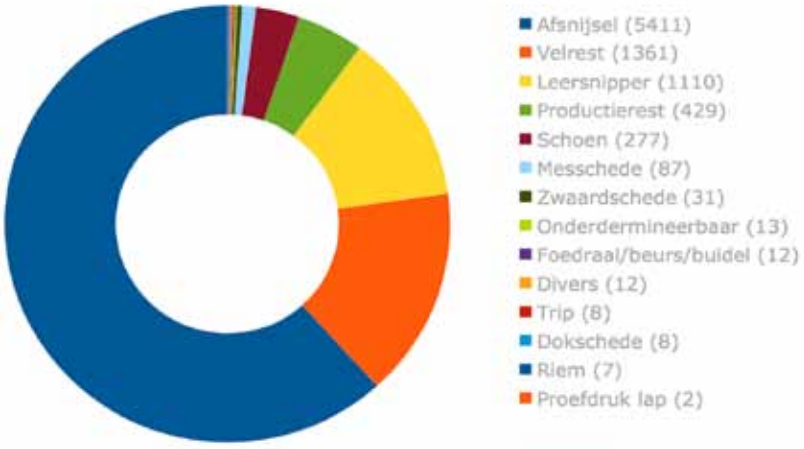

Afb 195. Overzicht van de aantallen en soorten leerafval uit de kuilen die geassocieerd worden met het houten huis op perceel AB gedurende de 14e eeuw.

Het merendeel van de opgegraven leerresten betreft productieafval, waaronder afsnijdsels, velresten en leersnippers. Alleen al in de afvalkuilen rond het huis zijn 8315 fragmenten productieafval gevonden. Hieronder zijn ook twee afsnijdsels aangetroffen met (gestempelde) proefdrukken van verschillende versieringsmotieven. De gebruikte leersoorten zijn hoofdzakelijk rundleer en in mindere mate kalfsleer en geitenleer. Deze laatste leersoorten lijken vooral te zijn gebruikt voor luxe producten zoals binnentrippen (stillegangen), handschoenen en foedralen voor wasplankjes.
In de afvalkuilen zijn ook veel (resten van) eindproducten gevonden. Het gaat om schoenen en trippen (285), messchedes (87), dolkschedes (8), zwaardschedes (31), foedralen voor wasplankjes, buidels en beurzen (samen 12) en riemen (7).

De schoenen uit deze periode zijn grotendeels gefragmenteerd, complete exemplaren zijn niet gevonden. Afbeelding 196 geeft een overzicht van de voorkomende schoentypes.[383]

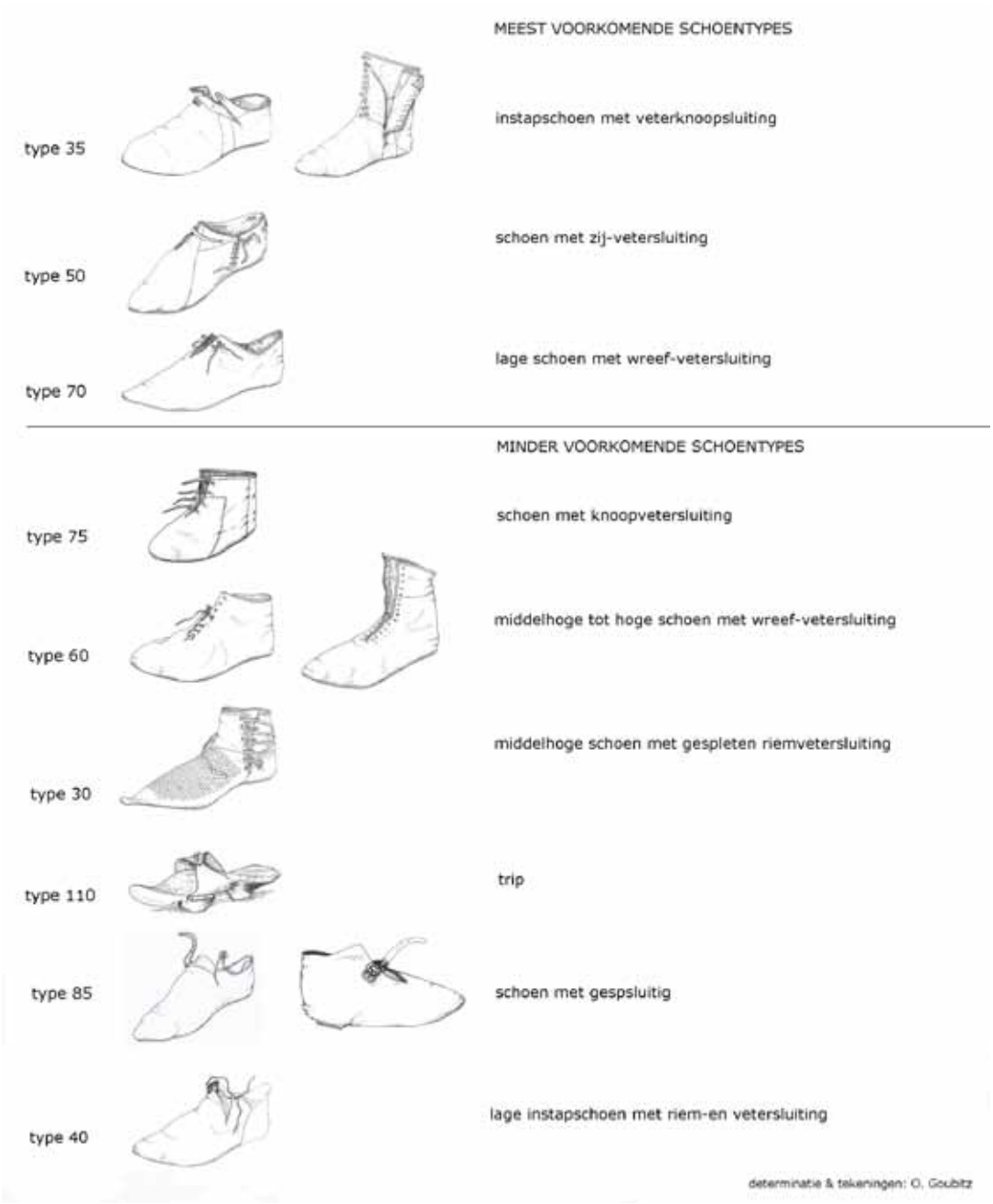

Afb. 196. Overzicht van de verschillende schoentypes die zijn aangetroffen in de kuilen.

383 Op basis van classificatie van O. Goubitz 2001. Determinatie schoentypes: O. Goubitz.

Anders dan de schoenen zijn de mes-, dolk- en zwaardschedes voornamelijk compleet en lijken ze niet of nauwelijks gebruikt te zijn. Slechts op enkele mes-, dolk- en zwaardschedes zijn slijtagesporen aanwezig. Op een enkele (zwaard)schede is een reparatie herkenbaar.
Het is duidelijk dat de leerbewerker zich niet had gespecialiseerd in één of enkele producten, hoewel er door de tijd heen mogelijk wel een verschuiving is geweest in de verhouding tussen de verschillende eindproducten. Hoewel schoenen in elke kuil de hoofdmoot vormen is er wel een (groot) verschil in aantallen. Daarnaast bestaat ook een verschil tussen de aantallen mes- en zwaardschedes in de verschillende kuilen. In één van de kuilen zijn bijvoorbeeld zeer veel messchedes en weinig zwaardschedes aanwezig, terwijl in de naastgelegen kuil de verhouding omgekeerd is.
Het grote aantal vrijwel complete mes-, dolk- en zwaardschedes en de gaafheid daarvan is opmerkelijk. Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat dit een bewust weggegooide voorraad betreft. Eén reden hiervoor is mogelijk te vinden in het verbod op het dragen van (lange) messen in de stad. In een stadskeur uit 1401 staat hierover het volgende:

Inden eersten so zijn verboden alle manieren van wapenen te dragen, als kniven, rutingen, bazelaers, scharpoordemessen, fanzoenen, en corte zwaerden na maniere van baselaers, ende alle andere ontschamelle wapen, optie boete van III ponden, sonder verdrach, ende die wapen verloren.[384]

Door dit verbod kan aangenomen worden dat er ook geen afzetmarkt meer was voor de schedes van dergelijke (lange) messen, waardoor de maker niet anders kon dan deze weggooien.

Niet alle leer kwam uit kuilen: veel van de bovengenoemde leren voorwerpen en afvalresten zijn in de ophogingslagen onder en rond het huis gevonden. Hieronder bevinden zich ook enkele bijzondere en unieke voorwerpen, zoals een handschoen, een fragment van het binnenwerk van een (militaire) pantserhandschoen, een (militaire) armbeschermer en een mogelijk schildfoedraal.

Het is vrijwel onmogelijk om op basis van voorwerpen uit andere vondstcategorieën meer te weten te komen over het huishouden van de leerbewerker. Veel materiaal is gevonden in ophogingslagen of de vulling van de sprant. Hiervan is onduidelijk of dit afval afkomstig is van het huis op dit erf. Slechts de weinige voorwerpen uit de omringende kuilen en putten zijn met meer zekerheid aan het huishouden toe te schrijven. Onder de werktuigen die door de leerbewerker gebruikt zijn bevinden zich enkele leerbewerkersmessen en vermoedelijk ook knijpscharen, priemen (elzen) en vingerhoeden.
Vermeldenswaardig is de vondst van enkele stukken rijk versierd aardewerk uit de regio Vlaanderen/Aardenburg. Het gaat om aardewerk dat nog in de traditie van het Vlaams hoogversierd aardewerk is gemaakt. Ook enkele fragmenten ècht Vlaams hoogversierd aardewerk kunnen aan het huishouden van de leerbewerker worden toegeschreven. Dit zou kunnen wijzen op een relatief hoge welstand. Andere voorwerpen die hierop kunnen wijzen zijn enkele loodtin (sier)voorwerpen en speelgoed, afkomstig uit ophogingslagen die wel in verband gebracht kunnen worden met dit huishouden. Hoewel sommige van deze voorwerpen niet regelmatig worden gevonden, waardoor ze nu uniek en kostbaar lijken, blijft de waarde en status ervan binnen de middeleeuwse samenleving onduidelijk.

In de loop van de 14e eeuw wordt ten zuiden van het huis van de leerbewerker een tweede huis gebouwd. Vermoedelijk was dit in de oudste fase ook een houten huis, waarvan de zijgevel(s) bestonden uit staanders in een zogenoemde staander-liggerconstructie en plankenwanden. Eén dendrochronologische datering suggereert dat het huis rond 1344 gebouwd zou kunnen zijn.
In tweede instantie is de zijgevel vermoedelijk vervangen door een baksteenmuur. Dit (voor) huis was 6x5 m groot en had een centrale stookplaats van bakstenen. Hierachter bevond zich een mogelijke houten aanbouw met een lengte van 5 m. De dragende palen hiervan waren gefundeerd op liggende planken en natuurstenen poeren. Ook dit was een vrijstaand huis met een (achter)erf. Een bijhorende tonput is dendrochronologisch gedateerd in het laatste kwart van de 14e eeuw. Het beroep of de ambacht van de bewoner(s) kan op basis van de vondsten

384 Fruin 1882, 12.

uit de geassocieerde erfsporen niet met zekerheid worden achterhaald, maar hier zou op een zeker moment een smid/metaalbewerker gewoond kunnen hebben.
Op het erf tussen beide huizen was in deze periode waarschijnlijk wel bebouwing aanwezig. Het zou een kleine schuur of werkplaats kunnen zijn geweest. Daarnaast was er een waterput en liep er een sloot of goot. De waterput is dendrochronologisch gedateerd in het eerste kwart van de 14e eeuw. Het is mogelijk dat dit erf door beide huishoudens werd gebruikt. Hierdoor is het onduidelijk welke afvalkuil bij welk huishouden hoorde.
De keramiek uit de sporen op dit erf omvat, afgezien van een fragment van een drieling-beker, geen bijzondere voorwerpen. De metalen voorwerpen bestaan onder andere uit meslemmeten, gespen, een ringbroche, een penning (met mogelijke afbeelding van een aambeeld), een ijzeren handboor, een ruiterspoor en een deel van een balans.

In het ophogingspakket dat in verband gebracht kan worden met de leerbewerker is een natuurstenen mal gevonden voor het gieten van metalen gespen en koppelstukken. In één van de afvalkuilen van de leerbewerker, die doorliep op het (gedeelde) zijerf, zijn ook gietmallen gevonden voor priemen en (mogelijk) spinklosjes. Deze voorwerpen kunnen erop wijzen dat het tussenliggende perceel (ook) gebruikt werd door een metaalbewerker/smid. Deze kan op het ten zuiden hiervan gelegen erf gewoond hebben. In het ophogingspakket van dit huis zijn ook gietmallen gevonden, onder andere voor gespen/koppelstukken en loden penningen (pseudomunten). Daarnaast is hierin ook een zwaard(fragment) gevonden.

Het tussenliggende perceel was dus mogelijk als zijerf van beide ambachtshuizen in gebruik, waarbij het is opgehoogd met afval van deze huishoudens.

Ook aan de Kolfstraatzijde stonden in de periode 1250-1400 huizen. Van ten minste twee huizen zijn de achterste delen opgegraven. De huizen stonden met de voorgevels aan de Kolfstraat. In de oudste fase waren deze huizen van hout en hadden ze wanden van opstaande planken en vlechtwerk. De dragende palen stonden hier (vermoedelijk) op liggende planken en poeren van baksteen en natuursteen. In de tweede bouwfase zijn de wanden waarschijnlijk (deels) vervangen door muren van baksteen. De huizen waren ongeveer 4 meter breed.
Op de achtererven waren afvalkuilen, waterputten en grote mestkuilen aanwezig. Op basis van de voorwerpen in de vullingen is niet vast te stellen wat het beroep/ambacht van de bewoner(s) was. Het keramiekcomplex betreft hoofdzakelijk kannen, grapen en bakpannen. Aan één van de kannen was, aan het oor, een leren riem vastgemaakt. Een speciaal voorwerp van keramiek is een pelgrimshoorn. Houten voorwerpen zijn een schaal, een nap en een kam. Voorwerpen van leer betreffen voornamelijk de resten van schoenen, riemen, messchedes en een muts/kap. Onder de voorwerpen van metaal zijn messen en een profaan insigne met erotische (bij)betekenis. Tenslotte zijn er nog drie kralen van barnsteen en een (mogelijk) benen schaak- of speelstuk gevonden. Ook in de opvulling van de sprant is een barnstenen kraal gevonden. De vondst van enkele onverwerkte stukjes barnsteen en beenbewerkersafval in de ophogingslagen en de sprant, kan aangeven dat er op een gegeven moment een (been-en) barnsteenbewerker heeft gewoond. De materiële complexen die met de twee of drie huizen samenhangen, kunnen beschouwd worden als standaard inventarissen van een huishouden in de 14e eeuw.
Enkele voorwerpen uit de ophogingslagen aan de Kolfstraat lijken mogelijk te wijzen op een hoger dan gemiddelde welstand. Het gaat om een bijzonder schaaltje van loodtin, een rijk versierde zilveren riemtong, een gouden ring en een bronzen zegelstempel. De voorwerpen kunnen echter ook van elders zijn aangevoerd.

In de ophogingslagen aan beide straatzijden en in de opvulling van de sprant, is een groot aantal loodtin insignes gevonden. De meeste zijn alleen bij benadering te dateren in de periode tussen circa 1250-1450. Het gaat om zowel religieuze als profane insignes. Onder de profane insignes komen erotische voorstellingen voor, zoals een schip met fallus, een fallus te paard, een staande man met drie fallussen en een man met gespreide benen en fallus. Ook een insigne van een wildeman (met fallus) en wildevrouw die op een doedelzak spelen en een insigne van een luit hebben waarschijnlijk een erotische bijbetekenis. Daarnaast zijn er insignes met heraldische wapenschilden, een zwaard, toernooihelm, (jacht/pelgrims)hoorn, kruisboog en een buidel/beurs.

Van een groot deel van de religieuze insignes kon de herkomst worden bepaald. De herkomst van veel Maria-insignes is tot op heden echter onbekend. In afbeelding 197 zijn de herkomstlocaties van de religieuze insignes weergegeven. In bijlage 3 zijn de insignes per inventarisnummers beschreven en is, indien bekend, ook de plaats van herkomst vermeld.

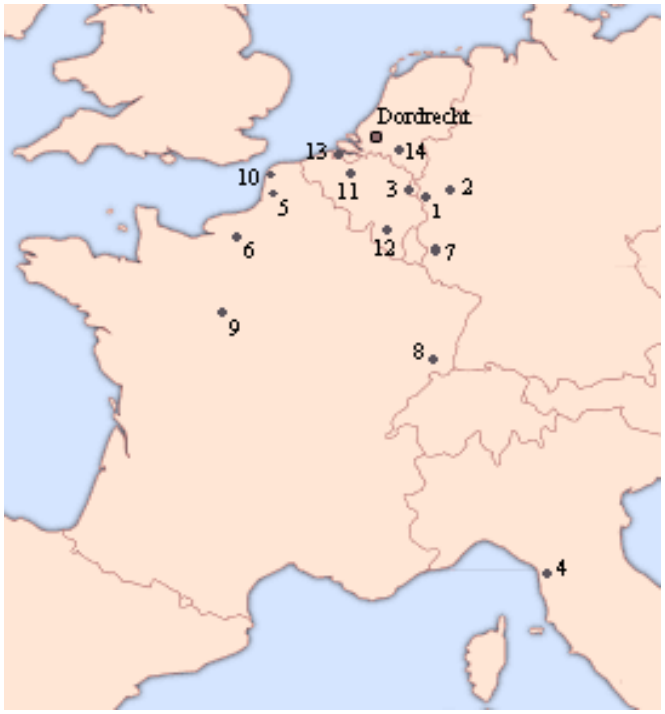

Afb. 197. Overzicht van de plaatsten waar de religieuze insignes van het Statenplein vandaan komen.

1. Aken (19 insignes)
Veruit de meeste insignes komen uit Aken, waarbij het gaat om insignes van Maria met Kind, het tonen van de Tunica, de Maria-Boodschap en Karel de Grote. Aken was van oorsprong de residentie van Karel de Grote en hij zou zijn begraven in de paltskapel die vandaag de dag deel uitmaakt van de dom. Hier werd in de middeleeuwen een groot aantal relikwieën bewaard waardoor het één van de belangrijkste pelgrimscentra was. Eén van de relikwieën was de heilige Tunica, het kleed dat Maria droeg toen ze Christus baarde. Eens in de zeven jaar werd dit kleed aan de bedevaartgangers getoond.

2. Keulen (6 insignes)
De insignes uit Keulen hebben allemaal de Driekoningen - al dan niet met Maria en Kind - als onderwerp. In de Keulse dom worden de vermeende botten en kleding van de koningen als relikwie bewaard en vereerd in de Driekoningenschrijn.

3. Maastricht (6 insignes)
Maastricht was in de Middeleeuwen één van de belangrijkste bedevaartsplaatsen. De focus van de pelgrimage lag op de verering van St. Servaas/Servatius, de eerste bisschop van Maastricht. Gedurende de Middeleeuwen ontstond er rond deze 4e –eeuwse persoon een cultus die van St. Servatius een belangrijke heilige maakte. Hij werd aangeroepen bij botziekten, koorts, verlamming en tegen muizen, ratten, doodsangst en voor het afdwingen van succes. De insignes uit Maastricht betreffen voorstellingen van St. Servatius.

4. Lucca (3 insignes)
De stad Lucca in Italië was een bedevaartplaats die vooral werd bezocht door pelgrims die onderweg waren naar Rome. In de kathedraal stond een beroemd kruisbeeld dat Volto Santo

(het Heilige Gezicht) werd genoemd. Volgens de legende zou in 742 op de Toscaanse kust een onbemand schip zijn gestrand met daarin het kruisbeeld. Dit zou gemaakt zijn door Nicodemus, een leerling van Christus en daarmee zou het beeld een 'echte' afbeelding van Christus zijn. Toen Nicodemus bij het werk in slaap was gevallen, zou een engel het kruisbeeld hebben afgemaakt. De insignes uit Lucca zijn afbeeldingen van Christus aan het kruis.

5. St. Josse sur Mer (2 insignes)

De insignes uit deze plaats zijn een voorstelling van de Heilige Josse, die in Duitsland St. Judocus en in Nederland St. Joost genoemd wordt. De pelgrimsplaats St. Josse sur Mer, in het noordoosten van Frankrijk, werd in de 10e eeuw een belangrijke pelgrimsplaats als tussenstop voor pelgrims die van Engeland naar Rome op weg waren. Josse was een Bretonse prins uit de 7e eeuw die hierheen vluchtte om als kluizenaar te leven. Op de plaats waar hij stierf werd in de 8e eeuw een klooster gebouwd. Met name in de 14e en 15e eeuw was de St. Jodocusverering erg populair in Duitsland. Hij is de patroon van pelgrims, schippers, bakkers, blinden en pesthuizen en wordt aangeroepen bij ziekten zoals koorts en de pest. Ook beschermde hij tegen onweer en brand en werd zijn bescherming afgesmeekt voor het vee en de oogst op het veld.

6. Rouen? (2 insignes)

Het gaat hier om insignes met een voorstelling van de Heilige Catharina. Zij was een martelaar uit de 4e eeuw die in eerste instantie zou worden terechtgesteld met een rad: het attribuut waaraan ze herkenbaar is. Catharina werd aangeroepen als beschermheilige tegen de pest, ter bewaking van de kuisheid en als beschermster tijdens de bevalling. De insignes kunnen mogelijk worden herleid tot de abdij Sainte Catherine du Mont bij Rouen.[385]

7. Trier (1 insigne)

Op een insigne uit Trier in Duitsland is de apostel Matthias afgebeeld met twee heiligen (vermoedelijk Eucharius en Valerius). Vanaf het begin van de 12e eeuw (1127) werd Trier een belangrijke bedevaartsplaats. In de Sint-Matthiaskerk van de gelijknamige abdij werd het graf van de apostel vereerd. Hij is de beschermheilige van bouw- en timmerlieden, schrijnwerkers, smeden, metselaars en kleermakers en hij werd aangeroepen bij pokken, onvruchtbaarheid, kinkhoest, blaren en alcoholisme.

385 Beuningen et al, 1993.

8. Thann (1 insigne)
Het insigne is een voorstelling van de heilige Theobaldus uit Thann in de huidige Franse Elzas. In de kerk St. Thiebault in Thann werden enkele vingers van de heilige bewaard en vereerd. Hij is de patroonheilige van kolenbranders, leerlooiers, riemenmakers en schoenmakers en hij werd aangeroepen bij angsten, jicht, koorts, onvruchtbaarheid bij vrouwen en oogziekten.

9. Vendome (1 insigne)
Dit insigne is afkomstig uit de Franse bedevaartsplaats Vendome. Het was een belangrijke pelgrimsplaats op de route naar Santiago de Compostella in Spanje.
De plaats van verering was de abdijkerk La Trinite. Deze dateert uit 1034 en is gebouwd op de plaats waar graaf Geoffroy Martel drie sterren in een fontein zag vallen.
Het heiligdom was gewijd aan de verering van de Heilige Drie-eenheid. De focus van verering was een traan (in een kristallen ampul) van Christus die hij weende bij het horen dat Lazarus was overleden. Het relikwie zou in 1036 door de keizer van Constantinopel aan graaf Martel zijn geschonken als dank voor zijn strijd tegen de Saracenen.[386] Op het insigne is aan de ene zijde de Heilige Traan tussen twee kaarsen afgebeeld en op de keerzijde een kelk met kruis (waarin de traan zou zijn opgevangen). Het relikwie zou een heilzame werking hebben op oogziekten.

10. Boulonge sur Mer (1 insigne)
Een deel van een insigne komt uit de bedevaartsplaats Boulonge sur Mer in Noord-Frankrijk. Deze plaats lag op een knooppunt van verschillende pelgrimsroutes vanuit de Nederlanden en Engeland. Het was een Mariabedevaartsplaats, herkenbaar aan de voorstelling van Maria met Kind in een onbemand of door engelen bestuurd schip.
Dit gaat terug op de legende van de vondst van een onbemand scheepje met een (verlicht) beeld van Maria door de plaatselijke bisschop Audomarus. Rondom dit beeld ontstond de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal die een populaire bedevaartsplaats werd.

386 Beuningen et al, 2001.

11. Geraadsbergen (1 insigne)
Geraadsbergen in Oost-Vlaanderen was een belangrijke pelgrimsplaats die in de plaatselijke Benediktijnenabdij ontstond rondom de verering van relikwieën van de heilige (4e -eeuwse) Adrianus. Hij is de patroonheilige van bierbrouwers, slagers, smeden, gevangenisbewaarders en soldaten. Hij werd aangeroepen tegen de pest, een plotselinge dood en onvruchtbaarheid.

12. St. Hubert (1 insigne)
Saint-Hubert in Zuidoost-Vlaanderen was een bedevaartsplaats waar de stoffelijke resten van bisschop Hubertus van Luik (655-727) werden bewaard. Hij is de patroonheilige van de jacht en werd aangeroepen tegen hondsdolheid.

13. Aardenburg (1 insigne)
Aardenburg in de provincie Zeeland werd in de Middeleeuwen een populaire Mariabedevaarts-plaats.

14. Boxtel (1 insigne)
Boxtel in Noord-Brabant werd een bedevaartsplaats na het Heilige Bloedwonder dat kort voor 1380 zou hebben plaatsgevonden. De plaatselijke priester Eligius van den Aker zou witte wijn hebben geknoeid op de doek van het Driekoningenaltaar van de Sint-Petruskerk. De wijn maakte echter rode vlekken (als bloed) die hij vervolgens tevergeefs probeerde uit te wassen. Nadat het wonder was bevestigd door kardinaal Pileus van Prato, werd in de kerk een Heilige-Bloedkapel gebouwd om de doeken als relikwie te bewaren.
Het insigne is een voorstelling van de priester die het doek toont waarop de omgestoten kelk met wijn te zien is. Op het insigne zijn nog resten rode verf aanwezig.

In de aantallen en herkomst van de insignes lijken in ieder geval de sterke handelscontacten met het Duitse Rijnland weerspiegeld. Het grote aantal insignes uit Aken en Keulen kan aangeven dat deze bedevaartsplaatsen vanuit Dordrecht gemakkelijk (en goedkoop) te bereiken waren. Ook kan niet worden uitgesloten dat de insignes als extra (persoonlijke) handelswaar werden meegenomen door scheepsbemanning uit het Rijnland en hier werden verkocht. Hetzelfde geldt voor de insignes uit de Toscaanse stad Lucca. Dit was in de Middeleeuwen een belangrijke handelsstad. Veel handelsfamilies uit deze stad combineerden de handel met het internationale bankwezen. Een ander kenmerk van de insignes van het Statenplein is dat de focus ligt op de Mariaverering.

In de ophogingslagen aan beide straatzijdes en de opvulling van de sprant zijn 97 munten uit de Late Middeleeuwen gevonden, waaronder enkele vervalsingen. Daarnaast is er in het huis op perceel D een muntschat opgegraven die bestond uit ongeveer 125 zilveren bracteaten. In bijlage 4 zijn de munten per inventarisnummer uitgebreid beschreven.[387]

In tabel 16 is een overzicht gegeven van de verschillende muntsoorten en de aantallen waarin deze zijn gevonden. De meest voorkomende zijn de kleinere koperen munten met een lage waarde, zoals mijten en dubbele mijten. Munten van zilver met een hogere waarde komen in kleine aantallen voor.
De muntvondsten van het Statenplein geven een beeld van het geld van de kleine man. Het gaat voornamelijk om munten van lage waarde die regionaal circuleerden.[388]

Onder de munten is één zeer zeldzaam exemplaar aangetroffen. Het gaat om een zilveren obole (obool) uit de periode 1240-1246 (afb. 198). De munt is afkomstig uit Luik en geslagen in de plaats Hoei (Huy) onder muntheer Robert de Thourotte: de Prinsbisschop van Luik.

Afb. 198. Uiterst zeldzame zilveren obole uit het oudste ophogingspakket aan de Kromme Elleboog.

387 Het gaat hierbij om de munten die zijn gevonden in de opgravingsjaren 1997 en 1998.
388 Met dank aan J. Pelsdonk, persoonlijke communicatie.

Muntsoort	Materiaal	Aantal
mijt	koper	22
dubbele mijt	koper	10
bracteaat	zilver	5 (naast muntschat van ca. 125 stuks)
leeuwengroot	zilver	4
penny	zilver	4
1/4 groot	zilver	3
onbekend	zilver	3
dubbele tournois	zilver	3
denier	koper	3
onbekend	onbekend	2
dubbele tournois	koper	2
pfennig	zilver	2
penning	koper	2
dubbele groot	zilver	2
denier tournois	koper	2
dubbele tournois	biljoen	2
1/2 penny	zilver	2
groot	zilver	2
1/8 groot	koper	1
1/8 groot	zilver	1
plak	zilver	1
plaque	zilver	1
duit	koper	1
sware	zilver	1
tourse groot	zilver	1
bracteaat	koper	1
penning	zilver	1
dubbele parisis	koper	1
dubbele parisis	zilver	1
obole	zilver	1
dubbele groot (botdrager)	zilver	1
sterling	zilver	1
penning	zilver	1
penning	biljoen	1
stuiver	zilver	1

Tabel 16. Overzicht van aangetroffen muntsoorten uit de Late Middeleeuwen. Ze zijn gevonden in de ophogingslagen en de opvullingen van kuilen, putten en de sprant.

Tabel 17 geeft een overzicht van de verschillende herkomstlocaties van de middeleeuwse munten. Het overgrote deel is afkomstig uit de (steden in de) Zuidelijke Nederlanden/ Vlaanderen en Frankrijk. Opvallend is het ontbreken van munten uit het Duitse Rijnland en het zeer kleine aantal munten uit Engeland. Dit is moeilijk te verklaren, aangezien Dordrecht in deze periode een belangrijke handelsplaats was, waarbij vooral veel producten uit het Rijnland werden overgeslagen. Ook opmerkelijk is dat er relatief weinig munten zijn gevonden die geslagen zijn in Dordrecht.

Herkomst	Geslagen in	Aantal
Duitsland	Mecklenburg (?)	4 (+ munstschat van 125 stuks)
Vlaanderen		17
onbekend		10
Frankrijk		9
Zuidelijke Nederlanden		6
Vlaanderen	Gent	5
Namen	Namen	5
Brabant		5
Holland	Dordrecht	5
Holland		3
Batenburg	Anholt	2
Namen		2
Holland	Gorinchem	1
Groningen		1
Frankrijk	Doornik	1
Megen	Megen	1
Stad Bremen		1
Namen	Meraude	1
Utrecht		1
Utrecht	Rhenen	1
Duitsland	Bremen	1
Duitsland	Osnabrück	1
Gulik	Dülken	1
Loon	Hasselt	1
Loon		1
Engeland		1
Engeland	Londen	1
Luik	Huy	1
Grave	Cuiijk	1
Schotland		1
Brabant	Mechelen	1

Tabel 17. Overzicht van de herkomst en indien bekend de muntplaats van de munten uit de Late Middeleeuwen. Deze munten zijn gevonden in de ophogingslagen en de opvullingen van kuilen, putten en de sprant.

7.3. De tweede huizenperiode: circa 1400-1600

Vanaf begin 15e eeuw werden alle percelen aan beide straten bebouwd. Vermoedelijk was er enige variatie in de aard van de bebouwing. Op sommige percelen was waarschijnlijk sprake van 'verstening' van al bestaande houten huizen terwijl op andere percelen een nieuw bakstenen huis werd gebouwd. Daarnaast was er waarschijnlijk sprake van verschillende tussenstadia van verstening, of combinatiebouw van hout en baksteen.
Op enkele percelen lijkt sprake te zijn geweest van huizen die bestonden uit bakstenen zijmuren met houten voor- en achtergevels. Deze zijn later vervangen door bakstenen gevels. In de oudste fase waren het zaalhuizen die met de korte zijde aan de straat stonden en van elkaar gescheiden waren door middel van een smalle druipstrook of osendrop. Deze waren soms op de grond voorzien was van daktegels.

Rond 1400 werd de Kromme Elleboog verhard met veldkeien. De straat heeft dan een breedte van ongeveer 3,8 m. Waarschijnlijk is vanaf deze periode ook sprake van een regelmatige rooilijn.
De huizen hadden een lengte tussen circa 7,5 en 9 m. Ook de breedte van de huizen was vrijwel op ieder perceel gelijk en lag tussen 3,2 en 3,8 m, met een enkele uitzondering van 4,5 m. Mogelijk is hierin de gebruikte eenheid ten tijde van de uitgifte van de percelen te herkennen. De vrijwel overal identieke breedte lijkt namelijk in overeenstemming met de breedte van de erven die de graven van Holland in de 13e en 14e eeuw in hun grondgebied uitgaven. Hierbij is een roedemaat van twaalf Rijnlandse voet gebruikt, wat overeenkomt met een afstand van 3,77 m.[389] Of dit ook betekent dat de graaf van Holland de initiatiefnemer van de staduitbreiding is geweest, is echter niet te zeggen.
De huizen bestonden waarschijnlijk uit één rechthoekige bouwlaag met zolder en daarboven een zadeldak. In één huis was (ten minste) één middenstijl aanwezig. De huizen hadden een dragend houtskelet waarvan de moerbalken (deels) op houten stijlen gerust hebben die in de muren waren verwerkt.
In de zijwanden van de huizen waren haardschouwen aanwezig. De rook van de haarden werd nu door middel van een - waarschijnlijk soms gedeelde - schoorsteen afgevoerd. De aanwezigheid hiervan kan gezien worden als een aanwijzing dat er in de huizen een - met borstwering verhoogde - zolderverdieping aanwezig was.[390] Een eenduidige locatie voor de haarden lijkt niet aanwezig te zijn.

In een tweede bouwfase werd een aantal huizen opgedeeld in een voor- en achterhuis, waarbij een verhouding gehanteerd werd van ongeveer 2/3 tot 1/3.
In de huizen op de percelen B en D lag de haard in het voorhuis tegen de zuidzijde van de tussenmuur. De doorgangen in de tussenmuren lagen aan de noordzijde van de tussenmuur. In de huizen is hierdoor een scheiding tussen de 'warme' en de 'koude' kant herkenbaar. De haard aan de zuidelijke kant van de tussenmuur markeert de warme kant waar werd gewoond en gewerkt. Langs de noordelijke zijmuur lag de loopkant (de koude kant).

In een latere fase werden op enkele percelen ook de osendrops volgebouwd. In Dordrecht werd dit toegestaan ná de stadsbrand van 1457. Het stadsbestuur besloot dat degenen die snel herbouwden de osendrop en de resten van de muren van de buurman mochten toeeigenen, op voorwaarde dat er een dakgoot aangelegd werd.
Door ruimtegebrek en verzakken van de muren zijn bij enkele huizen de zijmuren en gevels vervangen. Ook werden de huizen op enkele percelen op het achtererf uitgebreid. Het gaat zowel om extra woon-/werkruimte als een vermoedelijk secreet dat tegen de achtergevel van de bestaande bebouwing is gebouwd.

Veel voorwerpen uit putten, beerkuilen en ophogingslagen die dateren uit de periode vanaf circa de tweede helft van de 16e eeuw en de gehele 17e eeuw, kunnen worden toegeschreven aan ambachtsmensen die sponnen, weefden, naaiden en mogelijk spelden maakten voor hun levensonderhoud. Dit geldt in ieder geval voor de bewoners aan de Kromme Elleboog.

389 Meischke, Zantkuijl en Rosenberg 1997,11.
390 Ten opzichte van een afvoerluik in het dak wordt het afvoertraject bij een extra verdieping te lang. Daarom is het nodig om trek te creëren om de rook af te voeren. Dit gebeurt door middel van een schoorsteen.

Het is moeilijk om op basis van de archeologische vondsten iets te zeggen over de welstand van de wijk en haar bewoners. Het archeologische vondstcomplex uit deze periode lijkt een neerslag te zijn van gemiddeld welvarende huishoudens. Zeldzamere en daarmee mogelijk schaarse/luxe voorwerpen die gedateerd kunnen worden in de 15e en 16e eeuw komen wel voor. Dit lijkt erop te wijzen dat er waarschijnlijk ook (enkele) bovengemiddeld welvarende huishoudens waren. Aangezien dergelijke voorwerpen zijn gevonden in de opvulling van de sprant is echter niet te zeggen bij welke huizen deze voorwerpen hoorden.

Aan de hand van de dierenbotten in het afval van de 15e en 16e -eeuwse bewoners is het dieet deels te herleiden. Het vlees van runderen is het meest gegeten, gevolgd door schaap/geit en varken. Hoe vaak er vlees op tafel stond is hier echter niet uit op te maken. Daarnaast is er gevogelte gegeten. Het grootste deel is afkomstig van eenden, waaronder tamme/wilde eend, taling, smient, grote zaagbek en duikeend. Een andere veel gegeten vogel in deze periode is de gans, waarbij het gaat om zowel gedomesticeerde als wilde soorten. Een enkel botje is van een reiger en een meerkoet. Deze vogels stonden echter niet vaak op het menu. Kip komt in kleine aantallen voor. Dat is naar verwachting, aangezien het eten van kip pas vanaf het midden van de 16e eeuw gangbaar werd. Dit was in eerste instantie nog een luxe die was weggelegd voor de midden- en hogere klasse van de samenleving.

De sprant was in deze periode nog watervoerend en in gebruik. Wel werden enkele nieuwe houten beschoeiingen aangebracht.

7.4. De derde huizenperiode: circa 1600-1960

In deze periode vonden nog maar weinig intensieve bebouwingen plaats. De breedte van de Kromme Elleboog is dan 6,7 m, gemeten tussen de gevels van de huizen aan weerszijden van de straat.
De huizen uit de vorige periode werden, op enkele uitzonderingen na, nauwelijks meer naar achteren uitgebreid. Verbouwingen zoals het vervangen van gevels en het aanleggen van (inpandige) kelders kwam wel veelvuldig voor. Op de achtererven werden goten naar de sprant aangelegd. Het maaiveld werd vaak verhard met baksteen. Ook de sprant werd vanaf het begin van de 17e eeuw voorzien van een bakstenen kadebeschoeiing.
De vondsten uit deze periode laten een algemeen beeld zien van de standaardinventaris van een huishouden uit de 17e tot 20e eeuw. In de putten en afvalkuilen zijn geen vondstcomplexen aangetroffen die wijzen op bepaalde beroepen of ambachten.
Op basis van het vondstmateriaal uit deze periode kan mogelijk worden opgemaakt dat de welstand in (dit deel van) de wijk laag tot gemiddeld was. Weinig voorwerpen kunnen worden aangemerkt als luxe- of statusartikel en ook (17e –eeuws) glas komt bijvoorbeeld niet veel voor.

8. Conclusies

Het onderzoek op het Statenplein heeft een gedeeltelijke inkijk gegeven in het ontstaan en de opkomst en ondergang van een 14e -eeuwse stadsuitbreidingswijk in Dordrecht.
Tijdens de opgravingen zijn de resten gevonden van de verschillende houten en bakstenen huizen die aan de Kromme Elleboog en de Kolfstraat stonden. De achtererven van de huizen aan deze straten waren gescheiden door een sprant. Op basis van het vondstmateriaal kon, in combinatie met historische bronnen, ook de welstand, demografische samenstelling en aanwezige ambachten in de wijk op hoofdlijnen worden gereconstrueerd.

Ontginning en landbouw (circa 1175-1250/1275)

De oudste bewoningssporen in het gebied dateren uit de periode van de ontginningen in de Late Middeleeuwen, circa de 12e en 13e eeuw. Het gaat hierbij om twee brede ontginnings-/perceleringssloten met een noordwest-zuidoostelijke oriëntatie. De sloten maakten deel uit van het verkavelingspatroon dat ontstond toen het gebied ontgonnen werd. Hierbij zal de hogere oeverwal van de Thure(drith), ter hoogte van de huidige Voorstraat, als ontginningsas hebben gediend. De eerste bewoners vestigden zich in de hoger gelegen oeverzone. Van hieruit groeven ze lange sloten het lager gelegen achterland in om het te ontwateren en geschikt te maken voor landbouw. In deze periode was de nederzetting Durthric/Durdreth één van de vele boerengemeenschappen die als lintbebouwing op de oevers van de rivieren in het nieuw ontgonnen veengebied lagen.
De ontginningen werden uitgevoerd op initiatief van de Hollandse graven, de kerk en de rijke adel. In dit gebied ging de strijd om de macht voornamelijk tussen het bisdom Utrecht en het jonge graafschap Holland. De ontginning van de woeste gronden werd hierdoor steeds beter georganiseerd. In opdracht van de graaf of het bisdom werd het regelwerk uitbesteed aan leenmannen of kapitaalkrachtige 'projectontwikkelaars'. Deze personen, die locatoren genoemd werden, gingen op zoek naar mensen die de ontginningswerkzaamheden wilden uitvoeren en als kolonisten in het ontgonnen gebied wilden gaan wonen. De overeenkomst die ze aangingen werd copen genoemd. De ontginners vestigden zich op het ontgonnen perceel. De locator kreeg het recht op rechtspraak in de nieuw ontstane nederzetting en kon via boetes grond in erfbezit krijgen. Ook mocht hij grondcijnsen en tienden innen.[391]

Tot de 12e eeuw was de nederzetting Durthric/Durdreth mogelijk een gemeenschap van boeren en vissers. Ongetwijfeld vonden overslag van goederen en (scheeps)vervoer van handelsproducten al op beperkte schaal plaats, maar na een doorbraak van de Merwede rond 1160-1170, waarbij de Oude Maas ontstond en er een kortere, zuidelijke handelsroute mogelijk werd, nam de handel toe.

Het gebied ter hoogte van het Statenplein was in de ontginningsperiode een laaggelegen veenmoeras waarop door de rivier de Thure(drith) een dunne laag vruchtbare komklei was afgezet. Door de ontginning veranderde het gebied in een strak ingericht cultuurlandschap dat bestond uit langgerekte landbouwpercelen. De ontginningssloten waren hier 2 á 3 meter breed en hadden een onderlinge afstand van ongeveer 12 m. In de top van de komklei - destijds het leef- en loopniveau - zijn spitsporen gevonden die duidelijk maken dat het gebied (ook) als akkerbouwgrond gebruikt werd. Op basis van de dateringen van de oudste keramiek in de opvullingen van de sloten kan de agrarische fase gedateerd worden tussen circa 1175 en 1250/1275.

391 Vervloet 1998. Grondcijnsen en tienden waren een vroege vorm van grond- en winstbelasting.

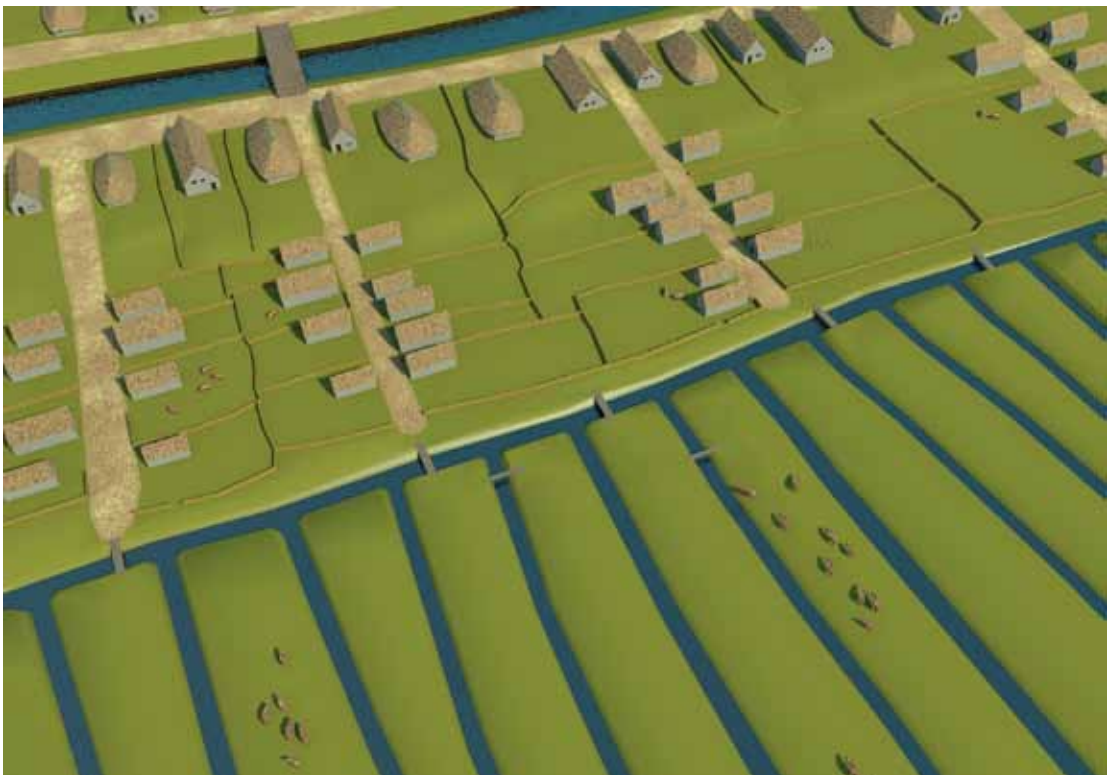

Afb. 199. Reconstructie van de situatie vóór de aanleg van de stadsuitbreiding. Op de grijze contourkaart zijn de dan bestaande straten, de Thure/Oude Haven en de locatie van het onderzoeksgebied (rood) weergegeven (J. Nipius, 2014).[392]

392 Een verantwoording voor deze en volgende reconstructies (afb. 200, 201 en 202) is gegeven in bijlage 5.

De oudste bebouwing: boerenbedrijven en kleinschalige ambachten (circa 1250/1275-1300/1325)

De potentie van Dordrecht als handelsstad was gebaseerd op de ligging aan een watergang die het noordelijke Rijnsysteem verbond met de zuidelijke vaarroutes naar Zeeland en Vlaanderen. Gedurende de 11e en 12e eeuw zou dit nog via een omslachtige route door de Thure(drith) en de Dubbel/Devel moeten hebben gelopen. De verbinding tussen de Thure(drith) en de Dubbel is tot op heden echter (archeologisch) nooit vastgesteld.[393] Door een vergrote waterafvoer van het Rijnsysteem, vermoedelijk in de periode 1135-1170, erodeerde het veen-/zwingebied ten westen van de Thure(drith) en ontstond een diepe en brede watergang: de Oude Maas.[394]
De nederzetting Durthric/Durdreth kwam hierdoor zeer gunstig te liggen, precies op het verbindingspunt van de noord-zuid en oost-west lopende waterwegen. Dit werd ook opgemerkt door graaf Floris III. Deze kreeg in 1179 de tol van Geervliet in handen en zocht naar een mogelijkheid om een fijnmazig en gesloten tolsysteem op te zetten. Hierin zou Dordrecht een sleutelrol gaan spelen.[395] In het begin van de 13e eeuw ontstonden er samenwerkingen van bovenlokaal niveau, waaronder die van de hoogheemraden. Hierdoor werden de waterhuishouding en het dijkenonderhoud regionaal geregeld, wat resulteerde in het ontstaan van de Grote Waard. Eén van de hoofdontginningsassen van Dordrecht, de Voorstraat, was onderdeel van de bedijking van de waard.

Uit enkele historische bronnen uit 1200 blijkt dat er rond het begin van de 13e eeuw al sprake is van een (handels)nederzetting van enige betekenis. Hierin wordt Dordrecht vermeld als 'oppidum' (verhoogde en versterkte plaats) met scabini (schepenen) en is er sprake van de aanwezigheid van een gespecialiseerd ambacht en het bestaan van ambachtsbroederschap.[396] Een perkamenttekst uit 1220 wordt gezien als oudste bewijs voor het bestaan van het stadsrecht, hoewel dat er niet met zoveel woorden staat. Hierin wordt voor het eerst gesproken over eigen rechtspraak. Het gaat over regels en verplichtingen van burgers. Inwoners mochten zelf zaken wettelijk regelen – hadden ook al een schout en schepen – en het 'stadsrecht' van 1220 is dus feitelijk slechts een privilege voor een stad die al stadsrechten moet hebben gehad.

Een andere aanduiding dat er sprake is van een belangrijke stad, is het recht op het mogen aanleggen van een eigen verdediging. Dit wordt voor Dordrecht voor het eerst genoemd in 1271, waarbij gesproken wordt over het mogen aanleggen van een stadsgracht.
Aan het begin van de 13e eeuw waren er waarschijnlijk nog veel horigen of onvrijen in de regio aanwezig. Deze boeren waren door landrechten en ontginningsovereenkomsten wettelijk gebonden aan landsheren en kloosters. Door het uitvaardigen van verschillende charters (handgeschreven documenten om officiële berichten te verkondigen) probeerde de Hollandse graaf dit te veranderen om zo de migratie van (plattelands)arbeidskrachten naar de jonge handelsstad te stimuleren. Deze bepaling is onder andere opgenomen in de perkamenttekst uit 1220 en uiteindelijk ook aanwezig in het beter bewaard gebleven charter uit 1252 (een kopie van de perkamenttekst) waarin wordt vermeldt dat:

"Indien iemand, van welke juridische status dan ook, gedurende een jaar en een dag –zonder door zijn heer te zijn opgeëist - in rust verblijf heeft gehouden binnen deze vrijheid van Dordrecht, zal ik hem in het vervolg als vrij van het juk van zijn heer beschouwen."

In deze periode waren de Hollandse graven vaak de initiatiefnemers in het geo-politieke proces van markt-/stadsvorming. Waar dit in Vlaanderen en Gelre wel zeer succesvol was, bleek dit in Holland een stuk lastiger. De rol van de graven kan in dit opzicht slechts

393 Eén van de voorgestelde lopen van de Thure(drith) is vanuit de Merwede, via het oostelijk deel van de huidige Voorstraatshaven in zuidoostelijke richting aansluitend op de Dubbel. Deze mogelijke loop van de rivier is door middel van verschillende booronderzoeken onderzocht, maar nooit bevestigd. Een andere voorgestelde loop van de Thure(drith) is die van de gehele Voorstraatshaven, waarbij de voortzetting zou hebben gelopen ter hoogte van de huidige bedding van de Oude Maas. Deze hypothese is (archeologisch) niet of zeer moeilijk te toetsten.
394 Sarfatij 2007, 39-45.
395 Van Herwaarden, 1996, 16-21.
396 Van Herwaarden, 1996, 21-32. Blockmans 2010, 76, 77.

omschreven worden als stimulatoren in het verstedelijkingsproces van *opidum Durtreth*, de stede van Dorderecht. Er was sprake van een zorgvuldige samenwerking met de stadsbesturen, die blijkbaar al machtig genoeg waren om veel zaken in eigen huis te regelen. Dat de grafelijke bemoeienis welkom was, komt onder andere tot uiting in de titel *dominus terre* (landsheer) die de Dordtenaren de graaf in 1266 gaven. De titel verwijst hierbij naar de privaatrechtelijke eigendomssituatie.[397]
De transformatie naar handelsstad en de juridische vrijheidsstatus die de stad bood, zorgden ervoor dat veel mensen uit de omringende nederzettingen naar de stad trokken. Dit zorgde er op zijn beurt voor dat de verschillende ambachten in de stad gestimuleerd werden en zich professionaliseerden in de vorm van ambachtsbroederschappen: de gilden. Hierdoor ontstond de noodzaak tot grootschalige stadsuitbreidingen, waarvan de stadswijk tussen de Kromme Elleboog en de Kolfstraat er één was. De start van de ontwikkeling van het gebied valt samen met de bouw van het Minderbroederklooster aan de Voorstraat-Visstraat tussen 1246 en 1248 en het Augustijnenklooster aan de Voorstraat-Steegoversloot in 1275. De stichting van deze kloosters gebeurde waarschijnlijk (ook) op initiatief van de Hollandse graven Willem II en Floris V.

Gedurende de tweede helft van de 13e eeuw worden delen van het onderzoeksgebied opgehoogd met (relatief schone) klei. De grondpakketten zijn waarschijnlijk in één of enkele kort op elkaar volgende ophogingsacties opgebracht. De oudste ophogingen zijn te vinden ter hoogte van de latere Kromme Elleboog en de Kolfstraat. Blijkbaar zijn de oudste uitvalswegen van de Voorstraat in deze periode in zuidelijke richting verlengd en doorgetrokken tot de nieuwe stadsgracht. De straten fungeerden vervolgens als uitvalsassen voor de stadsuitbreiding. Het tussenliggende gebied werd vanaf deze straten opgehoogd en bebouwd.

Op de oudste ophogingen was bebouwing aanwezig waarvan de aard niet duidelijk is geworden. Op het noordelijkste perceel aan de Kromme Elleboog is vlechtwerk opgegraven dat de zij- en achterwand van een huis kan zijn geweest. Aan de zuidzijde was dit mogelijke huis begrensd door een smalle sloot die vermoedelijk in verbinding stond met de ontginningssloot. In de ophogingslagen op dit perceel zijn, naast huishoudelijk afval, ook enkele leren voorwerpen en (in kleine hoeveelheden) productieafval aanwezig. Vermoedelijk is er al sprake van leerbewerking op het perceel. Daarnaast lijken verschillende hoefafdrukken van vee erop te wijzen dat er mogelijk ook sprake is van veeteelt. Het zou hier kunnen gaan om een van oorspong boerenbedrijf, dat transformeert tot een specialistisch ambachtsbedrijf.
Aan de Kolfstraatzijde zijn alleen afvalkuilen gevonden van de (vermoedelijke) huizen die oostelijker aan de Kolfstraat stonden.

Opkomst en bloei van de ambachtswijk: gespecialiseerde ambachten (circa 1300-1400)

De positie van Dordrecht als handelscentrum werd in de eerste helft van de 14e eeuw verstevigd. Mede door het verkrijgen van het stapelrecht in 1299 ontstond een fiscaal controlesysteem op de internationale scheepsvaart en handelsbewegingen door Holland.[398] De stad werd het overslagcentrum in de handelslijnen tussen de Oostzee, het Duitse Rijnland, de rijke Vlaamse handelssteden, Frankrijk, Engeland en Italië.
In deze periode, tussen circa 1300 en 1424, beleefde Dordrecht haar Gouden Eeuw.
De bloei van de stad is duidelijk herkenbaar in de ontwikkeling van de jonge stadswijk tussen de Kromme Elleboog en de Kolfstraat.

Rond het begin van de 14e eeuw zijn alle ontginningssloten gedempt en is het hele gebied opgehoogd. De aard van de grondpakketten wijst op verschillende ophogingsprocessen. Over een groter gebied zijn relatief dikke en 'schone' kleilagen aanwezig, maar ook dunne lokaal aanwezige kleilagen met veel (huishoudelijk)afval. Hieruit kan worden opgemaakt dat er zowel sprake is van grootschalige, geplande ophogingsfases als van 'natuurlijke' aanwas van het grondpakket door het deponeren van huishoudelijk en ambachtelijk afval.

De bebouwing op het noordelijkste perceel aan de Kromme Elleboog verschuift in deze periode enigszins in oostelijke richting. Hier lijkt een groot houten huis aanwezig te zijn geweest van circa 13,5 bij 5,5 meter. De aard van de constructie is echter niet duidelijk geworden, mede

397 Rutte 2002.
398 Van Herwaarden, 1996, 180.

doordat er sprake is van verschillende bouwfases waarvan de resten onderling niet te koppelen of onderscheiden zijn. Het huis bestond uit een vrij lichte constructie waarvan het achterste deel drieschepig kan zijn geweest. De wanden bestonden (in verschillende fases) uit palen, standgreppels met vlechtwerk en leem. Op liggende planken stonden vermoedelijk palen. Het huis leek met de ingang gericht te zijn op het oosten, aangezien zich aan deze zijde een haardplaats bevond. Het was een vrijstaand pand dat gedurende het begin van de 14e eeuw waarschijnlijk de enige bebouwing op het onderzochte deel van de uitbreidingswijk is geweest. Het terrein ten oosten en zuiden van het huis zal als erf in gebruik zijn geweest.

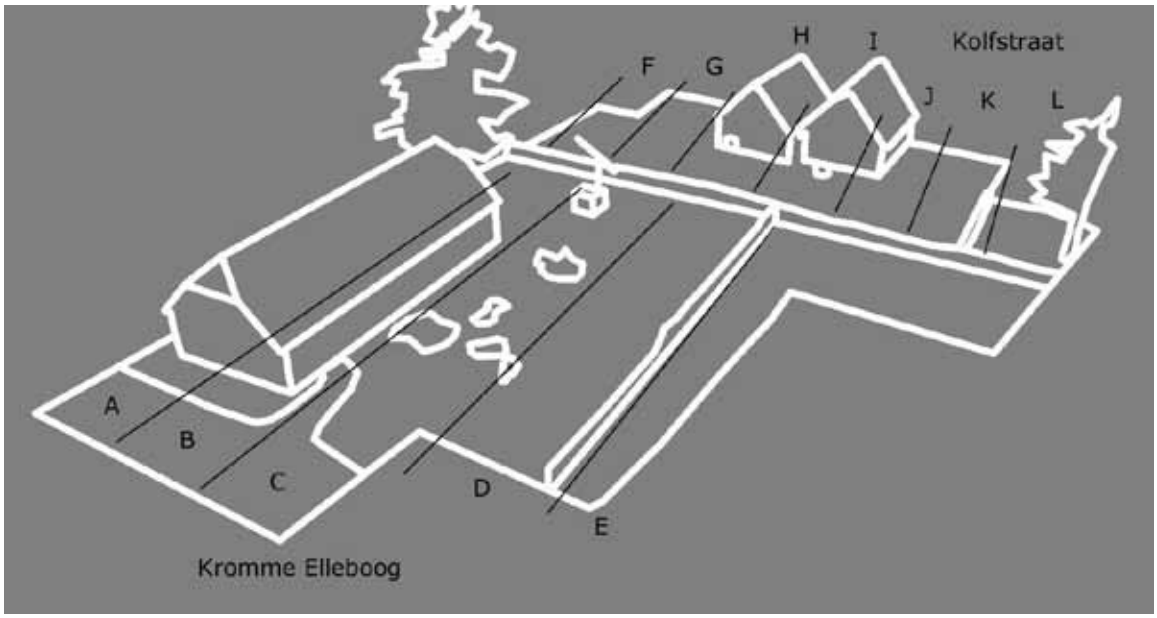

Afb. 200. Reconstructie van de bebouwingssituatie tussen circa 1300-1350. Het huis aan de Kromme Elleboog is dat van de leerbewerker. Op de grijze contourkaart zijn de straten en de (latere) kadastrale percelering aangegeven (J. Nipius, 2014).

Het huis werd bewoond door waarschijnlijk meerdere generaties leerbewerkers. In de ophogingslagen in en rondom het huis en in verschillende kuilen op het (zij)erf is een grote hoeveelheid leer gevonden. Het betreft voornamelijk productieafval waarvan alleen al in de kuilen rondom het huis meer dan 8000 fragmenten aanwezig waren.

Daarnaast zijn er ook (fragmenten van) eindproducten gevonden. In aflopende aantallen gaat het om schoenen, messchedes, zwaardschedes, foedralen/buidels, dolkschedes en riemen. Specialisatie in één bepaald product lijkt niet aan de orde. De productieverhouding tussen de verschillende voorwerpen kan door de tijd wel hebben gevarieerd.
In verschillende ophogingslagen zijn daarnaast ook zeldzame en unieke leren voorwerpen opgegraven, waaronder een (militaire) onderarmbeschermer en een (vermoedelijk) schildfoedraal. Veel voorwerpen zijn (rijk) versierd met geometrische, florale en heraldische afbeeldingen. In mindere mate zijn ook vogels, leeuw/wolf/vos/hond, herten, fabelwezens (waaronder draken en een 'leeuwridder'), mensen en kastelen afgebeeld.

In Nederland zijn niet veel vergelijkbare leerbewerkerscomplexen uit dezelfde periode opgegraven. In Leiden zijn aan de Breestraat en Aalmarkt ook grote hoeveelheden leer gevonden die op lokale productie wijzen, maar dit dateert uit de periode 12e eeuw tot circa 1275.[399] Hier lijken voornamelijk schoenen te zijn gemaakt en in veel kleinere aantallen ook messchedes en een tas. Ook op het Martiniplein in Sneek is een deel van een ambachtswijk opgegraven waar in de 13e eeuw leerlooiers en -bewerkers hebben gewoond. Hier is (nog) wel sprake van een gecombineerde activiteit van looien en verwerken tot producten. Ook hier gaat het voornamelijk om schoenen en in zeer kleine aantallen om andere producten waaronder een riem, een kleding- of tasriempje, een messchede en een balletje.[400] In Den Haag is ook een vermoedelijk leerbewerkerscomplex uit de 14e-15e eeuw opgegraven. Naast productieafval zijn voornamelijk resten van schoenen gevonden. Andere producten zijn minimaal aanwezig en betreffen leerdelen voor paardentuig en een (bikkel)balletje.[401]
Het Dordtse leercomplex is echter het best vergelijkbaar met het leerafval dat is gevonden op de Winstonlocatie aan de Grote Noord in Hoorn.[402] Dit is ook geïnterpreteerd als het afval van een leerbewerker gedurende het laatste kwart van de 13e eeuw en het begin van de 14e eeuw. De samenstelling van het leercomplex komt ook overeen: de bulk bestaat uit productieafval en de resten van eindproducten betreffen voornamelijk schoenen en in mindere mate riemen, mes- en zwaardschedes en enkele schildbekledingen.

Het is mogelijk dat het middeleeuwse leerbedrijf niet productgebonden was, maar dat er een veelvoud aan eindproducten binnen één bedrijf werd gemaakt. Het aantal andere producten dat naast schoenen werd geproduceerd kan in het geval van het Statenplein groot genoemd worden.

Naast versieringen op leren producten zijn ook iconografische voorstellingen gevonden op hergebruikte (dak)leien. Het gaat om schetsontwerpen en passer- en letteroefeningen van zowel geoefende als beginnende tekenaars. Hieronder zijn voorstellingen van het Lam Gods en de kruisiging van Christus.
Leerbewerkersmessen maken deel uit van het gevonden gereedschap, maar ook enkele priemen (elzen) en twee handboren zijn mogelijk door leerbewerkers gebruikt.
Aangezien er weinig duidelijk afgebakende vondstcomplexen met dit huishouden in verband gebracht kunnen worden, is het moeilijk om iets te zeggen over de materiële welstand van de leerbewerker(s). Enkele stukken rijk versierd roodbakkend aardewerk, waaronder Vlaams hoogversierd, suggereren mogelijk een (welvarende) middenstandsklasse.

Ook langs de Kolfstraat stonden rond het begin van de 14e eeuw (enkele) houten huizen. Hiervan zijn echter alleen de achterkanten opgegraven. Ook hier gaat het om licht gebouwde structuren die bestaan uit enkele staanders, liggende planken, bakstenen en natuurstenen poeren en wanden van opstaande planken.
Het bijbehorende afval geeft het beeld van een standaard inventaris van een huishouden uit de 14e eeuw. Aan de Kolfstraat lijkt echter geen of nauwelijks sprake te zijn van (afvalproducerende) ambachten zoals leerbewerkers. Mogelijk was op één van de percelen op een gegeven moment een ambachtshuis gevestigd waar ondermeer barnsteen is verwerkt. Ook is hier een bakstenen kuip/put opgegraven die een ambachtelijke functie gehad kan hebben.

399 Van Driel – Murray 1982, 57-69. Verspay-Frank in: Dijkstra & Brandenburg 2011, 136-146.
400 J. Hoekstra in: Ufkes 2008, hoofdstuk 4.
401 Onderzoek aan de Wagenstraat, Magendans & Waasdorp 1985.
402 Schrickx 2006.

Rond het midden van de 14e eeuw vonden er grote veranderingen plaats. Als grens tussen de achtererven van de huizen aan de Kolfstraat en de Kromme Elleboog werd een doodlopende zijtak van het binnengrachtstelsel gegraven. Dit was geen voortzetting van één van de oorspronkelijke ontginningssloten, maar een nieuwe watergang die ongeveer tussen de beide voormalige ontginningssloten lag. De sprant had een breedte van drie meter en was voorzien van een houten beschoeiing.
Ook lijkt in deze periode de Kromme Elleboog als straat te zijn ontstaan. Hoewel er geen bestrating is gevonden, blijft de ontstane gevellijn vanaf dan vrijwel ongewijzigd aanwezig. De oriëntatie van het huis op perceel A/B lijkt te wijzigen en is vanaf dan met de voorzijde op de Kromme Elleboog georiënteerd.
Bij deze ontwikkelingen lijkt sprake te zijn geweest van een geplande stadsuitbreiding, waarbij een vooropgezet plan is uitgevoerd. Dit is mogelijk ook herkenbaar aan de breedte van de (nieuwe) huizen die in de wijk gebouwd werden. Deze lag tussen 3,2 en 3,8 meter, wat overeenkomt met een roedemaat van twaalf Rijnlandse voet (3,77 m). Dit lijkt in overeenstemming met de breedte van de erven die de Hollandse graven in de 13e en 14e eeuw in hun grondgebied uitgaven.[403] Het toekennen van het stapelrecht door graaf Jan II van Avesnes in 1299 was een goede economische stimulans voor de stad en zal zeker hebben bijgedragen aan het ontstaan van de nieuwe wijk.

Het huis van de leerbewerker op het perceel aan de Kromme Elleboog werd rond het midden van de 14e eeuw enigszins in oostelijke richting verlegd en mogelijk in baksteen herbouwd. Van deze fase leek echter alleen de muurfundering van liggende stammetjes bewaard te zijn gebleven. Het huis werd nog steeds bewoond door een leerbewerker.
Ten zuiden hiervan werd een tweede huis gebouwd. Het tussenliggende erf werd mogelijk door beide huishoudens gebruikt. Dit huis werd gekenmerkt door dragende palen in staander-ligger constructies en een wand van opstaande planken. Waarschijnlijk kende het ook een 'versteningsfase', waarbij de houten zijmuren zijn vervangen door een steens baksteenmuur op een fundering van liggende planken. Het huis is mogelijk bewoond geweest door een smid/metaalbewerker, aangezien in ophogingslagen die met dit huis samenhangen en in een afvalkuil op het tussenliggende erf, onder andere verschillende gietmallen zijn gevonden.[404] Over de materiële welstand van dit huishouden is moeilijk iets te zeggen. De voorwerpen in de putten en kuilen bij dit huis behoren tot de standaardinventaris van een (ambachts)huishouden uit de 14e eeuw. Wel is in dit huis een muntschat gevonden van 125 zilveren bracteaten.

Op het tussenliggende erf stond waarschijnlijk een kleine, rechthoekige houten schuur of werkplaats. Ook liep er een smalle sloot of goot en waren er verschillende waterputten en afval-/mestkuilen aanwezig.

Vanaf het midden van de 14e eeuw werden de houten huizen aan de Kolfstraat in baksteen herbouwd of in fases 'versteend'. Ook op andere percelen in het onderzoeksgebied waren vanaf dat moment bakstenen huizen aanwezig. In vergelijking met het versteningsproces in andere Hollandse steden lijkt dit vanaf circa 1325 gelijk op te gaan. Wel is in deze ambachtswijk tot circa het begin van de 15e eeuw sprake van een gecombineerde bouw(wijze), met zowel houtbouw- als baksteenbouwelementen. Sommige huizen hadden bakstenen zijmuren, maar houten voor- en achtergevels.
Het ambachts- en handelskarakter en de daarbij behorende sociale klasse zijn te herleiden uit de aard van de bebouwing. Ter vergelijking: aan de oudste bewoningsassen Voorstraat en Wijnstraat stonden in de periode 1275-1300 al zeer grote huizen die geheel in baksteen zijn gebouwd. Hier woonden rijke handelaren en de stedelijke (politieke) elite.[405]

403 Meischke, Zantkuijl en Rosenberg 1997, 11.
404 Opvallend is dat de combinatie van een (13e -eeuwse) leerbewerker en een smid op de naastgelegen percelen, ook is vastgesteld bij de opgraving aan de Aalmarkt in Leiden, Dijkstra & Brandenburg 2011, 329-331.
405 Sarfatij 2007, 207-237, Dorst 2011, 27-35 en 2013, 59-60.

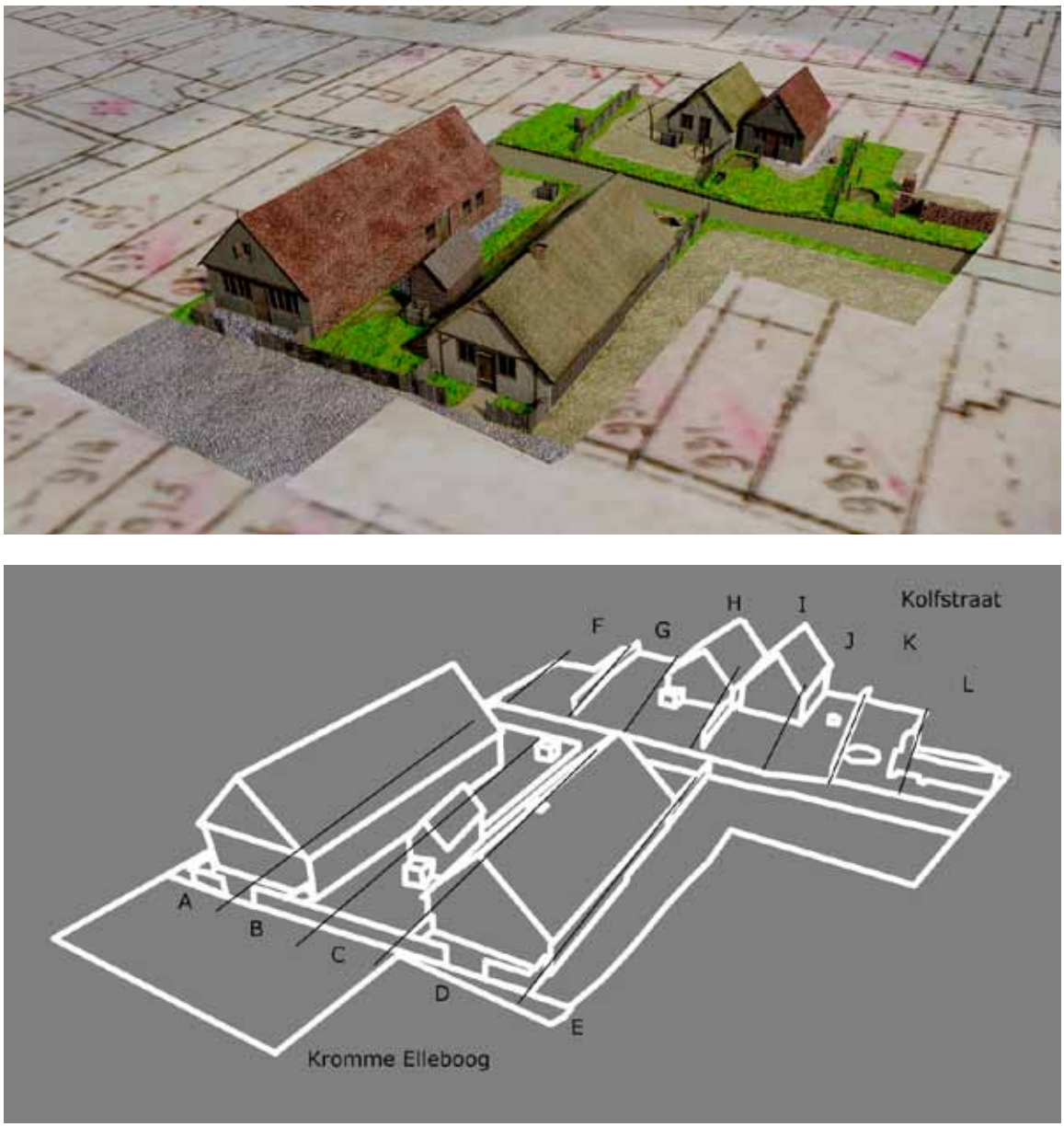

Afb. 201. Reconstructie van de bebouwingssituatie rond 1350. Op de grijze contourkaart zijn de straten en de (latere) kadastrale percelering aangegeven (J. Nipius, 2014).

Over de eventuele ambachten/beroepen die werden uitgeoefend door de bewoners aan de Kolfstraat zijn weinig tot geen aanwijzingen te vinden in het vondstmateriaal. Wel lijkt er een verschil te zijn tussen de bewoners aan de Kromme Elleboog en de Kolfstraat. Aan de Kromme Elleboog is duidelijk sprake van handwerkers/ambachten, terwijl hiervoor aan de Kolfstraat weinig aanwijzingen zijn. Hier lijkt sprake te zijn geweest van 'schone' beroepen, zoals mogelijk kooplieden, winkeliers, (geld)wisselaars. De vondst van een bronzen zegelstempel en verschillende fragmenten van balansen passen hierin.
Ook veel voorwerpen uit de ophogingslagen en de sprant zijn kenmerkend voor een ambachts- en handelswijk, zoals veel gereedschappen, relatief veel sloten, gewichten en (onderdelen) van balansen.

Intensivering bebouwing en verandering van de ambachtsbevolking (1400-1600)

Rond 1400 werd de Kromme Elleboog verhard met veldkeien. Het straatje was 3,8 meter breed. De gevellijn was recht en bleef tot in de 20e eeuw behouden. Op alle percelen waren bakstenen huizen aanwezig. Vermoedelijk was er nog wel enige variatie in de aard van de bebouwing. Sommige huizen hadden in eerste instantie bakstenen zijmuren en houten voor- en achtergevels die in latere bouwfases zijn vervangen door bakstenen gevels.

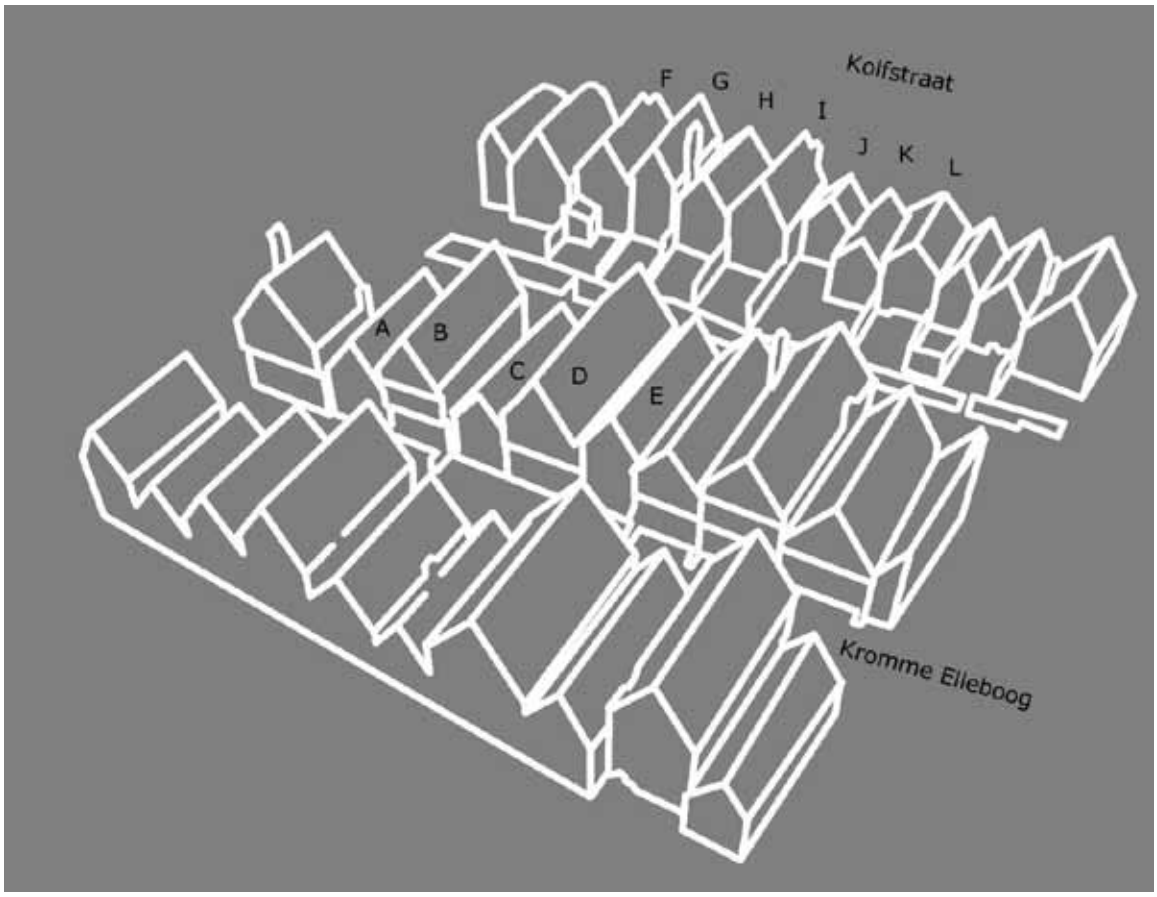

Afb. 202. Reconstructie van de bebouwingssituatie vanaf circa het eerste kwart van de 15e eeuw. Aan de Kromme Elleboog en Kolfstraat staan bakstenen huizen met achtererven die tot aan de gedeelde sprant lopen. Op de grijze contourkaart zijn de straten en de (latere) kadastrale percelering aangegeven (J. Nipius, 2014).

In de oudste uitleg gaat het om zaalhuizen die met de korte zijde aan de straat stonden. Ze hadden een variabele lengte, tussen 7,5 en 9 meter, terwijl de breedte vrijwel overal gelijk was: 3,2-3,8 meter. De huizen bestonden waarschijnlijk uit één rechthoekige bouwlaag met daarboven een zolder onder een zadeldak. Er was sprake van een dragend houtskelet waarvan de moerbalken op houten stijlen rustten die in de muren waren verwerkt.
In de bakstenen huizen waren de haarden verplaatst naar de zijwanden. De rook werd vanaf dan afgevoerd door een schoorsteen, waaruit afgeleid kan worden dat er een verhoogde zolderverdieping bestond. De huizen waren in eerste instantie van elkaar gescheiden door middel van een smalle osendrop. Later werden deze open ruimtes volgebouwd, wat gedateerd kan worden ná de stadsbrand van 1457.

In een tweede fase werden veel huizen opgedeeld in een voor- en achterkamer waarbij een verhouding gehanteerd werd van ongeveer 2/3 tot 1/3.
In sommige huizen werd de haard in de voorkamer tegen de tussenmuur geplaatst. Bij enkele woningen was een scheiding herkenbaar tussen de 'warme' en de 'koude' kant, waarbij de haard aan de zuidkant van de tussenmuur lag en de deuren en gangen langs de noordelijke zijmuur lagen.
Op enkele percelen vonden op het achtererf uitbreidingen plaats, waarbij het zowel ging om extra woon-/werkruimte alsook om buitensecreten die tegen de achtergevel lagen.

Vanaf circa de tweede helft van de 16e eeuw (en de gehele 17e eeuw) zijn er veel voorwerpen aanwezig die kunnen worden toegeschreven aan ambachtslieden die sponnen, weefden, naaiden en mogelijk ook spelden maakten. Dit gold in ieder geval voor de bewoners van de huizen aan de Kromme Elleboog. De aanwezigheid van deze ambachten is ook te lezen in historische bronnen uit die tijd. Hieruit blijkt dat er eind 16e (en begin 17e) eeuw voornamelijk (linnen)wevers woonden, maar ook een kalkdrager, twijnder, speldenmaker, messenmaker, kussenmaker, stratenmaker, stadsomroeper, houthakker en een soldaat.
In historische bronnen is ook een verschil herkenbaar tussen de bewoners aan de Kolfstraat en de Kromme Elleboog. In de 16e eeuw woonden in dit deel van de Kolfstraat vier bewoners met een controlerende, ambtelijke baan. Het gaat om een koren-, kolen- en zoutmeter en een wijnschroeder. Ook uit de heffingen op de huizen is op te maken dat er aan de Kolfstraat grotere/beter onderhouden huizen stonden. Naast mensen met een ambtelijke functie woonden er in dit deel van de Kolfstraat nog twee speldenmakers, een wever, timmerman en een kleermaker.
Aan de Kromme Elleboog woonden opvallend veel wevers en speldenmakers, wat ook herkenbaar is in het archeologisch vondstmateriaal.
De speldenmakers die zich in de 16e eeuw hier vestigden waren waarschijnlijk Brabantse arbeidsmigranten uit onder andere de steden Den Bosch en Tilburg. Deze hele beroepsgroep is gedurende het laatste kwart van de 16e eeuw neergestreken in de wijk Kromme Elleboog-Kolfstraat, nadat de Spanjaarden onder andere Den Bosch innamen.[406]
Uit de belastingverslagen kan worden opgemaakt dat er rond 1600 sprake is van armere bewoners in de huizen aan de Kromme Elleboog. Ze werden vaak vrijgesteld van de verplichte stedelijke heffingen.

Op basis van de archeologische vondsten lijkt in het onderzoeksgebied gedurende de 15e eeuw en de eerste helft van de 16e eeuw nog wel sprake te zijn van gemiddeld welvarende huishoudens. Maar de wijk ging in deze periode, waarschijnlijk door (macro)sociaaleconomische oorzaken en mogelijk ook door verkrotting van de huizen, in welstand achteruit. Al rond 1500 verslechterde de economische situatie van Dordrecht, ten gunste van Rotterdam. Gedurende de 16e eeuw lijken de oorspronkelijke ambachtslieden en (vermoedelijke) kooplieden weg te trekken. Hun plaats werd ingenomen door armere ambachtslieden en loonarbeiders die, vanaf het midden van de 16e eeuw, deels afkomstig waren uit Brabant.

406 Hendriks & Havers, ongepubliceerd document met historische informatie op basis van het archiefonderzoek van dhr. E. Havers, d.d. 4 juni 1997. Havers 1997.

Stagnatie, verval en toenemende armoede (1600-1960)

Tot 1600 bleef Dordrecht een belangrijk commercieel centrum, maar daarna ging het snel bergafwaarts.[407] Dit is ook herkenbaar in de wijk Kromme Elleboog-Kolfstraat: vanaf het begin van de 17e eeuw lijkt er sprake van stagnatie en verval van de wijk. In het begin van de 17e eeuw werd de sprant nog wel voorzien van een bakstenen beschoeiing. Van de huizen werden soms nog gevels en zijmuren vervangen.
De lagere welstand is ook te herkennen in de archeologische vondsten uit de 17e eeuw. Glaswerk en keramieksoorten als porselein en majolica, die in deze periode typerend zijn voor een gemiddelde en bovengemiddelde welstand, zijn minimaal aanwezig. Er zijn wel aanwijzingen voor de aanwezigheid van (enkele) bovengemiddeld rijke huishoudens. Tenminste één daarvan woonde waarschijnlijk aan de Kolfstraat.
Ook uit historische bronnen is bekend dat de bewoners van deze buurt gedurende de 18e, 19e en begin 20e eeuw niet erg rijk waren. De beroepen van de begin 17e -eeuwse bewoners van de onderzochte huizen aan de Kolfstraat waren onder andere een wever, een kuiper, een messenmaker en een controleur van de Munt van Holland. Ná 1626 woonden hier een schilder, een metselaar, een timmerman, een schoenmaker, een steenhouwer en een flessenmaker.
Aan de Kromme Elleboog woonden gedurende de 17e eeuw enkele speldenmakers, veel wevers, twee metselaars, een kussenmaker, een stadsomroeper, een schoorsteenveger, een stratenmaker, een strohoedenmaker, een appelkoopster en een soldaat.
Met betrekking tot de vraag of er rond het midden van de 17e eeuw sprake is van een Doelencomplex, zoals aangegeven op kaarten van onder andere Johannes Blaeu, kan geantwoord worden dat de doelen een verzinsel zijn. Niets in de opgraving wijst op de aanwezigheid van een dergelijk groot gebouw. Doelen komen wel vaker voor op oude kaarten en zijn een soort propaganda of vijandmisleiding, om steden er sterker uit te laten zien.

Gedurende de 19e en 20e eeuw ging het - met name aan de Kromme Elleboog - voornamelijk om ongeschoolde arbeiders zoals een zakkendrager, een wasvrouw en een werkster. Aan de Kolfstraat waren gedurende de 19e eeuw nog wel enkele kleine zelfstandige ambachtlieden aanwezig, zoals timmermannen, een metselaar en een kleermaker. Gedurende de 20e eeuw nivelleerde het sociaaleconomisch niveau ook hier naar dat van de Kromme Elleboog. Vanaf dan is er sprake van een verwaarloosde achterbuurt.[408] Het algemene welstandsniveau van de bewoners is voor de periode 1700-1900 tevens herkenbaar in de archeologische vondsten. De keramiek is sober en luxe stukken zijn niet aanwezig. Ook onder de metalen, benen en houten voorwerpen zijn geen vondsten aangetroffen die bovengemiddelde rijkdom suggereren.

Zeker in de 19e eeuw was in deze wijk sprake van teveel mensen in daarvoor te kleine woningen. In combinatie met de lage welstand in de wijk en in feite een open riool achter de huizen, leidde dit tot een onhygiënische omgeving waardoor er regelmatig epidemieën uitbraken, waaronder cholera. In de periode 1832-1859 stierven in Dordrecht 1147 mensen aan deze ziekte. Dat de meeste doden vielen aan de landzijde van de stad kwam met name door het sterk vervuilde binnengrachtstelsel met de daarop aangesloten doodlopende spranten. Dit was een belangrijke reden om deze grachten te dempen. De sprant in het onderzoeksgebied is in 1854 als eerste gedempt.

De verkrotte toestand van de buurt bleef bestaan tot de sloop van de wijk begin jaren ‘60 van de vorige eeuw. In 1963 werd gestart met de herinrichting van het gebied, dat in dat jaar officieel de naam ‘Statenplein’ kreeg.
De gemeenteraad besliste pas in 1997 over het Masterplan Statenplein en aansluitend werd het eerste archeologische onderzoek uitgevoerd. In 1999 ging de eerste schop de grond in voor de nieuwbouw, die in 2003 gewaardeerd werd met de jaarprijs van het beste herontwikkelingsproject op winkelgebied.

407 Frijhof et al 1998, 131.
408 Havers 1997.

Naschrift: aanbevelingen voor nader onderzoek

Niet alle vondsten uit het Statenpleinonderzoek zijn onderzocht. Zo zouden veel metaalvondsten aan een nadere inspectie onderworpen kunnen worden om te komen tot verbeterde objectbeschrijvingen. Veel gebruiksvoorwerpen zijn namelijk, ook zonder de context waarin ze zijn gevonden, bijzonder van zichzelf. De online (depot)collectie zou hierbij gebaat zijn.

Daarnaast zijn tijdens het veldwerk verschillende grondmonsters genomen voor onderzoek naar ondermeer botanische resten (stuifmeelkorrels en zaden). Voor enkele (relevante) sporen zijn de monsters gewaardeerd: zit er genoeg materiaal in, hoe is de conservering en hoe is de variatie qua soorten. Op grond daarvan is een advies uitgebracht welke monsters de moeite waard zijn om verder te bekijken.
De waardering gaf alvast enig inzicht in de verscheidenheid aan zaden en vruchten die de verschillende aspecten van het Dordtse leven in het verleden naar voren halen.
Een groot deel van de zaden en vruchten heeft betrekking op voeding. De resten zijn van diverse graansoorten, verscheidene soorten fruit en noten, keukenkruiden, olieleveranciers en groenten. Voorbeelden zijn gerst en haver, diverse soorten kersen en pruimen, moerbei, druif, walnoot en hazelnoot, knoflook, mosterd en biet. Over het algemeen sluit het assortiment goed aan bij het beeld dat reeds uit Dordrecht bekend is. Een deel van de voedingsplanten, zoals braam, hazelaar en gewone vlier komen in het wild voor en kunnen voor consumptie zijn verzameld. Biet is ook een plant die van nature kan voorkomen. Hiervan worden echter niet de zaden maar de bladeren of de knollen gegeten. Aangezien juist de niet eetbare vruchtkluwens zijn aangetroffen, is deze plant waarschijnlijk als voedingsgewas in de tuin verbouwd.
Een aantal zaden is vrij zeldzaam. Dit geldt bijvoorbeeld voor kruiden en specerijen zoals paradijskorrel, knoflook en hysop. Ook pompoenzaden komen niet vaak voor, deze worden vrijwel alleen in contexten van welgestelde, rijke lieden aangetroffen.
Behalve voedingsplanten zijn sier- en gebruiksplanten gevonden. Ook hiervan is een aantal soorten vrij zeldzaam: stokroos, akelei, tuingoudsbloem, lampionplant, buxus en wouw. Stokroos en buxus komen al voor in een kuil op het erf van de leerbewerker, evenals wouw. Wouw is een verfplant die een gele kleurstof levert.
Een deel van de planten kan medicinaal worden gebruikt. Een voorbeeld daarvan is de Kruisbladige wolfsmelk, waarvan de vondst uniek is voor Nederland. Deze plant is van Zuideuropese oorsprong en werd als purgeermiddel (laxerende werking) gebruikt. Vanwege de giftigheid heeft de plant echter als zodanig afgedaan. Zowel deze plant als hysop en akelei zijn in vondstcomplexen aangetroffen die horen bij het huis op perceel F.
De met een ‘g’ (goed) gewaardeerde monsters kunnen nog steeds verder onderzocht worden. Dat heeft het grondmonster van S583, dat onlangs nog is bekeken, uitgewezen.

De visresten (eveneens uit grondmonsters) maken een groot deel van het organische vondstmateriaal uit. Dergelijke grote hoeveelheden visresten als op het Statenplein zijn gevonden – naar schatting ruim 23.000! – komen maar weinig voor. De zeevis omvat verscheidene soorten kabeljauwachtigen (schelvis, wijting en kabeljauw) en platvis (bot, schol en mogelijk tarbot) evenals rog, en waarschijnlijk poon. De poon is op onze hedendaagse vismarkten een typische zomervis. Van dit dier zijn resten in vondstcomplexen van de leerbewerker gevonden. Wat betreft de zoetwatervis zijn resten van karperachtigen, baars, paling en snoek gevonden. Het is mogelijk dat de Dordtse voedingseconomie meer op vis gericht is geweest dan in andere steden. Nader onderzoek zal dat moeten uitwijzen. Dordrecht zou daarmee een leidende rol kunnen spelen in de studie naar vis en visconsumptie door de eeuwen heen in de (opkomende) Hollandse steden.

Tenslotte is ook een waarderingsonderzoek uitgevoerd voor grondmonsters en (haar)kammen waarin resten van ongewervelde dieren werden verwacht, zoals vlooien, luizen en mijten. Twintig 16e/17e eeuwse monsters zijn verder geanalyseerd, waarbij het onderzoek gericht was op de verspreiding in ruimte en tijd van luizen en vlooien.
Gezien het relatief grote aantal monsters geeft het onderzoek een betrouwbaar beeld van de vlooienfauna van de 16e/17e eeuwse bebouwing aan de Kromme Elleboog in Dordrecht. Binnen de onderzochte monsters varieerde de dichtheid en soortensamenstelling van de vlooienfauna sterk, maar meer dan 80% van de aangetroffen vlooien zijn mensenvlooien (Pulex irritans). Daarnaast werden ook de hondenvlo (Ctenocephalides canis) en de kattenvlo (C. felis) aangetoond. De gevonden gemiddelde dichtheid aan vlooienresten (15 resten per

kilogram sediment) is van een constante, nadrukkelijk aanwezige vlooienpopulatie. Binnen onze hedendaagse ideeën over hygiëne en ongedierte zouden we een degelijke hoeveelheid vlooien ongetwijfeld aanduiden met de term vlooienplaag. Voor de 16e/17e -eeuwse Dordtenaren vormde het hoogst waarschijnlijk een onvermijdelijk (hinderlijk) onderdeel van het dagelijks bestaan. In de 20 monsters kon echter geen enkele rest worden aangetoond van een luis. Niet van een bijtende luis en ook niet van een vertegenwoordiger van de zuigende luizen zoals de hoofdluis/kleerluis of schaamluis.
Nader onderzoek zal moeten uitwijzen of er een vergelijkbare dichtheid aan resten en soortensamenstelling van de ectoparasitaire insectenfauna kan worden aangetoond op bijvoorbeeld vindplaatsen uit andere periodes of met bewoners uit andere sociale klassen.

Literatuur

Arts, N. (red.), 1992: Het kasteel van Eindhoven. Archeologie, ecologie en geschiedenis van een heerlijke woning 1420-1676. Museum Kempenland Eindhoven.

Balen Jz, M., 1677: Beschryvinge der stad Dordrecht ect., Dordrecht (fotostatische herdruk Dordrecht 1966).

Bartels, M. 1999: Steden in Scherven 1. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900). Stichting Promotie Archeologie en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort.

Beuningen, H.J.E. van, A.M. Koldeweij, D. Kicken en H. van Asperen, 2012: Heilig en Profaan 3. 1300 Laatmiddeleeuwse insignes uit openbare en particuliere collecties. Rotterdam Papers 13.

Beuningen, H.J.E. van, A.M. Koldeweij, D. Kicken, 2001: Heilig en Profaan 2. 1200 Laatmiddeleeuwse insignes uit openbare en particuliere collecties. Rotterdam Papers 12.

Beuningen, H.J.E. van, A.M. Koldeweij, 1993: Heilig en Profaan 1. 1000 Laatmiddeleeuwse insignes uit de collectie H.J.E. van Beuningen. Rotterdam Papers 8.

Blockmans, M., 2010: Metropolen aan de Noordzee. De geschiedenis van Nederland, 1100-1560. Uitgeverij Bakker, Amsterdam.

Brandenburg, C.R., 2006: Een zeldzame leren armbeschermer uit Roomburg. Bodemonderzoek in Leiden, deel 17. Erfgoed Leiden, gemeente Leiden.

Brinkman, H., 1997: Dichten uit liefde. Literatuur in Leiden aan het einde van de Middeleeuwen. Uitgeverij Verloren.

Bruna, D., 1996: Enseignes de Pèlerinage et Enseignes Profanes. Tentoonstellingscatalogus Musée National du Moyen Age – Thermes de Cluny.

Carmiggelt, A.H., 2004: Notities uit middeleeuws Brielle. Een 15de –eeuwse leren etui met beschreven wastafeltjes uit een beerput bij de Maarlandse haven. BOORrapporten 206.

Despriet, PH., 1998: Kortrijks aardewerk 1250-1325. Archeologische en Historische Monografieën van Zuid-West-Vlaanderen. Vol. 18. Jaargang 1998, nr. 39. Kortrijk.

Dijkstra, M.F.P. & C.R. Brandenburg (red.), 2011: Leiden – Aalmarktschool, Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek naar 800 jaar bewoning langs de Oude Rijn, ter plaatse van het voormalige St. Catharinagasthuis. BOBL1, Bodemonderzoek en Bouwhistorie in Leiden, gemeente Leiden.

Dorst, M.C., 2013: Gemeente Dordrecht, Voorstraat 252-254, Woerdenbach. Een archeologisch en bouwhistorisch onderzoek naar de middeleeuwse en postmiddeleeuwse bewoningsgeschiedenis. Gemeente Dordrecht. Dordrecht Ondergronds 36.

Dorst, M.C., 2011: Graven naar de Graaf… Archeologisch onderzoek naar het laatmiddeleeuwse, grafelijke leen Leeuwenburg/Mijnsherenherberg aan de Voorstraat 244. Gemeente Dordrecht. Dordrecht Ondergronds 5.

Driel-Murray, C. van., 1982: Versleten in de Breestraat; Twaalfde-eeuws leer uit Leiden. In: Bodemonderzoeken in Leiden 1981, gemeente Leiden.

Dröge, J.F., 1997: Bouwhistorisch onderzoek opgraving Statenplein, Dordrecht. Rapportage Bureau voor Bouwhistorisch Onderzoek J.F. Dröge (Leiden) en Kamphuis, bureau voor bouwhistorie (Delft).

Esser, E., 2003: Statenplein 9701. Een integrale waardering van monster en zeefresiduen en een onderzoek aan resten van vlooien. Ossicle 68. Archeoplan Eco, Delft in samenwerking met Bureau Scarab te Wirdum.

Fokma, A., 2000: Ongepubliceerd rapport begeleiding Statenplein in 2000 (code 2001). Archeologisch Team Statenplein, Bureau Monumentenzorg en Archeologie, gemeente Dordrecht.

Frijhoff, W., H. Nusteling & M. Spies, 1998: Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813. Deel 2, Gemeentearchief Dordrecht.

Fruin, J.A., 1882: De oudste rechten der stad Dordrecht en van het Baljuwschap van Zuid-Holland. 1e deel. Martinus Nijhoff. 's Gravenhage.

Gangelen, H. van, E. Knol, G. Kortekaas, R. Wuite, 2011/2012: Haagse terracotta schouwwangen. Uit het atelier van Otto Reyerz. van Schaijk (1628-1674). Vormen uit Vuur 215/216, 60-80.

Gelder, H. van, 2002: De Nederlandse munten. Het complete overzicht tot en met de komst van de euro. Uitgeverij Het Spectrum.

Goubitz, O., 2001: Stepping Through Time, Archaeological Footwear from Prehistoric Times until 1800.

Hallewas, D.P. & A.J. Guiran, et al, 2011: Rotterdam De Hofdame. Archeologisch onderzoek op de voormalige Ichthus-locatie bij de Binnenrotte; bewoningssporen van de prestedelijke nederzetting Rotte uit de 11e eeuw en de stedelijke ontwikkeling langs de Oppert vanaf de 13e eeuw. BOORrapporten 489.

Havers, E., 1997: Het verloren hart van de Landzijde. Ongepubliceerd document met resultaten van het archief- en bewonersonderzoek. Archief gemeente Dordrecht.

Hendriks, J., 1999: Interimverslag van het onderzoek op het Statenplein te Dordrecht in 1997 (code 9701). Ongepubliceerd verslag Archeologisch Team Statenplein, Bureau Monumentenzorg en Archeologie, gemeente Dordrecht.

Herwaarden, J. van, D. de Boer, F. van Kan & G. Verhoeven, 1996: Geschiedenis van Dordrecht tot 1572. Deel 1, Gemeentearchief Dordrecht.

Holtman, R.J., 1998: Laatmiddeleeuwse sluitgewichten in noordwest-Europa. Meten & Wegen nr. 97 (maart 1997) – nr. 101 (maart 1998). Tijdschrift van de Gewichten & Maten Verzamelaars Vereniging.

Janssen, H.L. & A.A.J. Thelen (red.), 2008: Tekens van leven. Opgravingen en vondsten in het Tolbrugkwartier in 's Hertogenbosch. Uitgeverij Matrijs in samenwerking met de gemeente 's Hertogenbosch.

Klooster, J. Van der, 2013: Dordtse chic uit een middeleeuwse sloot. Culthure 3, 10-11. Periodiek magazine van de gezamenlijke Dordtse cultuurorganisaties.

Lips, C.J.P., 1974: Wandelingen door Oud-Dordrecht. Europese Bibliotheek, Zaltbommel.

J.R. Magendans,& J.A. Waasdorp, 1985: Landarbeiders en leerbewerkers in de Late Middeleeuwen. Opgravingen in 's Gravenhage. VROM-reeks 1985 nummer 1.

Meischke, R, H.J. Zantkuijl en P.T.E.E. Rosenberg, 1997: Huizen in Nederland, deel 3, Zeeland en Zuid-Holland. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser. Uitgeverij Waanders.

Michiner, M., 1986: Medieval pilgrim & secular badges. Hawkins Publications.

Olvers, J.A.S.M., 1982: Cholera en gemeentebeleid in Dordrecht in de negentiende eeuw. Gemeentelijke Archiefdienst Dordrecht.

Robeerst, A., 1999: 9802- Statenplein II, basisrapportage. Interne rapportage DAC (Dordts Archeologisch Centrum), gemeente Dordrecht.

Rutte, R., 2002: Stedenpolitiek en stadsplanning om de Lage Landen (12e – 13e eeuw). Zuid-Holland. Walburg Pers.

Sarfatij, H., 2007: Archeologie van een Deltastad. Opgravingen in de binnenstad van Dordrecht. Stichting Matrijs, Utrecht.

Schietecatte, L., 2000: Laat- en postmiddeleeuws leer uit het verlaten vissersdorp Walraversijde (stad Oostende, prov. West-Vlaanderen). Archeologie in Vlaanderen VII, 1999/2000, 141-200.

Schrickx, C.P., 2006: Het onderzoek op het terrein van de voormalige Winston bioscoop te Hoorn (campagne 2004). De opgraving op de percelen Grote Noord 4 en 6. WAR 3, Verslagen van de Archeologische Dienst Hoorn.

Spencer, Brian, 1998: Pelgrim Souvenirs and Secular Badges. Medieval finds from excavations in London: 7. Museum of London.

Trimpe Burger, J.A., 1963: Ceramiek uit de bloeitijd van Aardenburg (13e en 14e eeuw). Berichten van de rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek, jaargang 12-13 (1962-1963), ROB, Amersfoort.

Ufkes, A., et al, 2008: Een middeleeuws leerbewerkerskwartier in Sneek. Een archeologische opgraving aan het Martiniplein te Sneek, gemeente Sneek (Fr.). ARC-Publicaties 17.

Begrippen en afkortingen

antropogeen	Door mensen gemaakt/gedaan/uitgevoerd, i.i.t. natuurlijk
Bergsche Veld	Zoetwatergetijdengebied ten zuiden van de stad Dordrecht, ontstaan na de Sint Elisabethsvloed van 1421 (verwijst naar Geertruidenberg, later Biesbosch genoemd).
brakwaterkokkel	Gidsfossiel voor de afzettingen van de Sint Elisabethsvloed 1421, zeker als deze tweekleppig en in levenshouding wordt aangetroffen. Het gaat om de tweekleppige Cerastoderma glaucum.
crevasse(afzetting)	Oeverwaldoorbraak (rivier) waarbij (opnieuw) zand is afgezet. Door de doorbraak is een afzetting ontstaan met sediment uit de oeverwal. Crevasse-afzettingen zijn hoger gelegen plekken in het landschap.
detritus	Substantie bestaande uit organische resten van planten en dieren.
donk	Rivierduin of natuurlijke verhoging in het landschap
Formatie van Echteld	Afzettingen vanuit rivier
Formatie van Nieuwkoop	Veenpakket (Hollandveen Laagpakket)
Formatie van Naaldwijk	Afzettingen vanuit zee
Grote Waard	De Grote of Hollandsche Waard was een landbouwgebied in Holland, aan de grens met Brabant. De waard ontstond in de 13e eeuw, na afdamming van de Maas bij Heusden en Maasdam en het aanleggen van een ringdijk. De Grote Waard omvatte de gebieden die tegen-woordig bekend staan als het Land van Heusden en Altena, het Eiland van Dordrecht, het oostelijk deel van de Hoeksche Waard en een stukje Noord-Brabant, ongeveer van Heusden tot Moerdijk.
hil/werf/terp	Woonheuvel of kunstmatige door mensen opgeworpen verhoging in het landschap, i.t.t. donk
indicator	Aanwijzing/vondst/voorwerp/object/spoor
inversierug	Oeverwallen en kreekbeddingen klonken gedurende de middeleeuwse ontginningen door hun grovere materiaal minder in dan de slappe, fijne klei ertussen, waardoor ze nu nog als ruggen in het landschap herkenbaar zijn. Deze 'omkering' in het landschap (oorspronkelijk een geul, nu een rug) wordt ook wel inversie (inversieruggen) genoemd.
klastisch	Verweerde/geërodeerde fragmenten van gesteente die zijn afgezet door water en wind
Merwededek	Gelaagd pakket klei-en zandafzettingen vanuit de rivier de Merwede, na de Sint Elisabethsvloed van 1421 (Formatie van Echteld). Specifiek voor het Eiland van Dordrecht.
Sint Elisabethsvloed	Stormvloed waarbij de zeedijk van de Grote Waard bij het dorp Wieldrecht doorbrak en de Grote Waard verdronk, 18-19 november 1421.
AMK	Archeologische Monumenten Kaart

ARCHIS	Archeologisch Informatie Systeem
AWN	Archeologische Werkgemeenschap Nederland
CHA	Cultuur Historische Atlas, provincie Zuid Holland
IKAW	Indicatieve kaart Archeologische Waarden
KNA	Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie
Mv	Maaiveld (loopoppervlak)
NAP	Normaal Amsterdam Peil (hoogtemaat)
NEN	Nederlandse Norm
PvA	Plan van Aanpak
PvE	Programma van Eisen
RAD	Regionaal Archief Dordrecht
RCE	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Bijlage 1

Beschrijving van de in 1997 en 1998 opgegraven 16e –eeuwse munten uit ophogingslagen en de sprantvulling.

Inventarisnr.	Materiaal	Aantal	Datering
9701.120.002	¼ Groot	1	1505-1506
9701.121.001	Oort	1	Ca. 1574
9701.135.001	Koperen Korte	1	1546-1556
9701.137.002	Duit	1	1573-1579
9701.150.001	Oort	1	1574-1579
9701.153.001	Duit	1	1573-1579
9701.153.003	Oort	1	1574-75-76
9701.153.004	Oort	1	1574-75-76
9701.158.001	1/8 Stuiver	1	Ca. 1500
9701.175.001	Oort	1	1578
9701.177.001	Duit	1	1769
9701.180.002	½ Duit	1	Ca. 1573
9701.180.003	Hollandse Penning (halve duit)	1	1558-1574
9701.187.002	Duit	1	1573-1579
9701.187.001	Oort	1	1578
9701.301.001	Duit	1	1573-1579
9701.364.001	1/8 Stuiver	1	Ca. 1500
9701.369.016	Duit	1	1590-1600
9701.542.003	Oort	1	1574-1579
9701.586.001	Duit	1	1594-1600
9701.603.009	Cf. oort	1	Eind 16e eeuw
9701.603.011	Groot	1	1545-1553
9701.780.001	(Halve) daalder thaler?	1	16e eeuw
9701.1050.028	½ duit	1	1573-1578
9701.1270.009	Oort	1	Ca. 1575
9701.1273.002	Duit	1	1590-1600
9802.005.001	Oort	1	1574-1579
9802.048.001	Oort	1	1574-1579
9802.094.001	Duit	1	1590-1600
9802.110.001	Oort	1	1574-1579
9802.134.001	Duit	1	1573-1579
9802.141.001	Statenoort	1	1578-1579
9802.285.005	Duit	1	1587-1590
9802.378.004	Oort	1	1574-1579

	Oorsprong	Geslagen te	Opmerkingen
	Bourgondische Nederlanden	Brabant of Vlaanderen	Philips de Schone, zonder jaartal
	Holland	Dordrecht	
	Bourgondische Nederlanden		Karel V
	Holland	Dordrecht	Philips II (1555-1598), zonder jaartal, gekerfd
	Holland	Dordrecht	
	Holland	Dordrecht	
	Holland	Dordrecht	
	Holland	Dordrecht	
	Nijmegen		
	Holland	Dordrecht	
	Holland	Dordrecht	
	Holland	Dordrecht	zonder jaartal
	Bourgondische Nederlanden	Dordrecht of Harderwijk	Philips II (1555-1598), zonder jaartal
	Holland	Dordrecht	zonder jaartal
	Holland	Dordrecht	
	Holland	Dordrecht	zonder jaartal
	Nijmegen		
	Holland	Dordrecht	zonder jaartal
	Holland	Dordrecht	
	Holland	Dordrecht	zonder jaartal
			niet te determineren
	Vlaanderen		zonder jaartal, Karel V 1506-1555
			Vervalsing, tekst:..A NOVA EP/R.. ..LIMAN TORN..
	Holland	Dordrecht	Philips II, heeft een bewust aangebracht gaatje, zie tekst verder op kaarjte
	Holland	Dordrecht	
	Holland	Dordrecht	Zonder jaartal
	Holland	Dordrecht	
	Holland	Dordrecht	
	Holland	Dordrecht	
	Holland	Dordrecht	
	Holland	Dordrecht	
	Gelderland		
	Gelderland		Philips II
	Holland	Dordrecht	

Bijlage 2

Beschrijving van de in 1997 en 1998 opgegraven 17e-20e –eeuwse munten uit ophogingslagen en de sprantvulling

Inventarisnr.	Voorwerp	Materiaal	Aantal	Datering
9701.001.012	½ Penny	Brons	1	1911-1936
9701.001.010	2½ Cent	Brons	1	1877
9701.001.005	Cent	Brons	1	1950
9701.001.006	Cent	Brons	1	1951
9701.001.011	Cent	Brons	1	na 1950
9701.001.013	Cent	Brons	1	1948
9701.001.014	Cent	Brons	1	1950
9701.001.015	Cent	Brons	1	1951
9701.001.016	Cent	Brons	1	195?
9701.001.009	cf. Duit	Koper	1	18e eeuw
9701.001.003	Duit	Koper	1	1684
9701.001.004	Duit	Koper	1	1628
9701.001.007	Duit	Koper	1	1612-1630
9701.006.007	½ Cent	Brons	1	1854
9701.006.006	2 Centimes	Koper	1	1864
9701.006.003	Cent	Brons	1	1920
9701.006.004	Cent	Brons	1	Voor 1948
9701.006.008	Cent	Brons	1	1948
9701.006.009	Cent	Brons	1	1948
9701.006.001	Pfennig	Koper	1	1893
9701.006.002	Stuiver	Brons	1	1979
9701.012.002	½ Cent	Brons	1	-
9701.012.001	Cent	Brons	1	1948
9701.030.002	2 Centimes	Koper	1	1835
9701.050.001	Cent	Brons	1	1881
9701.054.001	Duit	Koper	1	1626
9701.058.001	Duit	Koper	1	1702
9701.059.001	5 Pfennig	Onbekend	1	1981
9701.108.002	Indet	Koper	1	-
9701.112.003	2 Stuiver	Zilver	1	1640
9701.112.002	Cent	Koper	1	1817-1877
9701.122.002	Oort	Koper	1	1600-1625
9701.123.002	Duit	Koper	1	Ca. 1630
9701.124.001	Oort	Koper	1	-
9701.130.003	Duit	Koper	1	1681-1688
9701.132.001	10 Cent	Nikkel	1	1948
9701.132.002	Cent	Brons	1	1914
9701.137.001	Duit	Koper	1	17e eeuw
9701.138.002	¼ Stuber	Koper	1	1758
9701.138.001	½ Cent	Koper	1	1875-1900
9701.150.002	Indet	Onbekend	1	-

	Oorsprong	Geslagen te	Opmerkingen
	Engeland		George V
	Nederland		
	Nederland		
	Nederland		
	Nederland		
	Nederland		
	Nederland		
	Nederland		
	Nederland		
	Onbekend		
	Zeeland		
	Overijssel		
	Reckheim		Naslag Utrecht
	Nederland		
	België		
	Nederland		
	Nederland		
	Nederland		
	Nederland		
	Duitsland		
	Nederland		
	Nederland		jaartal onleesbaar
	Nederland		
	België		
	Nederland		
	Friesland		omgebogen
	Holland	Dordrecht	
	Duitsland		
	-		Niet te determineren, oort?
	Zeeland		
	Nederland		jaartal onleesbaar
	Friesland		
	Stevensweert		zonder jaartal, zie tekst achter op kaartje
	Noord- Nederland		Fragment
	Friesland		
	Nederland		
	Nederland		
	Zeeland		
	Wied Runkel		Johan Ludwig Adolph (1751-1758)
	Nederland		
			Niet te determineren

BIJLAGE 2 vervolg

Inventarisnr.	Voorwerp	Materiaal	Aantal	Datering
9701.153.002	Cent	Zink	1	1941-1943
9701.161.001	Duit	Koper	1	1604 of 1605
9701.162.002	Cent	Brons	1	1907
9701.162.003	Cent	Brons	1	Voor 1940
9701.162.004	Cent	Brons	1	1948
9701.162.005	Cent	Zink	1	1942-1944
9701.162.001	10 Cent	Zilver	1	1850
9701.162.006	Cent	Brons	1	1952
9701.163.001	Cent	Brons	1	188(0)
9701.177.001	Duit	Koper	1	1769
9701.182.003	Duit	Koper	1	1619-1635
9701.327.001	Duit	Koper	1	1626
9701.331.003	Cent	Brons	1	1969
9701.346.002	Cf. Oort	Koper	1	Cf.1600-1700
9701.369.015	½ Stuber	Koper	1	1786
9701.369.018	10 Cent	Nikkel	1	1958
9701.369.017	12 Heller	Koper	1	1767
9701.369.021	Duit	Koper	1	1688
9701.369.022	Duit	Koper	1	1637
9701.369.023	Duit	Koper	1	1617
9701.369.025	Duit	Koper	1	1683
9701.369.020	Liar	Koper	1	1745
9701.369.013	Oort	Koper	1	1605-1648
9701.369.019	Penny	Koper	1	1776
9701.369.028	Stuiver	Brons	1	1990
9701.373.002	½ Cent	Koper	1	1841
9701.401.003	Cent	Brons	1	1953
9701.401.004	Cent	Brons	1	1958
9701.401.005	Cent	Zink	1	1942
9701.401.006	Duit	Koper	1	1612-1630
9701.401.007	Stuiver	Brons	1	1980
9701.423.002	Oort	Koper	1	ca. 1616
9701.458.002	Duit	Koper	1	1604-1605
9701.458.001	Oort	Koper	1	1635-1665
9701.528.001	Cent	Zink	1	1942
9701.603.010	Duit	Koper	1	Voor 1702
9701.614.001	Duit	Koper	1	1761-1766
9701.617.009	½ Cent	Koper	1	1830-1839
9701.617.010	½ Cent	Koper	1	1847
9701.630.005	Dubbele stuiver	Zilver	1	1618-1619
9701.630.007	Duit	Koper	1	1780
9701.672.001	3 Pence	Nikkel/koper	1	1962
9701.741.010	¼ Stuber	koper	1	1764
9701.741.011	Duit	koper	1	1600-1700

	Oorsprong	Geslagen te	Opmerkingen
	Nederland		
	Holland	Dordrecht	
	Nederland		
	Nederland		
	Nederland		
	Nederland		
	Nederland		Willem III
	Nederland		
	Nederland		door tram platgereden
	Holland	Dordrecht	
	Overijssel		
	West-Friesland		
	Nederland		
			Niet te determineren
	Gulik en Berg		
	Nederland		
	Rijksstad Aken		
	Utrecht		
	Utrecht		
	Friesland		
	Stad Utrecht		
	Oostenrijkse Nederlanden	Antwerpen	Maria Theresia
	Friesland		
	Engeland		George III
	Nederland		
	Nederland		
	Nederland		
	Nederland		
	Nederland		
	Reckheim		Imitatie van een Utrechtse duit
	Nederland		
	Oostenrijkse Nederlanden		jaartal onleesbaar, Albert en Isabella
	Holland	Dordrecht	
	Reckheim		Imitatie Friese oort, Ferdinand van Aspremont - Lynden
	Nederland		
	(West)-Friesland		
	Zeeland		
	Nederland		Koning Willem I
	Nederland		Koning Willem II
	Zeeland		
	Holland	Dordrecht	
	Engeland		
	Aartsbisdom Keulen		

BIJLAGE 2 vervolg

Inventarisnr.	Voorwerp	Materiaal	Aantal	Datering
9701.741.009	Stuiver	koper	1	1964
9701.804.008	Cent	Onbekend	1	1877-1941
9701.804.005	Duit	koper	1	1604-1634
9701.804.009	Duit	koper	1	1766 of 1767
9701.807.003	10 Cent	Nikkel	1	1980
9701.809.002	Bezem stuiver	Zilver	1	1628
9701.833.001	Cent	Zink	1	1942
9701.965.002	Onbekend	Zilver	1	1603-1625
9701.998.015	Stuiver	Koper	1	1977
9701.1050.027	Duit	Koper	1	1739
9701.1050.022	Stuiver	Koper	1	1980
9701.1070.026	Penny	Koper	1	1984
9701.1182.002	Dubbele Tournois	Koper	1	1638
9701.1203.006	Cent	Koper	1	1828
9701.1203.012	Cent	Koper	1	1954
9701.1203.009	Dubbele stuiver	Zilver	1	1616
9701.1203.007	Duit	Koper	1	1616
9701.1203.008	Duit	Koper	1	1754
9701.1203.010	Duit	Koper	1	1784
9701.1204.007	Duit	Koper	1	1609-1626
9701.1205.020	Cf. Oort	Koper	1	-
9701.1205.016	Duit	Koper	1	1777
9701.1205.017	Duit	Koper	1	1770-1771/ 1772
9701.1205.018	Duit	Koper	1	1626 of 1627
9701.1205.019	Duit	Koper	1	1643
9701.1206.042	2 Centimes	Koper	1	1845
9701.1206.044	Cf. Duit	Koper	1	-
9701.1206.041	Duit	Koper	1	1619
9701.1206.043	Duit	Koper	1	1604-1627
9701.1226.004	Duit	Koper	1	1702
9701.1263.005	Cent	koper	1	1817-1877
9701.1263.006	Duit	koper	1	1630-1640
9701.1270.006	Cent	koper	1	1938
9701.1270.007	Duit	koper	1	1626
9701.1273.004	Cent	Zink	1	1944
9701.1273.003	Duit	koper	1	1629
9802.005.002	1/2 cent	Brons	1	1912
9802.005.003	1/2 cent	Brons	1	1909
9802.010.001	2 1/2 cent	Brons	1	1877-1941
9802.010.002	10 cent	zilver	1	1938
9802.035.001	?		1	-
9802.048.002	Duit	Koper	1	ca.1637
9802.048.003	Duit	Koper	1	1769

	Oorsprong	Geslagen te	Opmerkingen
	Nederland		
	Nederland		
	Thorn		Anna van der March
	Overijssel		
	Nederland		
	Overijssel		
	Nederland		
	Engeland		Jacobus I
	Nederland		
	Holland	Dordrecht	
	Nederland		
	Engeland		
	Frankrijk		
	Nederland		
	Nederland		
	Holland	Dordrecht	
	Friesland		
	West-Friesland		
	Gelderland		
	Huissen		Tweede type
			Niet te determineren
	Zeeland		
	Groningen		
	Holland	Dordrecht	
	Friesland		
	België		Deze munten hebben tot 1877 in Nederland als cent gecirculeerd
	Reckheim ?		
	Friesland		
	Holland	Dordrecht	
	Holland	Dordrecht	
	Nederland		Willem?
	Friesland		Naslag Reckheim
	Nederland		
	Holland	Dordrecht	
	Nederland		
	West -Friesland		
	Nederland		
	Nederland		
	Nederland		
	Nederland		
	Niet te determ.		Mogelijke oord
	Reckheim		Naslag Utrechtse Duit
	Zeeland		

BIJLAGE 2 vervolg

Inventarisnr.	Voorwerp	Materiaal	Aantal	Datering
9802.052.001	Cent	Brons	1	1877-1942
9802.052.002	Cent	Brons	1	1916
9802.053.001	Cent	Brons	1	1902
9802.053.002	1/2 cent	Brons	1	1906
9802.053.003	Cent	koper	1	1954
9802.053.004	?		1	-
9802.055.001	-		1	
9802.057.001	Duit	koper	1	1635
9802.070.001	Mogelijk Duit	koper	1	
9802.091.001	Duit	koper	1	1627
9802.091.002	Cent	koper	1	1929
9802.097.001	Stuiver	Koper	1	1996
9802.097.002	Kwartje	nikkel	1	1980
9802.097.003	Gulden	nikkel	1	1977
9802.132.001	Duit	Koper	1	1663
9802.136.001	2 Stuiver	zilver	1	1610
9802.144.002	Niet te determineren		1	
9802.159.028	Oord	Koper	1	1606-1620
9802.162.001	Duit	Koper	1	1739
9802.163.002	Duit	Koper	1	1690
9802.163.003	Duit	Koper	1	1674
9802.163.004	Duit	Koper	1	1627
9802.163.005	Duit	Koper	1	1752
9802.163.006	Duit	Koper	1	1604-1626
9802.163.007	Duit	Koper	1	1754
9802.163.008	Duit	Koper	1	1604-1780
9802.163.009	Duit	Koper	1	1702-1780
9802.163.010	Duit	Koper	1	
9802.163.013	cent	Brons	1	1837
9802.163.014	cent	Brons	1	183..
9802.163.015	Duit	Koper	1	1617-1662
9802.173.002	Duit	Koper	1	
9802.175.003	Duit	Koper	1	1626
9802.175.004	Duit	Koper	1	ca.1660
9802.175.005	Duit	Koper	1	18e eeuw
9802.181.003	Duit	Koper	1	ca.1637
9802.181.004	Duit	Koper	1	1626
9802.192.001	Duit	Koper	1	1626
9802.229.001	Duit	Koper	1	1760
9802.229.002	Duit	Koper	1	1604-1627
9802.229.003	1/2 cent	Brons	1	1859
9802.273.008	Duit	Koper	1	1742
9802.273.009	Duit	Koper	1	
9802.273.007	Duit	Koper	1	1627

	Oorsprong	Geslagen te	Opmerkingen
	Nederland		
	Nederland		
	Nederland		
	Nederland		
	Nederland		
	Niet determ.		
	Niet determ.		
	Reckheim		Naslag Friese Duit
	Niet determ.		
	West-Friesland		
	Nederland		
	Nederland		
	Nederland		
	Nederland		
	West-Friesland		
	Holland	Dordrecht	Geslagen te Dordrecht
	?		
	Friesland		
	West-Friesland		
	Groningen	Stad Groningen	Stad Groningen
	Groningen en Ommelanden		
	West-Friesland		
	Zeeland		
	Zeeland		
	Holland	Dordrecht	Geslagen te Dordrecht
	Holland	Dordrecht	Geslagen te Dordrecht
	Holland	Dordrecht	Geslagen te Dordrecht
	Niet te determineren		
	Nederland		
	Nederland		
	Gronsveld		Josse Maxim
	(West) Friesland		J.T. onleesbaar
	Friesland		
	Roermond		Spaans - Philips IV
	?		Niet determineerbaar
	Reckheim?		J.T. onleesbaar
	Reckheim		Naslag Utrechtse Duit
	Holland	Dordrecht	Geslagen te Dordrecht
	Zeeland		
	Holland	Dordrecht	Geslagen te Dordrecht
	Nederland		
	West Friesland		
	De Nederlanden		Niet determineerbaar
	Reckheim		Naslag Utrechtse Duit

BIJLAGE 2 vervolg

Inventarisnr.	Voorwerp	Materiaal	Aantal	Datering
9802.273.013	Duit	Koper	1	1637
9802.273.014	Duit	Koper	1	1606
9802.273.015	Duit	Koper	1	1755
9802.273.016	Cent	Brons	1	1817-1877
9802.273.021	1/2 cent	Brons	1	1818-1877
9802.274.001	Bezem stuiver	zilver	1	1683
9802.274.003	Duit	Koper	1	1653
9802.284.001	5 kronen	nikkel	1	1978
9802.285.002	Duit	Koper	1	ca. 1606
9802.310.004	Duit	Koper	1	1730-1739
9802.325.003	10 cent	nikkel	1	1991
9802.332.004	Duit	Koper	1	1604-1605
9802.332.005	Duit	Koper	1	1604-1605
9802.346.001	Duit	Koper	1	ca. 1630
9802.346.002	Duit	Koper	1	1604
9802.368.002	Duit	Koper	1	1618
9802.368.003	2 stuiver	zilver	1	1712?
9802.388.001	Duit	Koper	1	1616
9802.388.002	Duit	Koper	1	1753
9802.388.003	Duit	Koper	1	1657
9802.388.004	Duit	Koper	1	1741
9802.388.005	Oord	Koper	1	1606-1648
9802.389.001	Duit	Koper	1	z.j. ca. 1630
9802.424.007	Cent	Koper	1	1948
9802.424.017	Oord	Koper	1	1646-1648
9802.424.018	Oord	Koper	1	1636-1665
9802.424.020	Duit	Koper	1	1754
9802.426.003	Duit	Koper	1	ca.1630
9802.444.009	10 cent	nikkel	1	1997
9802.493.003	Oord	Koper	1	1608
9802.493.004	Duit	Koper	1	1619-1635
9802.493.005	Duit	Koper	1	ca. 1630
9802.493.006	Duit	Koper	1	1689

	Oorsprong	Geslagen te	Opmerkingen
	Reckheim		Naslag Utrechtse Duit
	Overijssel		Z.J.
	Zeeland		
	Nederland		
	Nederland		
	Friesland		
	Friesland		
	Noorwegen		
	Overijssel		.....N.....(Retrograde)
	Gelderland		
	Nederland		
	Holland	Dordrecht	Geslagen te Dordrecht
	Holland	Dordrecht	Geslagen te Dordrecht
	Stevensweert		
	West Friesland		
	Friesland		
	Overijssel		TRAS
	Friesland		
	Overijssel		
	Stad Utrecht		
	Holland	Dordrecht	Geslagen te Dordrecht
	Friesland		
	Stevensweert		
	Nederland		
	Friesland		
	Reckheim		Ferdinand van Aspermont - Lynden
	West -Friesland		
	Stevensweert		
	Nederland		
	Friesland		
	Overijssel		
	Stevensweert		
	Zeeland		

Bijlage 3

Beschrijving en herkomst van de middeleeuwse insignes van het Statenplein

Insignes inventarisnr. per context	Beschrijving
OPHOGING 1_AFB1	
9701.922.001	Maria met Kind
9701.1018.001	knielende bischop
9701.1020.001	copulerende wildeman en -vrouw met doedelzak
9701.1081.001	speelman? Met florale motieven en (pseudo?) tekst: "..INVST ED ORBE DEDIT ATV.."
9701.998.001	Matthias Trier met 2 pelgrims
9701.998.002	Maria met Kind
9701.638.002	Theobaldus uit Thann
9701.652.001	Karel de Grote
9701.653.001	Drie Koningen
9701.666.001	tweepas met eikeltjesversiering
9701.684.001	Servatius
9701.704.001	ampul met afbeelding van halve maan(?) en ster
9701.736.001	Maria met Kind, toning van de tunica
9701.737.001	Maria met Kind, toning van de tunica
9701.737.002	Drie Koningen (?)
9701.737.003	toning van de tunica (?)
9701.741.001	Servatius (?)
9701.741.002	Catharina
9701.741.004	opengewerkt heraldisch wapenschild
9701.787.001	Maria met Kind
OPHOGING 1_AFB2	
9701.823.001	Calvarie, Christus aan het kruis
9701.823.002	gekroonde Maria
9701.914.001	Drie Koningen
9701.915.001	Maria met Kind
9701.922.001	Maria met Kind
9701.924.001/9701.1263.013	pauw
9701.927.001	Servatius
9701.927.002	schild met klimmende leeuw
9701.927.003	annunciatie van Maria (engel)
9701.957.001	2-zijdige calvariescene, Christus aan kruis met Maria en Johannes de Evangelist.
9701.957.002	Servatius
9701.957.003	ridder met zwaard en schild waarop adelaar
9701.959.001	Crucifix
9701.959.002	annunciatie van Maria (engel met kaars)
9701.959.004	omlijsting

	Herkomst	Referentie	Opmerkingen
		hp3, afb. 2598	
		hp3, afb 2966	
		hp2, pag. 46	
	Trier	hp2, afb. 199-1201	
	Aken (?)	hp2, afb. 1320-1323	
	Thann	hp2, afb.1274	
	Aken	hp2, afb. 1176	
	Keulen	hp2, afb. 1098	
	Maastricht	hp2, afb. 1237	verkeerde insigne in HP2 afgebeeld
	Aken	hp2, afb. 1348	
	Aken	hp2, afb. 1364	
	Keulen	hp2, afb. 1103 variant	
	Aken	onbekende variant	
	Maastricht	hp3, afb. 2452 variant	
	abdij Sainte Catherine du Mont bij Rouen?	hp1, afb. 51 en pag. 129	
		hp1, afb. 772	
	Aken (?)	hp2, afb. 1320-1323	
		hp2, afb. 1435 variant	
	Keulen	hp2, afb. 1095	
		hp3, afb. 2618, 2620 variant	
		hp3, afb. 2597, 2598 variant	
			ergens gezien in frans insigneboek? = wrsch Engels, Canterbury?
	Maastricht	hp2, afb. 1255	
		hp.2, afb. 1852	
		hp2, afb. 1447, 1448	
	Maastricht	hp2, afb. 1236	in HP onder verkeerd invent.nr.
		hp2, afb. 1657 variant	
		hp2, afb. 1447, 1448	

BIJLAGE 3 vervolg

Insignes inventarisnr. per context	Beschrijving
9701.967.001	twee figuren met zwaard en schild. De middelste is mogelijk een keizer. Derde ridder rechts ontbreekt
9701.974.002	gewaad en tasje met St. Jacobsschelpen, wrsch een pelgrim, St. Josse?
9701.980.001	Drie Koningen, (1 ontbreekt)
9701.986.001	annunciatie van Maria
9701.1050.055	zwaard
OPHOGING 1_AFB3	
9701.994.001	fallus te paard
9701.998.031	zittende figuur met rijksappel, Karel de Grote?
9701.1022.001	ampul met fleur de lis en bloemmotief
9701.1050.002	toernooihelm
9701.1066.001	springend paard
9701.1067.001	Catharina
9701.1069.001	gekroonde Maria
9701.1070.001	omlijsting
9701.1070.003	Maria met Kind
9701.1070.005	deel zittende figuur, wrsch Maria met Kind
9701.1070.007	Crucifix
9701.1071.003	Crucifix, Volto Santo
9701.1078.001	Maria met Kind
9701.1078.002	tweezijdig: heilige traan en keerzijde kelk met kruis tussen kandelaars
9701.1078.004	crucifix
9701.713.003	Crucifix, Volto Santo
9701.703.001	slotplaat ?
2001.059.012	(maria met kind?) in schip
2001.059.013	man met opgetrokken benen en fallus
2001.066.003	deel zittende figuur
2001.066.004	omlijsting
2001.066.017	venus/gekroonde man op/met vis
INSIGNES SPRANT_ME	
9701.435.001	Adrianus van Geraadsbergen
9701.435.002	borststuk
9701.603.003	omlijsting
9701.805.001	borststuk bisschop
9701.806.001	pelgrimshoorn
9701.814.001	Maria met Kind (?)
9701.1203.005	kruisboog
9701.1203.020	zwaardschede/januskop?
9701.1204.002	heilige bloedwonder van Boxtel
9701.1206.046	Maria met Kind

	Herkomst	Referentie	Opmerkingen
		hp2, afb. 1682	
	St. Josse sur Mer ?	hp3, afb. 2394, 2395	
	Keulen (?)	variant	
		hp2, afb. 1447, 1448	
	Aken (?)		
		hp2, afb. 1915	
	abdij Sainte Catherine du Mont bij Rouen?	hp1, afb. 51 en pag. 129	
		hp2, afb. 1435 variant	
	Aken (?)	hp2, afb. 1337 variant	
	Aken (?)	hp2, afb. 1322	
	Lucca	hp3, afb. 2709	
	Aken (?)	variant	
	abdij van Vendome	hp2, afb. 1531	
	Lucca	hp3, afb. 2709	
		hp3, afb. 3356	
	boulonge sur mer (?)	hp3, afb. 2535	
		hp1, afb. 618	
		hp1, afb. 602, hp3, afb. 3085	
	Geraadsbergen	hp2, afb.1038-1039 variant	
		hp2, afb. 931-938 variant	
		hp1, afb. 492 variant (?)	
		hp2, afb. 959-961 variant	
	Boxtel	hp2, afb. 1544	
	Aardenburg	hp2, afb. 1313 variant	

BIJLAGE 3 vervolg

Insignes inventarisnr. per context	Beschrijving
9701.1198.001	hanger (?) tweezijdig: Calvariescene en keerzijde: drie koningen met Maria en Kind
9701.1206.086	staande figuur in venster
9701.1206.087	beurs
9802.377.038	fragment toning van de Tunica
9802.377.039	fragment Drie Koningen
INSIGNES KOLF_OPH1	
9802.148.001	toning van de Tunica
9802.236.005	toning van de Tunica
9802.255.001	man met drie falussen
9802.255.007	toernooischild met wildeman met schild en knots
9802.283.002	fragment Maria met Kind (?)
9802.285.007	Maria
9802.294.001	Maria
9802.304.001	Servatius
9802.308.001	pelgrim met schelpen op kleding, St. Josse?
9802.310.015	ampul
9802.322.003	hoofd bisschop, wrsch Servatius
9802.325.	Maria met Kind
9802.325.010	doedelzakspeler
9802.323.011	Maria
9802.345.003	fragment Maria (met Kind)
9802.373.001	vouwdoosje?
9802.415.003	fragment voorstelling laatste oordeel. Oordelende Christus met twee zwaarden
9802.418.001	Maria (met Kind)
9802.422.024	deel omlijsting
9802.424.003	lopende pelgrim met staf, hoed en schelp
9802.424.036	Maria met Kind
9802.493.	gezicht (koning?)
9701.1228.003	Maria met Kind
9802.453.002	fragment omlijsting vogel met spiegel?lijst
INSIGNES OUDSTE OPHOGING	
9701.1230.004	toning van de Tunica
9701.1169.001	Crucifix, Volto Santo
9701.1168.002/ 9701.1137.002	omlijsting fragment met tekst
INSIGNES UIT SPOREN	
9701.945.002	luit
9802.237.001	schip met fallussen
RELIGIEUZE HANGER	
9701.1182.008	frontale afbeelding hertenkop, St. Hubertus

	Herkomst	Referentie	Opmerkingen
	Keulen	hp2, afb. 1110	
		hp2, afb. 812-820 variant	
	Aken	hp2, afb. 417-484 variant	
	Keulen	hp2, afb. 1104, hp3, afb. 2304 variant	
	Aken	hp2, afb. 1348 variant	
	Aken	hp2, afb. 1346	verkeerd invent.nr. in HP2
		hp2, afb. 1735	
		hp2, afb. 1702	verkeerd invent.nr. in HP2
	Aken (?)	hp3, afb. 2525 variant ?	
		variant	
		variant	
	Maastricht	hp2, afb. 1239 variant	
	St. Josse sur Mer ?	hp3, afb. 2394, 2395	
	Maastricht (?)	hp2, afb. 1246 variant	
	Aken (?)	hp2, afb. 1338 variant	
	Aken (?)	hp3, afb. 2525 variant ?	
		variant	
	Aken (?)	hp2, afb. 1323 variant	
	Aken (?)	variant	
	Aken	hp3, afb. 2524	
	Lucca	hp3, afb. 2709	
		hp1, afb. 986 variant	
		hp1, afb. 642	
	Saint Hubert	Mitchiner 1986, 267	

Bijlage 4

Beschrijving van de in 1997 en 1998 opgegraven laatmiddeleeuwse munten uit ophogingslagen en de sprantvulling

Inventarisnr.	Voorwerp	Materiaal	Aantal	Datering
9701.198.004	¼ Groot	Zilver	1	1434-1455
9701.198.003	1/8 Groot	Koper	1	1407-1451
9701.198.002	Mijt	Koper	1	1322-1384
9701.209.002	Plak	Zilver	1	ca 1430
9701.328.002	Mijt	Koper	1	1322-1384
9701.328.003	Mijt	Koper	1	1322-1384
9701.342.001	Plaque	Zilver	1	1427-1433
9701.345.002	¼ Groot	Koper	1	1414-1418
9701.366.001	Cf. Duit	Koper/zilver	1	1418-1419
9701.369.011	Mijt	Koper	1	Ca. 1350
9701.369.026	Mijt	Koper	1	1322-1384
9701.369.024	Onbekend	Zilver	1	14e eeuw ?
9701.369.027	Onbekend	Zilver	1	Ca 1480
9701.380.001	Sware	Zilver	1	1369-1454
9701.383.001	Mijt	Koper	1	1337-1391
9701.423.001	Dubbele Tournois	Koper	1	1294-1312
9701.458.003	Groot	Zilver	1	1342-1364
9701.542.004	Dubbele Tournois	Zilver	1	1295
9701.565.001	¼ Groot?	Zilver	1	1407-1429
9701.583.002	Muntschat	Zilver	125	1280-1325
9701.622.003	¼ Groot	Zilver	1	Vanaf 1393
9701.630.006	Denier	Koper	1	1337-1391
9701.635.001	Mijt	Koper	1	Ca. 1350
9701.637.001	Mijt	Koper	1	1337-1391
9701.638.003	Dubbele mijt	Koper	1	Ca. 1350
9701.656.003	Pfennig	Zilver	1	1328-1361
9701.670.001	Penning	Koper	1	1312-1355
9701.672.003	Denier	Koper	1	1342-1353
9701.672.002	Mijt	Koper	1	1322-1384
9701.693.001	Leeuwengroot	Zilver	1	1322-1384
9701.702.001	Dubbele mijt	koper	1	Ca. 1350
9701.706.001	Mijt	koper	1	1322-1384
9701.714.001	Mijt	koper	1	1322-1384
9701.730.001	Mijt	koper	1	1322-1384
9701.733.001	Mijt	koper	1	1337-1391
9701.737.006	Mijt	koper	1	1322-1384
9701.741.007	1/8 Groot	Zilver	1	1426-1455
9701.741.008	Dubbele mijt	koper	1	1391-1418
9701.804.011	Tourse groot	Koper	1	1294-1312
9701.807.002	Mijt	Messing	1	Ca. 1350
9701.810.003	Mijt of ½ mijt	koper	1	1300-1425
9701.829.001	Dubbele groot	Zilver	1	1386-1387

	Oorsprong	Geslagen te	Opmerkingen
	Holland		Philips de Goede(1419-1467), geslagen 1434-1440 of 1454-1455
	Batenburg	Anholt	Gijsbert II (tot 1429) of Diederik II
	Vlaanderen		Lodewijk I (tot 1346) of Lodewijk II
	Groningen		Fragment
	Vlaanderen		Lodewijk I (tot 1346) of Lodewijk II
	Vlaanderen		Lodewijk I (tot 1346) of Lodewijk II
	Frankrijk	Doornik	Karel VII (1422-1461)
	Megen		Elizabeth, in de hoeken van de munt een teken
	Holland	Gorinchem	Jan van Beieren (1417/1420-1424)
	Zuidelijke Nederlanden		
	Vlaanderen		Lodewijk I (tot 1346) of Lodewijk II
			Fragmenten niet te determineren
			Fragmenten van klimmende leeuw
	Stad Bremen		zonder jaartal
	Namen		Willem I
	Brabant		Jan II
	Utrecht		Jan van Arkel, driekwart munt
	Frankrijk		Philips IV (1285-1314)
	Batenburg	Anholt	Gijsbert II
	Mecklenburg?		Ca. 125 bracteaten, door brand aanéén gesmolten
	Holland	Dordrecht	Albrecht van Beieren (1389-1404)
	Namen		Graaf Willem I
	Zuidelijke Nederlanden		
	Namen	Namen	Graaf Willem I
	Zuidelijke Nederlanden		Imitatie
	Gulik	Dülken	Graaf Willem I, in 2 stukken
	Brabant		Jan III
	Namen	Meraude	Maria v Artois
	Vlaanderen		Lodewijk I (tot 1346) of Lodewijk II
	Vlaanderen		Lodewijk I (tot 1346) of Lodewijk II
	Zuiderlijke Nederlanden		
	Vlaanderen	Gent	Lodewijk I (tot 1346) of Lodewijk II
	Vlaanderen	Gent	Lodewijk I (tot 1346) of Lodewijk II
	Vlaanderen		Lodewijk I (tot 1346) of Lodewijk II
	Namen	Namen	Graaf Willem I
	Vlaanderen?		Lodewijk I (tot 1346) of Lodewijk II
	Utrecht	Rhenen	Rudolf van Diepholt
	Namen	Namen	Willem II
			Jan II van Brabant, Contemporaine vervalsing
	Zuidelijke Nederlanden		Imitatie
	Vlaanderen	Gent	Philips de Stoute 1384-1405

BIJLAGE 4 vervolg

Inventarisnr.	Voorwerp	Materiaal	Aantal	Datering
9701.927.007	Bracteaat	Zilver	1	1280-1325
9701.927.012	Denier tournois	Koper	1	1290-1294
9701.927.008	Penning	Zilver	1	1296-1304
9701.948.004	Bracteaat	Zilver	1	1280-1325
9701.948.005	Bracteaat	Zilver	1	1280-1325
9701.966.002	Bracteaat	Zilver	1	1300-1400
9701.966.004	Dubbele Tournois	Koper	1	1336-1361
9701.983.001	Dubbele Tournois	Zilver	1	1323-1336
9701.1031.001	Dubbele Tournois	Biljoen	1	1295
9701.1050.016	Dubbele Tournois	Biljoen	1	1295-1303
9701.1050.013	Pfennig	zilver	1	1270-1308
9701.1050.026	Valse Sterling	Messing	1	1312-1355
9701.1064.009	Dubbele mijt	Koper	1	Ca. 1350-1400
9701.1070.016	Bracteaat	Zilver	1	1280-1325
9701.1078.021	Dubbele parisis	Koper	1	1295-1303
9701.1078.016	Mijt	Koper	1	1322-1384
9701.1078.018	Penny	Zilver	1	1279-1377
9701.1181.005	Obole	Zilver	1	1240-1246
9701.1205.021	Dubbele groot	Zilver	1	1389-1403
9701.1205.015	Mijt	Koper	1	Ca. 1350
9701.1228.005	½ Penning	Zilver	1	1222-1247
9701.1230.001	½ Penning	Zilver	1	1222-1247
9701.1230.002	Penny	Zilver	1	1247-1279
9802.070.002	Penny	koper	1	1460-1488
9802.098.001	Dubbele mijt	koper	1	1419-1423
9802.118.001	Groot	Zilver	1	1493-1496
9802.133.001	Leeuwengroot	Zilver	1	1354
9802.141.002	Dubbele mijt	koper	1	1458-1459
9802.163.011	Dubbele mijt		1	1364-1389
9802.163.012	Dubbele mijt		1	ca. 1400
9802.175.001	AES IV		1	wrsch romeins
9802.176.001	Leeuwengroot		1	1337-1365
9802.229.004	Mijt		1	ME
9802.255.004	Dubbele botdrager		1	ca. 1370
9802.266.002	Penning (?)		1	ME
9802.273.010	Leeuwengroot		1	ME
9802.273.019	1/4 Groot		1	ca. 1340
9802.274.004	Dubbele mijt		1	ME
9802.280.003	Dubbele mijt		1	ca. 1350
9802.280.004	Mijt		1	1322-1384
9802.285.004	Mijt		1	1322-1384
9802.298.002	Dubbele Tournois		1	ca. 1295
9802.310.003	Mijt		1	1322-1384
9802.323.001	Stuiver		1	1496-1499

	Oorsprong	Geslagen te	Opmerkingen
	Mecklenburg?		
	Frankrijk		Philips IV 1285-1314, dubbelgevouwen
	Holland	Dordrecht	Jan I / II
	Mecklenburg?		
	Mecklenburg?		
	Noord-Duitsland	Bremen	
	Loon	Hasselt	Dirk van Heinsberg
	Loon		Arnold V (1279-1323) of Lodewijk IV (1323-1336)
	Frankrijk		Philips IV 1285-1314
	Frankrijk		Philips IV (1285-1314)
	Osnabrück		Koenraad/Lodewijk 1270-1297-1308
	Brabant	Antwerpen	Jan III, vervalsing in messing Heel bijzonder!!
	Zuidelijke Nederlanden		In twee fragmenten
	Mecklenburg?		
	Frankrijk		Philips IV 1285-1314
	Vlaanderen		Lodewijk I (tot 1346) of Lodewijk II
	Engeland		Edward I / III 1272-1307-1377
	Luik	Huy	Robert de Thourotte, uiterst zeldzaam (RRR)
	Vlaanderen		Philips de Stoute(1384-1405)
	Zuidelijke Nederlanden		
	Holland		Floris IV of Willem II 1222-1256
	Holland		Floris IV of Willem II 1222-1256
	Engeland	Londen?	Hendrik III 1216-1272, Tekst: Mon. Henri, gehalveerd
	Schotland		Jacobus III
	Vlaanderen		Philip de Goede
	Holland	Dordrecht	Philips de Schone
	Holland	Dordrecht	graaf Willem V
	Brabant	Mechelen	Philips de Goede
	Brabant		Johanna en Philips
			imitatie uit Namen?
			niet te determineren, waarschijnlijk Laat_Romeins
	Vlaanderen		Lodewijk I of II
	Grave	Cuiijk	Dirk van Hoorne
	Vlaanderen		door brand kromgetrokken?
	Zuidelijke Nederlanden		
	Vlaanderen		Lodewijk I of II
	Vlaanderen		Lodewijk I of II
	Frankrijk		Philips IV, 1205-1314
	Vlaanderen		Lodewijk I of II
	Holland		Philips de Schone, geslagen in Dordrecht

BIJLAGE 4 vervolg

Inventarisnr.	Voorwerp	Materiaal	Aantal	Datering
9802.325.002	Mijt		1	1322-1384
9802.325.004	Mijt		1	1322-1384
9802.337.002	Tourse groot		1	1266-1350
9802.348.001	Bracteaat		1	eind 13e-14e eeuw
9802.368.004	Onbekend		1	ME
9802.378.002	Denier		1	1336-1337
9802.424.009	Mijt		1	1322-1384
9802.424.011	Penny		1	1247-1272
9802.424.022	Dubbele Parisis		1	1295-1314
9802.432.001	Denier tournois		1	1266-1270
9802.432.003	Penning		1	1312-1355
9802.454.008	Sterling		1	1263-1297

	Oorsprong	Geslagen te	Opmerkingen
	Vlaanderen	Gent	Lodewijk I of II
	Vlaanderen	Gent	Lodewijk I of II
	Frankrijk		
	Namen	Namen	Philips III
	Vlaanderen		
	Engeland		Hendrik III
	Frankrijk		Philips IV (1285-1314)
	Frankrijk		Lodewijk IX
	Brabant		Jan III
	Namen	Namen	Gwijde van Dampierre

Bijlage 5

Verantwoording bij de reconstructies van de verschillende bebouwingsfases zoals weergegeven in afb. 199–201

J.A. Nipius en M.C. Dorst.

De ontginningsperiode (1175-1250)

Het gaat hier om een groter oppervlak, met minder detaillering. Dit zou ook niet mogelijk zijn omdat het aangegeven gebied ver buiten de grenzen van de opgraving op het Statenplein valt. De bedoeling is om schematisch aan te geven hoe het vroegste nederzettings- en stratenpatroon zich ontwikkelde langs de rivier de Thuredrith.
De Thuredrith is aangegeven op zijn huidige locatie (Voorstraatshaven). Om een eenheid met de overzijde van de haven aan te geven is de Tolbrug weergegeven, zonder verdere inrichtingen ten behoeve van de tolinning.
De huizen zijn uniform aangegeven en duiden geen exacte huislocaties aan. Langs het water liggen de huizen op enkele woonheuvels, welke qua grootte gebaseerd zijn op enkele aangetroffen woonheuvels langs de Groenmarkt (Sarfatij). Deze zijn op een bepaald moment waarschijnlijk onderling verbonden waardoor een kade of dijk is gevormd.
De straten liggen op hun huidige locaties, maar strekken niet verder het achterland in dan tot aan het einde van het hogere deel van de rivieroever. Dit komt ongeveer overeen met de noordgrens van het Statenplein. Hier is een hypothetische achterwetering weergegeven van waaruit de ontginningssloten lopen. Hiervan zijn er twee op het Statenplein aangetroffen. De overige sloten zijn identiek hieraan (breedte en onderlinge afstand) verder naar de zijkanten gerepeteerd. De ontginningsloten liggen overigens NIET op dezelfde locatie als de latere doodlopende grachtjes (spranten) van het binnengrachtstelsel.
Langs de zijstraten is al bebouwing aangegeven waarmee de noodzaak tot uitbreiden vanaf circa 1250 wordt aangegeven. De achterterreinen zijn qua percelering niet exact bekend, maar wel is gekozen om de percelen langs de Voorstraat te oriënteren op deze straat en verder in de verschillende zijstraten te oriënteren op de zijstraten. Hiermee wordt aangegeven dat de nederzetting Dordrecht niet slechts meer uit een lintbebouwing langs de Thure(drith) bestaat, maar dat de eerste stappen in de richting van een stadsvorming zijn genomen. Het algemene karakter is echter nog agrarisch. Dit verandert sterk gedurende de tweede helft van de 13e eeuw. Ten zuiden hiervan wordt de stadsgracht gegraven, aan de Voorstraat worden twee kloosters gebouwd en het agrarische gebied ten zuiden van de Voorstraat wordt ontwikkeld. Dit gebeurde door de zijstraten door te trekken tot aan de nieuwe stadsgracht. Het tussenliggende land werd vanaf de verlengde zijstraten opgehoogd en bebouwd.

De oudste fase van de eerste huizenperiode (ca. 1300)

In deze fase verschijnen de eerste gebouwen op het terrein. De ontginningssloten zijn nu gedempt en de (onverharde) straten zijn doorgetrokken. De grootte van de huizen is gebaseerd op de opgravingsgegevens. Het huis aan de Kromme Elleboog (dit is als enige in deze fase geheel opgegraven) bestaat uit een houtskelet met beleemde vlechtwerkwanden. Deze bouwwijze is archeologisch aantoonbaar, en valt ook te verwachtten in deze periode.
De indeling van ramen, deuren etc. is speculatief. Er is gekozen voor een deur aan de zijkant om aan te geven dat deze huizen (boerderijen) meer op hun eigen erven dan op de straten waren gericht. Van een rooilijn of gesloten gevelwand is in deze fase nog geen sprake.
Het huis bestaat uit een woonlaag met (insteek-)zolder. Een hogere constructie lijkt gezien de opgegraven houten restanten niet voor de hand liggend. Er is gekozen voor een rieten kap met rookluik, aangezien dit te verwachten is in deze periode. Van een bakstenen schoorsteen/haardplaats zijn ook geen resten aangetroffen. De haard bestond uit een baksteen stookplaats met aspot op de locatie waar het rookluik is aangegeven. Gezien de plaats van de haard is het mogelijk dat de voorzijde van het huis aan deze kant georiënteerd was. Op de achter-/zijerven zijn enkele waterputten aangegeven op de locaties waar deze daadwerkelijk zijn opgegraven. Ditzelfde geldt voor de afvalkuilen en mesthopen.
Vanaf 1300 was op dit perceel een leerbewerker actief. In de aangegeven kuilen is zeer veel leerafval gevonden. Hierbij moet worden opgemerkt dat het volstorten van sommige van de kuilen met leerafval en afgedankte leren voorwerpen niet gelijktijdig plaatsvond. Ten minste één kuil kan op basis van keramiek in de tweede helft van de 14e eeuw worden gedateerd.

Het algemene karakter van het erf is mogelijk nog wel agrarisch, met o.a. veel groen en loslopende dieren.

De jongere fase van de eerste huizenperiode (ca. 1350)

Zelfde gezichtspunt als fase 2. De percelering is inmiddels verder onderverdeeld. Op hetzelfde gebied zijn meer huizen te zien dan in fase 2. Van een gesloten gevelwand is echter nog steeds geen sprake; het perceel tussen de twee grote huizen aan de oostzijde van de Kromme Elleboog is nog onbebouwd en als erf in gebruik. In het linkerhuis is nog steeds een leerbewerker actief. Het pad rond het huis is gemaakt van veldkeien, zoals tijdens de opgraving aangetroffen. De straat is hierop al met veldkeien bestraat, hoewel dit archeologisch gezien pas voor de periode rond 1400 met meer zekerheid is vastgesteld. Soortgelijke wegdekkingen in deze periode zijn ook aangetroffen in de Tolbrugstraat en s'Heer Boeijenstraat. De huizen vooraan verschillen onderling iets van karakter, en geven de stijgende verstedelijking aan. Het linkerhuis heeft mogelijk bakstenen (zij)gevels en een bakstenen achtergevel. De fundering hiervan, bestaande uit liggende stammetjes, is teruggevonden. Het rechterhuis heeft nog een rookopening in het dak, gebaseerd op de aanwezigheid van een bakstenen haardplaats die het midden van het pand is aangetroffen.
Ook de daken verschillen; links is het dak 'al' versteend en van daktegels gemaakt, terwijl het rechterhuis 'nog' van riet is. Dit betreft in beide gevallen speculatie.
Een belangrijke nieuwkomer is het (doodlopende) grachtje (sprant) dat op de scheidslijn tussen de achtererven van de huizen aan de Kromme Elleboog en de Kolfstraat is gegraven. De aangegeven houten beschoeiing hiervan is ook aangetroffen.
Deze fase bevat een aantal onduidelijkheden. Op het lege erf tussen de twee huizen aan de Kromme Elleboog was een smal slootje of goot en een onduidelijke houten constructie aanwezig. In de reconstructie heb ik deze geul laten aansluiten op de sprant en van de vier aangetroffen palen een eenvoudige houten constructie gemaakt. De relatie met de goot is onduidelijk. Mogelijk gaat het om een werkschuur waarin ambachtelijke werkzaamheden werden uitgeoefend waarbij water noodzakelijk was. Ook een latrine is niet ondenkbaar.
Verder is rechtsboven een gedeelte van een stevige bakstenen constructie aangetroffen. Het is niet duidelijk wat dit geweest is. Er is voor gekozen om de plattegrond van het muurwerk een stukje omhoog te trekken, zonder verdere interpretatie ervan.
De aangegeven afvalkuilen en putten op de erven zijn weergegeven op de locaties waar ze zijn opgegraven. Het algemene karakter wordt duidelijk 'stadser'; er zijn meer huizen en de stedelijke infrastructurele werken zoals het grachtje en verharde straten zijn aanwezig.

De tweede huizenperiode (1400-1500)

Er heeft een omschakeling plaatsgevonden in dit stukje Dordrecht. De perceelsgrenzen zijn iets anders bebouwd dan in de oudere fases. Deze nieuwe indeling blijft vanaf dan grotendeels ongewijzigd, vaak tot aan de moderne tijd toe.
Alle percelen zijn bebouwd; er is sprake van een duidelijke gevelraai en het karakter is volop stads. De huizen op de percelen A t/m D zijn volledig opgegraven. Van de huizen op de percelen E –L zijn de achterste delen van de huizen opgegraven. Van de huizen op de overige percelen zijn alleen de breedtes bekend doordat alleen de zijgevels zijn gedocumenteerd. De afmetingen komen overeen met de perceelbreedtes op de kadastrale kaart van 1832.
De hoogtes, indeling, uiterlijk, afwerking etc. van de bovengrondse gedeeltes van de huizen in het opgravingsgebied berustten uiteraard grotendeels op speculatie. De schoorstenen van de huizen op de percelen A-L zijn wel gebaseerd op de aanwezigheid van schouwen in de zijgevels of de zijmuren tussen voor- en achterhuis. Er is gekozen voor verschillende afwerkingen, waarbij zowel houten beplanking, bakstenen muren en vakwerk opgevuld met bakstenen aanwezig zijn. Voor een volledige bakstenen voorgevel is voor deze ambachts- / arbeiderswijk nog niet gekozen. Wel is de aanwezigheid van bakstenen voorgevelfunderingen vastgesteld. Mogelijk gaat het voor deze periode alleen om een fundering voor een verder houten voorgevel. Dit is ook aangegeven in de reconstructie. De dakbedekking is vrijwel overal van steenachtig materiaal, wat in deze periode het riet steeds meer verdringt (ook vanwege voorschriften van de stad in verband met de brandveiligheid).
De achtererven aan het grachtje hebben meer het karakter van stadstuinen en ambachtelijke werkplaats gekregen. We bevinden ons nu volop in een 'stad'. De verlengden van de huizen die buiten de opgravingsputten vielen, zijn afgekapt en door middel van een grijs vlak weergegeven.